

АГОРА

***Україна і Росія: політичні, економічні
і культурні аспекти взаємодії***

Випуск 8

Київ · 2009

УДК 323
A 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко
Антоніна Колодій
Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Посольства США в Україні
та Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

**A 23 Агора. Україна і Росія: політичні, економічні і культурні аспекти взаємодії.
Випуск 8. – К.: Стилос, 2009. – 138 с.**

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2009
© «Стилос», видання, 2009
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2009

I. Політика	• 5
<i>Олена Лазоренко</i> Формули сучасного політичного порядку: Україна та Росія	• 5
<i>Володимир Фісанов</i> Критичні точки українсько-російських відносин на початку XXI століття	• 15
<i>Наталя Беліцер</i> Розбіжності на шляхах розвитку України та Росії	• 21
<i>Віктор Степаненко</i> Державна розбудова і національно-громадянські ідентичності в Україні і Росії: досвіди різних контекстів	• 29
<i>Олександр Фісун</i> Російський політичний режим у порівняльній перспективі	• 36
II. Міжнародний контекст	• 44
<i>Сергій Федуняк</i> Європейська та євроатлантична інтеграція України: чи існує загроза безпеці Росії?	• 44
<i>Андрій Макаричев</i> Україна, Грузія й Росія в Балтійсько-Чорноморському регіоні	• 52
<i>Олександр Потєхін</i> Українсько-російські відносини: дипломатія і геополітика	• 59
III. Економіка	• 64
<i>Ольга Носова</i> Модель державної підтримки випуску конкурентоспроможної продукції в Україні та Росії	• 64
<i>Юрій Калюх</i> Порівняльний аналіз тенденцій формування економічних основ громадянського суспільства в Україні та Росії	• 70
<i>Андрій Гриценко</i> Логіко-історичний контекст розвитку російсько-українських відносин на сучасному етапі	• 77
IV. Розвиток суспільства та суспільних інститутів	• 81
<i>Еміль Паїн</i> Про готовність російського й українського суспільств до сприйняття	

інститутів і цінностей сучасності постісторичний герой у віртуальному світі	• 81
<i>Людмила Павлюк</i> Українсько-російські інформаційні війни: між афектами синдрому «цивілізованого розлучення» і сценаріями «холодної війни»	• 89
<i>Олена Яцунська</i> Маніпулятивні технології: порівняльний аналіз парламентських виборів 2007 р. в Україні і Росії	• 98
<i>Віктор Шнірельман</i> Євразія: міф чи політична стратегія? Суперечки про євразійство в сучасній українській суспільній думці	• 106
V. Культура	• 119
<i>Наталя Висоцька</i> «Український акцент» російського письменника (роздуми про творчість Валентина Катаєва)	• 119
<i>Олександр Пронкевич</i> Перехресні дороги російського і українського донкіхотства	• 126
Наші автори	• 134

I. Політика

Формули сучасного політичного порядку: Україна та Росія

Олена Лазоренко

The problem of modern society development and progressing processes of its transformations that substantially change the essence of economic, political, and social life, is currently not among major public interests. Simultaneously, in the world academic and analytical communities discussions of contemporary societies, development of which does not correlate with established order (i.e. traditional conceptions on its means, methods, and rules), are recently gaining more popularity. The character of transformation processes that do not fit into one of the «classical» orders suggests that the state of such societies is qualitatively new. However, the question on the definition of such processes is still open.

Проблеми розвитку сучасного суспільства і прогресуючі процеси всеосяжних трансформацій, які докорінним чином намагаються змінити і подекуди змінюють сутність економічного, політичного, соціального життя, тепер не часто є предметом широкої суспільної зацікавленості. Втім дискусії у наукових і професійних аналітичних середовищах щодо сучасних суспільств, розвиток яких не корелюється з усталеним порядком, тобто з традиційними уявленнями про способи, методи або правила, за якими він відбувається, з часом набирають все більшого поживлення. Характер трансформаційних процесів, які не вкладаються в той чи інший «класичний» порядок, дає підстави говорити про якісно новий стан цих суспільств. Однак залишається відкритою відповідь на запитання про визначення таких процесів.

Що то є – криза розвитку, боротьба за принципово новітній його формат та визначення, докорінна підміна чи фальсифікація традиційних понять, відповідних цим суспільним явищам, тощо?

У річищі таких дослідницьких пошуків перебуває актуальний стан, маршрутизація соціально-політичних процесів в Україні та Росії.

***

Звернемо увагу насамперед до кількох суспільно-політичних трендів, які є тотожними для поточних українських і російських характеристик розвитку. Райдужні масові очікування швидкого («все і негайно») здійснення докорінних змін після демонтажу «імперії зла» і розбудови новітніх держав України та Росії насправді виявилися не лише покvapливими, а і, ймовірно, головним пострадянським політичним

міфом. За відсутності традицій ринкового господарювання і внаслідок неадекватного користування демократичними процедурами на пострадянському просторі загальним явищем стали системні соціально-політичні кризи з тяжкими гуманітарними наслідками. Супутня цим процесам трансформація структурованості суспільства докорінним чином змінила статусні позиції населення та адекватне їх світосприйняття.

Серед азбучних результативних прикладів є такі, що пов'язані з блискавичним утворенням та масштабним поглибленням майнової і регіональної нерівності. Тим часом, розраховувати на подолання суперрозриву між їх доходами найближчим часом немає підстав. Виокремимо чотири провідні чинники у великому пояснювальному шерезі цього явища:

- надзвичайна корисливість пострадянської «еліти»;
- суттєві регіональні розбіжності – у столиці і великих промислових містах, на периферії агломерацій та віддаленій, глибокій периферії з наявністю відповідної нерівності до умов їх суспільного та особистого буття, соціальної атмосфери, яка виявляється у панівних у кожній з них моралі, традиціях, звичаях;
- новітні світові процеси «економіки знань», якій потрібно небагато високоосвічених спеціалістів, що коштують дорого, і багато дешевих малокваліфікованих працівників. У підсумку, незважаючи на зростання доходів, паралельно підвищуватиметься розрив між ними;
- відсутність інституту протесту, насамперед профспілкового, здатного гідно та потужно протистояти існуючому стану системи.

Зростання диференціації провокує формування начебто двополюсних (багатих і бідних), а насправді одноступінних за змістом інтересів населення,

що відображають передусім споживачке ставлення до власного та чужого життя і прагнення збагатитися за будь-яку ціну.

Становище в обох державах відповідає насамперед інтересам владних структур і значної кількості тих, хто саме їх в той чи інший спосіб обслуговує – «високих» чиновників, працівників силових структур, бізнесменів тощо. Влада в обох країнах є великим і вигідним бізнесом, її носії передусім дбають про приватні матеріальні інтереси, використовуючи для цього в той чи інший спосіб державну власність, бюджетні фонди, приватизацію і реприватизацію.

Основна частина населення так і не оговталась належним чином від шокowego падіння у ринок за весь пострадянський час. Попри те, що Всесвітній банк сьогодні зараховує Україну до держав з середнім рівнем розвитку, 85% її населення – за даними українського Держкомстату – вважають себе бідними. В Росії не краще. Хоч зростаюча нерівність доходів там стала певним сюрпризом – як свідчить загальноросійська газета – надаючи відомості «Росстату» про те, що, за результатами першого півріччя, прибутки найбідніших відрізняються від прибутків найбагатших майже в 16 раз. Росію поділила прірва у доходах – 10 % найбагатших громадян заробили третину всіх грошей у країні («Новые известия», 4.08.2008).

Варте уваги те, що реально як в Україні, так і в Росії якнайменша увага приділяється саме економічним та соціальним правам громадян. Звичайно, в особливих випадках, попереджуючи чи «йдучи в ногу» з проявами громадського невдоволення, владою терміново задіюються певні публічні та практичні заходи як реакція на проблему. Скажімо, відомі російські «лікарські бунти» нещодавно чи поточні проблеми українського вакцинування та їх примусо-

вий характер. Втім кожного разу спільним є надто дозоване, вкрай моментальне реагування на відчутне порушення прав громадян, яке більше лакує ситуацію, аніж принципово її вирішує. Наслідком цього є банальне відтермінування на невизначений час реального реформування в галузі економічних та соціальних прав громадян.

Бідність буденного життя значної частини населення компенсується долученням до віртуального світу різноманітних видовищ. Їх набір не вирізняється оригінальністю, проте характеризується широтою спектру – від споглядання, як у театрі, фейєрверку товарів та послуг (можливість купити які відсутня) до публічних «вистав» політичних гравців та «мильних серіалів». «Карнавальна» теорія (висунута російським вченим М. Бахтіним у ХХ ст. про середньовічне західноєвропейське суспільство) щодо всеосяжного, без кордонів і законів маскарадного театралізованого характеру життя активно втілюється у поточну суспільну практику обох країн. Прислухаймося до висновку французького дослідника Р. Барта (*Барт Р.* Мифологии. М., 2000), який стверджував, що такі «вистави» насамперед варто розглядати як новітню стратегію влади на черговому етапі її розвитку, як інструмент деполітизації та відчуження, покликаний для примирення з існуючою дійсністю, що сприяє збереженню у суспільстві соціального статус-кво.

Трансформація більшості населення одночасно на глядачів та акторів грандіозного перформансу просто неба докорінно змінила їх світосприйняття. Сьогодні населення обох країн продовжує бути ціннісно дезорієнтованим, спостерігається посилення процесу остаточного руйнування довіри до державних та партійних інституцій, і поки що збереження публічного авторитету дуже обмеженого кола українських та

російських партійних лідерів. Обом країнам притаманна відсутність як масового попиту на соціально активну участь у політиці, так і гидливого ставлення населення з демонстрацією навіть готовності до участі у політичних карнавалах та шоу («протестах») за мізерну матеріальну винагороду від організаторів.

Утім повертається обережне ставлення до публічних висловлювань власних позицій щодо політичних подій у своїх країнах. Так, за даними опитування служби Gallup, нині в Україні 37%, у Росії – 40% опитаних не наважуються розмовляти на політичні теми.

Означені прояви соціально-політичної пасивності зазвичай мають місце насамперед там, де вектор суспільного розвитку ще не визначений, а відтак немає чіткого відображення у свідомості людей. Саме це відбувається і спостерігається в обох країнах-сусідах. Тим часом обидві публічно претендують на демократичний шлях розвитку.

Але політичний стиль та вміст цих претензій різний. Україна здебільшого спокійно й охоче, навіть з певною вибачливістю перед сусідніми країнами, стверджує себе як демократію. Тоді як для Росії характерна водночас пихатово-війовнича і оборонна позиція щодо притаманності їй демократичного політичного режиму – в суто російському вимірі. Досить симптоматично в цьому ракурсі прозвучало путінське попередження західним країнам про те, що Кремль не терпить тужіння про порушення демократії в Росії. Політичний зміст суспільного розвитку України і Росії, притаманних політичних режимів та їх поточне ідеологічне оформлення є певним епіцентром загострення співвідносин та співіснування між двома країнами.

Певною мірою природним за існуючих умов є перманентний кризовий стан стосунків між двома країнами. Росій-

сько-українська криза, на думку міністра закордонних справ України А.Зленка, який її висловив у Верховній Раді України ще 2.06.1992 р., – це продукт «бажання частини російського керівництва відволікти увагу населення від внутрішніх труднощів і намагання відновити єдиний центр, знищивши державність України», так і не втратила досі своєї актуальності. Про невмирущість для влади Росії ідеї «імперської величі» яскраво свідчить, наприклад, повідомлення газети «Коммерсант» 7 квітня 2008 р. про те, що у закритому засіданні Ради Росія – НАТО президент РФ В. Путін заявив, що у разі вступу України до Північноатлантичного альянсу вона може припинити існування як єдина держава. Зокрема, вважає він, Росія може анексувати Крим і Схід країни. Нагадаємо, що вже кілька років існує для цього відповідний закон «Про порядок прийняття до Російської Федерації і утворення у її складі нового суб'єкта РФ».

***

Ідеологічне оформлення поточної розбудови російської влади і суспільства схематично можна сконцентрувати у такому концептуальному ланцюжку: керована демократія – суверенна демократія – імперський федералізм.

Російська модель «керованої демократії», практична реалізація якої набула розквіту в другий єльцинський період правління, використовує, зокрема, інституційні можливості демократії (вибори, політичні партії, ЗМІ) з єдиною метою – підпорядкувати їх діяльність власним інтересам узурпації влади, перерозподілу суспільної власності, створити корпоративні конгломерати та інші форми привласнення багатств, які, в разі потреби, спрямовуються на підтримання ілюзії демократії насамперед у тих верств населення, які понад

усе потерпають матеріально і морально від цих трансформацій. Принцип «усі вільні й у кожного десять рабів», озвучений російськими письменниками братами Стругацькими, досить чітко афористично передає стан стосунків між владною «елітою» і підпорядкованими їй громадянами Росії.

Така модель набула нових змістовних акцентів у путінський період правління. Це, насамперед, стосувалося забезпечення легітимності чинної влади й створення умов для неможливості переходу владних важелів до інших політичних сил. Серед таких умов – звуження сфери громадянських прав, втрата пресою своєї незалежності, дискримінація, а по суті заборона діяльності багатьох – насамперед опозиційних – політичних партій, законодавче обмеження діяльності громадських організацій тощо.

Згадані процеси мали своє подальше ідеологічне поглиблення і практичне вкорінення у російському суспільному житті завдяки концепції «суверенної демократії». Тому є сенс погодитися з розповсюдженою тезою про те, що «суверенізм» є іншою, проте спорідненою формою «керованості». Зокрема, «суверенізм» передбачає формування консолідованої, антипопулістської і антиплюралістичної державної влади, одержавлення еліти з метою неможливості з її боку колективної протидії чинній владі та досягнення лояльності до неї; всебічну фінансову, медійну, організаційну тощо підтримку провладних партій та політичних лідерів; формування інформаційної політики ЗМІ та повний контроль за нею. Йдеться не лише про знищення тих небагатьох демократично орієнтованих паростків (що так і не набули життєздатності), а й про повну реалізацію «суверенізму» поросійськи.

Сьогодні Росія не знає, наприклад, що таке політична конкуренція плюралістичних політичних сил та політич-

ний діалог між владою і народом, регулярну ротацію влади перетворено на формальну договірну процедуру, відновлено суттєві елементи державного управління та державної атрибутики, що були притаманні комуністичному режимі. Нормою зовнішньої політики є жорстка антизахідна риторика як протидія власне обраним ідеологічним ворогам, орієнтація на інші авторитарні режими, перманентне втручання у внутрішні справи сусідніх держав, які орієнтуються на демократичний шлях розвитку та інтеграцію до європейських структур.

Ймовірно, вартий уваги факт критичного ставлення до концепції «суверенної демократії» на той час віцепрем'єра Росії Д. Медведєва. Напередодні набуття ним президентського статусу й після набуття останнього перед його найближчим оточенням постало питання про необхідність ідеологічного оновлення. Діапазон цих пропозицій різноманітний, утім здебільшого сьогодні концентрується на таких переконаннях:

- Росія вже пройшла етап «суверенного зосередження»; пропонується нова ідеологія її суверенного існування для зовнішньої політики як «експансія суверенітету» – російський націоналізм і прагматизм (П. Данилін). Цей автор «Русского журнала», 17.06.2008 – і він далеко не одинокий – стверджує, що право на таку політику обумовлено «нашою економікою, нашими компаніями-гігантами».

Водночас у доповіді Всесвітнього банку про фінансування глобального розвитку 2008 р. є висновок про суттєву ймовірність зростання значних фінансових ризиків та криз для країн – позичальників іноземних кредитів, серед яких компанії Росії мають перше місце і найбільше кредитів (\$22 млрд). Україна також є в цьому списку і їй належить дев'яте місце (\$9.9 млрд).

- Росія останнім часом повернула собі втрачену привабливість імперського світовідчуття. Термін «імперія» та його похідні тут вільно і з певним задоволенням публічно використовуються у позитивному сенсі щодо Росії представниками влади, експерткратією, ЗМІ. Ця обставина симптоматична. Попри розбіжності трактувань терміна, не можна не зазначити їхньої схожості – передусім фокусується на формі правління, за якої головує країна (метрополія) визначає зовнішню і внутрішню політику (частково або пріоритетно) інших країн, і, відповідно, має щодо них певні територіальні амбіції та припускає припусовий характер їхньої реалізації.

Кількість не лише публічних заяв російських чільників, а й практичних проявів імперських амбіцій на адресу України досить значна. Принаймні Росія вже використала більшість із загальновідомих професіоналам методів впливу за таких ситуацій – це публічні спроби приручення, примушення, залякування. Чи можна припустити, що буде застосований і такий останній з імперського арсеналу метод, як вторгнення, анексія тощо. Втім зараз не про це.

Нещодавно англійський історик П. Лонгворт зазначив: «Більшість імперій виникає, поширюється, потім руйнується, а зруйнувавшись, ніколи не відроджується знову. Але відносно Росії все по-іншому» (*Longworth P. Russia's Empires. Their Rise and Fall: From Prehistory to Putin. London: John Murray, 2005. P. 1.*). Доречно у цьому разі запитання, яке не може залишитися поза увагою читача: якщо за змістом, методами реалізації «імперськості» новизни не спостерігається, то в чому ж сьогодні є «по-іншому»?

Слід взяти до уваги перш за все жорстко маніпуляційний, тобто по-шахрайськи спотворений характер діяльності політично-інформаційних служб

російських ЗМІ стосовно тих країн, які Росія самостійно обрала об'єктами свого впливу. Наприклад, переважна більшість населення України, хто слухає/читає, не лише не вірить, а ще й жартує (скажемо м'яко) з тих здебільшого відверто несумісних з реальністю інформацій/коментарів, які надають провідні російські ЗМІ про українські події та життя. [Наприклад, російськомовний сайт <http://obkom.net.ua> у серпні минулого року за перші години на запитання «На Ваш погляд, якими мирними методами світове співтовариство зможе привести Росію “до тямі”?» одержав такі відповіді:

Анулювання рішення про проведення Олімпіади в Сочі (57).

Виключення Російського футбольного союзу з ФІФА і УЕФА (3).

Позбавлення Діми Білана титулу переможця Євробачення (14).

Заборона на демонстрацію фільмів Бондарчука і Михалкова на міжнародних фестивалях (4).

Арешт рахунків кремлівської верхівки в зарубіжних банках (514).

Припинення поставок української горілки в Росію (277).

Прийняття Білорусі в НАТО (53.)]

Комічність такої ситуації насамперед для Росії інколи помічають і у провладних російських ЗМІ. Отже, зрозумілим і слухним є запитання: чим обумовлена ще й така спокуса спотворення російсько-українських стосунків?

Провідною метою шахрайського спотворення України і українців є внутрішня мобілізація російського населення на «ворога». З огляду на те, що не лише російським політологам добре відомий поточний величезний ступінь пасивності, патерналістських масових установок в умовах економічного і соціального обмеження прав та політичного абсентеїзму населення Росії, цей мобілізаційний механізм розподілу за стародавнім принципом «свій – чужий» зали-

шився чи не єдиним практично задіяним і до певної міри результативним. Дарма, що за облюбованим російським гаслом йдеться про «спільність слов'янського походження і братерства».

Імперська політика Росії поки що «працює» на внутрішньому політичному просторі і зараз розрахована передусім на ідеологічну мобілізацію власного населення. По суті, російські громадяни стали жертвами невгамовних імперських зазіхань певного прошарку своєї влади. Поза сумнівом, головне завдання – провести відповідну внутрішню мобілізацію завдяки «механізму нацьковування» такого рівня, щоб у потрібний час вона стала цілком прийнятною до зовнішнього вжитку, тобто до «експансії суверенітету».

- Надання поточним суспільно-політичним процесам у Росії специфічно «оновленої історичності» чітко проглядається також у збереженні в правових актах та підкресленій ідеологічної актуалізації теми федералізму. Фактом є те, що протягом століть її державність дійсно існувала завдяки найтіснішому взаємозв'язку федералізму з імперською сутністю. Втім сьогодні федералізм скоріше за все є лише формою, а точніше – тією риторичною маскувальною ширмою, мета якої – слугувати пом'якшенню, а якщо вдасться, – нівелюванню імперської сутності влади Росії. Її поточні територіальні претензії – секрет полішинеля. Ідея федералізму є для цього практично випробуваним і ефективним важелем, давно відомим професіоналам.

Відповідна спеціальна література дієвими шляхами федеративного поглинання насамперед називає використання спільності історичного минулого, тотожності політичних систем і особливо акцентує на важливості чинника зовнішньої загрози, незалежно від того, чи є вона справжньою або удава-

ною. Наприклад, на усталену серед професіоналів думку У. Райкера за всіх часів існує лише два стимули для федеративної угоди: бажання збільшити свою територію та зовнішня загроза (*Riker W. Federalism: Origin, Operation, Significance. Boston: Little, Brown and Company, 1964. – P. 12–13*).

Зазначені чинники федеративного поглинання мають конкретний зміст та його масовану, агресивну публічну, і не лише, реалізацію з елементами пропагандистської істерики у контексті сучасних українсько-російських відносин з боку Росії. Діапазон цих прикладів надто великий і весь час збагачується. Однак тут окремого наголосу варте вище згадане розгалуження та існування, як мінімум, двох рівнів дієвості цих чинників федеративного поглинання, задіяних Росією, – зміст публічний та реальний, які не корелюються.

Насичення поточних російських акцій поглинання у публічному вимірі для України сьогодні вже досить банальне і зосереджене на специфічному висвітленні тем спільності історичної пам'яті або радянських традицій, історичного ракурсу територіальної або мовної теми, називання російським «ворогом» когось з українських можновладців або тих західних країн, які толерантно ставляться до України та документально означеного нею вибору інтеграції з Заходом як подальшого суспільного розвитку тощо. Натомість реалізація ідеї федералізму в публічній політиці впевнено спрацьовує маскувальною ширмою реальних задумів.

Існує ще інше наповнення російського впровадження ідеї поглинання, яке має реальну значущість. Воно справді спрямоване на потужну дестабілізацію України з метою тотального включення її фінансово цінних матеріальних активів до власної російської інфраструктури. Новим тут є поточна відсутність

суто територіальних претензій до «молодшого брата». Сьогодні російська політика силового тиску зосереджена на впровадженні статусу контролера для утримання України у сфері власного впливу. Йдеться, щоправда, навіть не про відносний суверенітет України, чим активно опікується зараз російський бізнес, а про імперський федералізм по-російськи або повномасштабне «придушення у братніх обіймах», ймовірно саме таким чином стверджуючи власні претензії на статус сучасної великої держави.

Не виключено, що теза З. Бжезинського про те, що без України Росія не спроможна відновити свою попередню міць, добре почута Росією саме у контексті імперського федералізму. Ця кампанія вже давно набула інерційного і контрпродуктивного характеру. Для багатьох такий конфронтаційний стан справ видається проблематичним. Хоча б через те, що все-таки «швидкість автомобіля лімітована не потужністю мотора, а якістю гальм». Зрештою, все це є лише сьогоденною тенденцією, а не остаточним результатом.

Таким чином, якщо імперська ідея насамперед сьогодні розрахована на внутрішнє російське споживання, на консолідацію та формування терпимості російського населення щодо існуючого рівня життя, стану економічних і політичних свобод, то федералістський арсенал продовжує «працювати» насамперед для зовнішнього застосування.

Певна річ, влада Росії випробовує різні моделі міжнародного забезпечення власних позицій з різними країнами. Скажімо, ідею «рівноправної взаємодії Росії, ЄС і США». Обґрунтовується з російського боку ця ідея тим, що відбулося «зміцнення позицій Росії у світі», яке і вимагає підвищення російської «відповідальності за те, що відбувається

у світі». Зокрема, про те саме йдеться й у новій Концепції зовнішньої політики РФ, схваленій президентом Д. Медведевим. Водночас так і залишається без відповіді питання про обґрунтованість цих претензій з боку країни, яка стала сировинним придатком та боржником розвинених країн і добробут якої визначається надходженнями (63,7 % російського експорту) від продажу нафти та газу, а корпоративний борг Росії західним банкам дорівнює її власним золотовалютним накопиченням.

Вочевидь, за такої ситуації ймовірність виживання у політичній еволюції Росії ідеї імперського федералізму вища та й діапазон її спрямування значно скромніший.

Серед істотних складових сьогоденної життєздатності цієї ідеї назвемо дві. Однією є сприйняття Заходом вимоги Росії стосовно невтручання останнього в перебіг внутрішнього життя і долю тих країн, що названі сферами російського впливу. Друга – екстраполяція широко відомого (не без активної російської участі) вислову автора доктрини стримування СРСР Дж. Кеннана про те, що «нехай росіяни самі розберуться зі своїми проблемами» на широке коло сучасних, принципово інших політичних пріоритетів та міждержавних стосунків.

Аргументи «проти» подальшого розповсюдження російської ідеї імперського федералізму теж заслуговують на увагу. Виокремимо тут лише два. По-перше, Росія власними зусиллями перетворює себе у непривабливий центр тяжіння для переважної більшості населення України. По-друге, якщо раніше обидва автори політичних проєктів – Росія і Захід – вважали свою взаємодію на пострадянському просторі як «гру з нульовою сумою», то сьогодення свідчить, що політична ініціатива цього ракурсу вже не належить Росії.

Все це дає можливість зробити такий попередній висновок: на противагу твердженням тих російських авторів, а також західних лідерів та аналітиків, які наполягають на незавершеності демократії у Росії, драматичності її повернення від демократії до авторитаризму – акцентуємо, що демократія тут взагалі не відбувалась. Принаймні є сенс звернути увагу на лаконічне підсумкове висловлювання президента Буша про те, що у «російському ДНК відсутній навіть гран демократії». Росія є країною з авторитарним політичним режимом, звичайно дещо в оновленому наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття ракурсі, на що спрямована ідеологія імперського федералізму. Можливо, недарма президент РФ Д. Медведев заявив про «деідеологізацію».

***

В Україні визначальні стандартні формули демократії (попри наявність певних втрат, серйозних помилок і супутніх їм прикостей завдяки, насамперед, діяльності влади) мають усе-таки практичне втілення. Це, зокрема, наявність публічної політики для різних конкурентних груп; забезпечення політичних і громадянських прав і свобод; фіксація та реальне здійснення формальних правил рівноправної політичної взаємодії; ротація влади; визначення ключових владних позицій відповідно до рівня суспільної довіри, виявленої на виборах. Як слушно зазначав А. Пшеворський, «демократія – це такий політичний устрій, де правляча партія може програти вибори» (Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М., 2000).

Україна не створювала власної моделі демократичного розвитку, а використала «демократію напрокат», тобто досвід країн, які досягли при цьому пев-

них усталених позитивних результатів. Але внаслідок того, що можновладці непрофесійно, непрагматично для долі країни з наявного розмаїття моделей, притаманних сучасній демократії, обрали формулу «економіка попереду політики», Україна на власному досвіді переконалася, що цивілізований ринок як важливий компонент демократії не виникає з надр економічних інтересів, а має формуватися передусім під впливом політики.

Україна набула власного гіркого досвіду й щодо взаємовідносин «демосу» і влади. Принцип ідентичності інтересів керманічів і керованих у перші роки незалежності мав певне обнадійливе підґрунтя для реалізації у свідомості певної частини української спільноти. Однак він досить швидко втратив свою бажаність та реальність досягнення і перейшов у статус утопії. Втім примусова зміна українського вищого владного керівництва країни, періодично повторювана під натиском «демосу», дечому навчила і його. Принаймні розуміти те, що сформулював Д. Мережковський, «ніколи, ні за якого тріумфу демократії не слід забувати, що Христос був розп'ятий за більшістю голосів».

Попри одержання гарантій від кожного наступного владного лідера своєму попередникові в частині недоторканості «тіла, багатств, життя», відбуваються владні позитивні зрушення у ставленні до «демосу», в усякому разі у публічній площині. Звісно, фіксувати існування ефективного зворотного зв'язку влади з інтересами різних груп громадян ще передчасно. Ось як коректно пише про це Людвіг фон Мозес: «Демократія – це така форма політичного устрою, яка дає можливість прилаштувати уряд до бажань керованих без насильницької боротьби» (*Мозес Л. Либерализм в классической традиции. М., 2001*). Перші ефективні практичні кроки на цьому

шляху – насамперед у царині соціальної відповідальності – інколи робляться, і, можливо, незабаром вони втратять свою унікальність.

Варто спинитися і на ідеологічному забезпеченні демократичного розвитку, публічній політиці його реалізації та відповідності її репрезентування у суспільній свідомості. Зазвичай, це важливі чинники демократії. Наприклад, сучасні західні демократії не є деідеологізованими. Інша ситуація в Україні.

Дається взнаки відсутність стратегії суспільного розвитку та забезпечення її відповідною тактикою реформування (наприклад, характеру буденної недоречної звички набули постійні публічні дорікання з боку Секретаріату Президента на адресу уряду щодо його поточної діяльності). Влада демонструє стійку байдужість як до критичного переосмислення дійсності і діяльності, які б відповідали поточному стану України та тим викликам, на які конче потрібно дати відповідь, так і до постійного публічного раціонального пояснення конкретних шляхів розвитку країни та оптимальних способів суспільної поведінки.

В Україні також відсутня ідеологія обґрунтування, виправдання, легітимізації дій самої влади. Політичним супроводом владних дій та рішень вважаються одномоментні, суто конфліктні й надто суперечливі за своїми наслідками інформаційні шоу або поодинокі – які здебільшого когось повчають або засуджують – інтерв'ю тих чи інших керманічів і призначених політичними силами «голів-промовців». Не дивно, що влада наражається на відсутність політичної лояльності частини населення, адже воно спочатку не знає про її наміри, а потім – про результати діяльності.

Вочевидь відсутня сучасна професійна інформаційна політика. Здається, що про інформаційне протиборство

чи конкуренцію або культуру умілих/вправних дій як нових формул політичного порядку взагалі не йдеться. Відповідно не лише в Україні, а й у світі немає чіткого уявлення про те, який конкретно вигляд повинні мати на практиці, на кожному черговому етапі нею обраний демократичний політичний напрям розвитку, поточні політичні пріоритети. Вже нині Україна платить високу ціну за відсутність концептуалізації внутрішньо- і зовнішньополітичного стратегічного та тактичного «пакета» ключових напрямів її діяльності, адекватних новим суспільним реаліям.

Підіб'ємо деякий підсумок: як виглядають формули сучасного політичного порядку крізь українсько-російську призму?

1. У загальному процесі – обстоювання власної парадигми політичного розвитку. І Україна, і Росія зараз намагаються самі формулювати наявний політичний порядок та його стан, що не заважає долучати до цього процесу час від часу іноземних фахівців.

2. На рівні країн переважають розбіжності. Росія орієнтується на власні формули поточного, короткотермінового періоду, які пов'язує з перевагами стану її економіки. Україна, яка запозичила модель суспільного розвитку і

намагається її адаптувати, переважно зосереджена на довгостроковій перспективі.

3. Обидві країни, інтерпретуючи факти суспільного розвитку, використовують способи, які влаштовують насамперед власне їх. Втім Україна переважно спирається на світові наукові досягнення демократичної теорії як доказову базу. Росія – на «реальні факти». Звичайно, можна перефразувати висловлювання О. Шпенглера про політику і говорити, що політичний режим у найвищому розумінні – це життя, а життя – це політичний режим.

4. Проте самі по собі факти не мають суттєвого значення, якщо вони розглядаються поза тією чи іншою конкретною теорією. Україна обережно позиціонує стан своєї політичної системи як демократичний. Росія власний політичний порядок асоціює з імперським федералізмом як експансію суверенітету.

Зрештою, перемога однієї, навіть великої країни далеко не завжди є поразкою іншої. Втім проблеми, прорахунки і помилкові дії тих чи інших політичних, владних, експертних кіл, їх необачність, агресивність або жадібність на початку XXI ст. можна «перекувати» на партнерство, бо нові вороги нікому стратегічно далекоглядному не потрібні.

Критичні точки українсько-російських відносин на початку XXI століття

Володимир Фісанов

The article analyzes critical points of Ukrainian-Russian relations at the beginning of the XXI century. The author argues that equal relations between the two countries are possible only in limited spheres where they are capable to reach compromise. Considering bilateral relations in geopolitical context, Russia is seeking to keep Ukraine as de-jure neutral and de-facto subordinate country. In order to make its relations with Russia just, equal and balanced, Ukraine should base its strategy on the continuous movement towards Europe that requires achievement of political unity, structural economic and political transformations, as well as gaining the status of a middle power.

У одній невеликій науковій розвідці важко проаналізувати навіть найважливіші аспекти двосторонніх відносин між Україною і Росією. Тим більше, що останні 10 років вони нагадують біг по параболі. Аналізуючи двосторонні відносини, варто звернути увагу насамперед на військово-технічні чинники економічного розвитку, котрі мають важливе значення. Саме можливість остаточного розриву в середньостроковій перспективі зв'язків у цій царині є дуже небажаною для Москви, хоча останніми роками Росією зроблені певні кроки у напрямі створення «замкненого циклу» власного ВПК.

З часів розпаду СРСР, враховуючи крайню залежність у царині військових технологій і оборонного виробництва, питання подальшого розвитку ВПК перетворилося на серйозний чинник тиску на Україну з боку РФ. Пов'язані тисячами зв'язків у цій сфері Україна і Росія нагадували сіамських близнюків.

Тут свою роль відігравав, особливо на початковому етапі, чинник незавершеності циклів розробки і виробництва основних видів зброї в Україні. Позицію українських «оборонників», котрі іноді досить завзято обстоюють недоторканість взаємин з РФ у військово-технічній галузі почасти зрозуміла. Вони з острахом думають, що розірвавши зв'язки на Сході, Україна втратить те, що набуто нашою «оборонкою» вже сьогодні і якою мірою наш ОПК зможе адаптуватися до вимог НАТО у разі реалізації планів приєднання до Альянсу. А втрачати є що: ідеться про п'яту позицію у клубі країн-експортерів зброї. Наведемо думку В.П. Горбуліна, як відомого знавця проблем, який зокрема зазначив: «Інтелектуальний внесок України в міць держави у часи СРСР був дуже вагомим. Українськими НДІ патентувалося не менше 40% радянських винаходів, на території України розроблялися 17 з 21 критичних технологій Радянського Союзу»[1]. Для української

економічної моделі того періоду характерною була певна вторинність. Як зазначали українські експерти І. Бураковський і В. Новицький, Україна, вважаючись формально індустріальною республікою, в межах СРСР «спеціалізувалася на проміжній продукції, причому виробничі цикли звичайно завершувалися за її межами» [2].

Ще один чинник, який стримує наших «оборонників». Найбільшою проблемою налагодження військово-технічного співробітництва з провідними країнами Заходу є фактична відсутність внутрішнього ринку озброєнь. Адже при розробці нових моделей озброєнь необхідно передбачити, щоб частина їх купувалася й українською армією. Зрозуміло, що подібні проекти існують поки що у вигляді декларацій про наміри. До речі, це один з вагомих аргументів (на фоні згортання співробітництва з Росією) противників євроатлантичної інтеграції України.

Що стосується «рівноправних відносин», то Україна і Росія, якщо можна так висловитись, грають на міжнародному полі у різних геоекономічних і геополітичних вагових категоріях. Запитаємо, чи можуть, скажімо, цілком рівноправні відносини скластися між ФРН та Голландією або ж між Китаєм і В'єтнамом? Мабуть, таке можливе з певною часткою умовності й лише в окремих галузях двосторонніх домовленостей, де більш могутня держава не в змозі «дотиснути» меншу країну в своїх інтересах, через те, що остання має змогу і, головне, ресурс (економічний, політичний, дипломатичний) оборонити власні інтереси у двосторонніх стосунках. Очевидно, саме така модель час від часу «відпрацьовується» з перемінним успіхом в українсько-російських взаєминах.

Якщо сьогодні подивитися на позиціонування Росії у глобальному світі, то можна помітити посилення азійського

вектора. Тут і участь РФ в ШОС, і участь у Тихоокеанському економічному форумі. Не випадково останнім часом Росію стали відносити до четвірки країн, які «сховалися» за аббревіатурою БРІК – Бразилія, РФ, Індія і Китай. Мабуть, що за деякими параметрами центр тяжіння російської геоекономічної стратегії буде переноситися в АТР. Для України такий розвиток може стимулювати рух до об'єднаної Європи.

Зрозуміло, що в самій Росії відбуваються серйозні дискусії (за старою термінологією) між «євразійцями» та «західниками». Дехто з експертів вважає, що створення ЄврАзЄс не є дуже вигідним для Росії стратегічним кроком. Враховуючи стосунки з Європою, не слід залучати Азію, «зосередившись на взаємодії» з європейською частиною СНД, Україною, Білоруссю, Молдовою.

Ще кілька років тому багато хто в світі, керуючись певною фоновією обманкою «пострадянські країни», сприймав Україну як своєрідний геополітичний мінус Росії. Мабуть, ці часи минають. Останньою надією РФ у даному разі залишається можливість нейтрального статусу України, тобто на довгі роки «забезпечити» їй невизначене майбутнє в умовах *геополітичної автаркії*. Україна буде подібною до півтораокого стрільця, котрий напівока дивитиметься на Захід і півтора ока – на Схід. Зрозуміло, щоб утримати Україну в євразійському просторі досить велика і впливова частина російського політичного класу вдається до різноманітних методів тиску.

Однією з таких критичних точок у двосторонніх стосунках є «кримське питання», яке сьогодні включає і проблему базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі.

Після того як стали відомі наміри офіційного Києва щодо припинення у 2017 р. базування у Севастополі війсь-

ково-морської бази російського ЧФ, в середу 4 червня 2008 р. Держдума на пленарному засіданні більшістю – 408 голосів «за», 5 «проти» – прийняла Звернення до президента і уряду РФ з проблем розвитку російсько-українських відносин. Дума, зокрема, рекомендує виконавчій владі РФ розглянути питання щодо виходу Росії з договору про дружбу і співробітництво з Україною у випадку її приєднання до ПДЧ. Авторство цього документа належить К.Ф. Затуліну, добре відомому, м'яко кажучи, своєю нелюбов'ю до України як незалежної держави. Відразу після цього, 6 червня, в газеті «Известия в Украине» з'являється, без перебільшення можна сказати, його програмна стаття, де автор фактично знову (вже в котрий раз) відверто проводить лінію на відрив Криму від України. Посилаючись на загострення проблеми ЧФ Росії, Затулін зокрема зазначає: «У тому, що вся ця історія призвела до піднесення «знизу» потужного руху за возз'єднання Криму і Севастополя з Росією, ніяких сумнівів немає. Це, безумовно, один з найбільш крайніх сценаріїв розвитку ситуації. Існує безліч компромісних варіантів...» [3]. Про які компроміси ведуть мову російські політики? Складається враження, що після 2004 р. політики в Росії (і, мабуть, дехто в Україні) змушені були розпрощатися з прожектами «фінляндизації» України і прив'язки її внаслідок реалізації такого сценарію до євразійської «колісниці». Проте сьогодні популярний інший сценарій – збереження нейтрального статусу України якомога довше, бо у Москві склалася хибна думка, що, будучи в НАТО, Україна обов'язково має стати «ворожою» до Росії. У даному разі використовується тактична модель, котра, мабуть, вже відпрацьовується в Молдові і Придністров'ї. Москва бажає виступити посередником у вирішенні Придні-

стровського конфлікту. При цьому гарантується територіальна цілісність Республіки Молдова, а навзаєм Молдова, зберігаючи нейтральний статус, дотримується позиції неприєднання до військово-політичних союзів, зокрема до НАТО. І чи не з такою метою роздувається «кримсько-севастопольське» питання, щоб на якомусь етапі можливого загострення конфлікту заявити про готовність Москви віднайти «компромісне» для України рішення в рамках подальшого збереження Києвом нейтрального статусу і, зрозуміло, неприєднання до НАТО.

До речі, саме НАТО стало своєрідним жупелом в українсько-російських взаєминах. Дехто з експертів вважає, що ця організація має позбутися своїх військових функцій, перетворившись на миротворче політичне об'єднання на зразок ОБСЄ. Однак Захід і НАТО, як його ефективний інструмент, продовжують відповідати на виклики поствестфальського світу – тероризм, ісламський фундаменталізм та політико-економічну конкуренцію конфуціанської цивілізації. Не так вже й мало для початку XXI століття. Як слушно зауважив відомий український вчений Є. Камінський щодо майбутньої трансформації НАТО, ніхто не говорить про те, «якою організація стане», «тому що сам альянс не знає, яким він буде у перспективі. І це повинні зрозуміти в Росії, де багато інтелектуалів». Перед тим як «розлучатися», слід хоча б вислухати «аргументи партнера» [4].

Досить часто Україні та іншим країнам ЦСЄ закидають надмірну залежність від Сполучених Штатів. Наведено дуже актуальну, на наш погляд, думку Джеймса Бернхема для усіх громадян тих держав, котрі, відкинувши пута комунізму, обстоюють на початку нового століття власне право на свободу у протиборстві з будь-якими формами

авторитаризму і крайнього націоналізму: «вони готові прийняти керівництво Сполучених Штатів і йти за ними лише у тому випадку, якщо пересвідчатся, що таке керівництво несе у собі як силу, так і правду. Силу, яка дає шанси на перемогу, і правду, яка варта боротьби і перемоги. Вони готові йти за Сполученими Штатами не як їх піддані, а як громадяни світу, якими вони себе відчують.... Вони – строгі судді Сполучених Штатів, їм добре знайомі симптоми тиранії, і вони будуть ретельно слідкувати і чинити спротив кожному посягненню на їхню свободу» [5]. Дійсно, США виступають сьогодні як один із серйозних гарантів стабільності (хоча «казус Косово» може спрацювати і у зворотному напрямі) і збереження свобод на Європейському континенті. І в Україні, орієнтуючись на США, визнають цей факт, виходячи з власного розуміння стратегічних національних інтересів.

Тут виникає інша проблема внутрішнього розвитку України: яким чином сформувати умови для політичного консенсусу на основі поступового формування справді єдиної європейської нації. Здається, що саме сьогодні настав час відповідальним державникам відмовлятися від філософії п'ятої колони, небезпечної з багатьох причин. Вихід бачиться у бажанні й спроможності суспільства, відкинувши міфи і образи минулого, раціонально інтегрувати весь досвід історичного буття України, в тому числі й російський імперський XVIII–XIX століть, котрий, зрозуміло, стосувався наших земель, а не тільки, скажімо, австрійський чи польський. Тут виникає цікава ситуація з російським населенням України. Менша частина не бажає і ментально не спроможна ідентифікувати себе з українською державою. З ними нашому суспільству не по дорозі, ця частина залишається поки що на своєму етнополітичному острівці. Інша ж, більша

частина російського населення в принципі готова інтегруватися і асоціює себе виключно з непростим і пережитим разом з українцями досвідом Української державності новітньої доби. До речі, незабаром 2011 рік – знаковий рубіж. Я би тут підвів підсумок такою формулою сучасної держави, враховуючи відповідальність перед нею українців і росіян: (українець + український росіянин) – росіянин. Зрозуміло, що мінус цей умовний: потрібна копійка і тривала робота з тією частиною російської громади, яка сьогодні ще вповні не відчуває себе українськими громадянами.

Думаю, що, говорячи про європейський вектор політики і України, і Росії, слід особливо подбати, щоб рух до єдиної Європи не роз'єднував наші країни і народи, а згуртував їх. Тут просто необхідно критично поставитися до догми Хантінгтона про «нездолані» цивілізаційні кордони, котрі, до речі, зачіпають і Україну, «відділяючи її уніатський захід від православного сходу». Отже, відповідаючи на запитання, де саме знаходиться східний кордон Європи, Хантінгтон відразу запитує: «Кого можна вважати європейцями, а тому потенційними членами ЄС і НАТО?» І далі вчений пропонує свій залізний постулат: «Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам і православ'я» [6]. На щастя, і європейці, і американці фактично сьогодні відкидають такі фундаменталістські, традиційно конфесійні підходи Хантінгтона. Членами ЄС стали не тільки католицькі Польща й Угорщина, а й православна Болгарія і Румунія, яка була також розділена у книзі Хантінгтона цивілізаційним кордоном навпіл. До речі, чомусь забувається у цьому контексті цікавий і повчальний досвід інтеграції у європейські союзи православної Греції, який відбувся більше трьох десятиліть тому.

Думаю, що продуктивною і для України, і для Росії моделлю руху до Європи буде та, про яку свого часу сказав депутат Держдуми РФ від блоку «Яблоко» В. Лукін: слід долати «шлях у Європу разом з гордо піднятою головою і не штовхаючись ліктями». Іноді складається враження, що росіяни дуже неохоче (у всякому разі більшість населення) пов'язують себе з Європою, немовби граючи роль європейців з примусу. А ми, українці, останніми десятиліттями відчули себе європейцями немов би за примхою долі, і потрібна серйозна внутрішня робота і держави, і, мабуть, кожного відповідального громадянина, щоб впевнено почуватися європейцями за покликанням. І не слід при цьому перетворюватись у «єврофундаменталістів», пам'ятаючи вислів Д. Кон-Бендіта, що об'єднана Європа – це «остання утопія», котра почасти опанувала нашу свідомість.

Зрозуміло, що будь-які геополітичні схеми враховують Україну як важливий чинник в ЦСЄ. Частина аналітиків на Заході до сьогодні вибудовує таку схему просування на Схід: Західна Європа + ЦСЄ, включаючи Україну, проти Росії як «анти-Заходу». Тобто Україна виступає у такій схемі як своєрідний «Далекий Схід» Європи.

З точки зору Росії, схема дієва, якщо повернута на 180°: РФ + Україна + Білорусь (будучи «анти-Заходом») проти Заходу на чолі із США. Зрозуміло, це крайні моделі протистояння з усіх можливих. Мабуть, сьогодні подібні сценарії нікого із серйозних гравців не влаштовують, і насамперед саму РФ. Проте сучасна Росія все ще, як влучно зауважив московський експерт П. Кандель, «залишається сильною завдяки ще більшій слабкості сусідів» [7]. Інакше кажучи, внутрішньо слабка, вкрай регіоналізована Україна цілком влаштовує тих політиків у Москві, котрі висту-

пають з планами економічного і політичного підпорядкування країн СНД. Москва виборює м'яке і слухняне передпілля Росії як субрегіональної держави, що продовжує грати власну геополітичну партію, маневруючи у *геополітичних гойдалках* на обширах Євразії.

Україні за таких умов варто звернути увагу на таке:

1. Головне, мабуть, полягає у гідності і творчій спроможності відповідального громадянина, який позиціонує себе як частину сучасного українського соціуму. Суть суспільства знань полягає у тому, щоб не тільки і не стільки змінювати світ, як відмічає Кастельс, а *інтерпретувати* його по-іншому. Однією з засадничих умов такої оновленої, праксеологічної інтерпретації досить драматичних суспільних змін є формування в Україні політичної свідомості, реальної діяльності і суспільної цінності *національного проекту «держави середньої ваги»* – middle power. Про таку ефективну модель розвитку прийнято говорити, скажімо, у Канаді. Саме тоді з українським суспільством початку XXI ст. змушені будуть рахуватися як на Заході, так і на Сході. Відомий філософ сучасності Дені де Ружмон у «Відкритому листі до європейців» зауважив: «Мала держава існує, щоб у світі був зелений куток, де якнайбільше мешканців могло б насолоджуватися статусом громадянина... Мала держава не має нічого, окрім правдивої та реальної свободи, якою вона повністю компенсує в ідеальному плані навіть могутність великих держав» [8].

2. В енергетичній сфері слід домовлятися з РФ, виходячи з того, що рівноправні взаємини практично не можливі. Реальними є двосторонні домовленості про стабільні й довгострокові поставки енергоносіїв, скажімо, на 20 років, за достатньо високими цінами,

вигідними Газпрому. Тоді можна буде уникнути щорічної різдвяної «енергетичної лихоманки».

3. Відмовляючись від стереотипів мислення старої доби в Україні, як, до речі, і в Росії, слід сформувавши атмосферу та інтелектуальний дискурс *європейського полісу*, що створюватиме імунітет проти можливого повернення старої системи та стереотипів мислення вже в шахах великодержавності, або ж крайнього націоналізму. У цьому контексті наведемо думку українського дослідника О. Ла-

новенка про те, що адаптаційний період проходять не тільки двосторонні економічні чи військові відносини, але й ті, що належать до гуманітарної сфери. Саме з цим примиритися дуже непросто, адже йдеться «про духовний суверенітет один одного» [9].

У напрямі вивіреності, доброзичливої стриманості і врахування, наскільки це можливо, корінних інтересів обох держав мають рухатися і Україна, і Росія, переборюючи крайні суперечності у критичних точках двосторонніх відносин.

Література

1. Горбулін В.П. Через роки, через відстані... Держава та особистість. – К.: Саміт-книга, 2006. – С. 239.
2. Бураковський І., Новицький В. Економічні перетворення в Україні // Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: Три квадрата, 2003. – С. 73.
3. Известия в Украине. – 2008. – 6 июня.
4. Известия в Украине. – 2008. – 6 июня.
5. Бернхэм Дж. Грядущее поражение коммунизма. – Б.м.: Посів, 1951. – С.44.
6. Хантінгтон С. Протистояння цивілізацій і зміна світового порядку. – Л.: Кальварія, 2006. – С. 194.
7. Кандель П. Балканские интересы России: подлинные и мнимые // Россия на Балканах. – М.: 1996. – С. 9–30.
8. Ружмон, Дені де. Європа у грі. Відкритий лист до європейців. – Л.: Літопис, 1998. – С. 246.
9. Лановенко О.П. Системний підхід до аналізу українсько-російських гуманітарних відносин // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. Наук.зб. – К.: НІУРВ, 1998. – С. 23.

Розбіжності на шляхах розвитку України та Росії

Наталія Беліцер

Since the collapse of the Soviet Union each of the former republics has chosen its own way of development. Notwithstanding the common past, these divergences are gradually deepening. Yet these differences are the most distinct in those developments and events that reflect the dynamics of courses, orientations and expectations inherent to both official governmental structures and public attitudes in Russia and Ukraine.

За роки, що минули від розпаду Радянського Союзу, кожна з колишніх радянських республік обрала власний шлях розвитку. Незважаючи на спільне минуле, розбіжності дедалі поглиблюються, ніяким чином не виправдовуючи уявлення (чи сподівання) на те, що СНД (Співдружність Незалежних Держав) відіграватиме якусь інтегруючу функцію, відмінну від усього лише «інструменту цивілізованого розлучення».

У сьогоднішній цілком доречною є тенденція згрупувати нові пострадянські держави на підставі їхніх основних геополітичних та стратегічних орієнтацій (наприклад, країни Балтії, що вже набули членства в НАТО та Європейському Союзі). Проте найбільш виразні розбіжності спостерігаються в перебігу подій, що віддзеркалюють різницю шляхів, орієнтацій та сподівань, притаманних як офіційним владним структурам, так і суспільним настроям у Росії та Україні. Хоча такі розбіжності були цілком передбачувані з огляду на нещодавнє «імперське» минуле Росії як метрополії, а України – як її васала, для

більшості західних аналітиків знаковою подією, що остаточно довела незворотність відмінного вибору політичних орієнтацій двох країн, стала Помаранчева революція 2004 року¹.

Усвідомлення неминучості самого перебігу подій, аналіз його причин та стратегічне планування майбутніх наслідків є необхідною умовою подолання пов'язаних з цими процесами кризових явищ, а також формування в Україні успішної зовнішньої та внутрішньої політики під час складного, ще далеко не завершеного перехідного періоду. Увесь цей період значною мірою позначений намаганнями (не завжди успішними) остаточно позбутися статусу й наслідків перебування у складі імперій, головним чином – російської та радянської.

Для вироблення достатньо ефективної політики протидії та упередження негативних наслідків розбіжностей, що поглиблюються, необхідно, насамперед, зробити щось на зразок їх «інвентаризації». (Слід зауважити, що відомий аналітик Тарас Кузьо нещодавно вже нарахував одинадцять основних «ліній

розподілу» між Україною та Росією²). Не претендуючи на вичерпний перелік тем, кожна з яких є викликом у площині українсько-російських стосунків, розгляньмо лише деякі з них, зокрема такі, що набули особливої актуальності протягом останніх років, але водночас привертають дещо меншу увагу, ніж, скажімо, енергетичні проблеми чи суперечності, безпосередньо пов'язані з намаганнями України інтегруватися чи, принаймні, наблизитися до євроатлантичних безпекових структур.

Однією з них є проблема інформаційного простору України, що значною мірою залишається під впливом потужніших інформаційних ресурсів Росії, яка завдяки цьому доволі впевнено виграє «інформаційну війну», особливо під час висвітлення чутливих для населення питань як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Першою серйозною й масованою інформаційною атакою Росії вважають період «газової війни» (грудень 2005 – січень 2006 р.). Після цього подібні атаки почастишали і поступово перетворилися на перманентний чинник, що призводить до втрати Україною контролю над власним «інформаційним суверенітетом» і посиленню на її території зовнішніх інформаційних потоків з усіма можливими негативними наслідками³.

Останні трагічні події навколо двох сепаратистських регіонів Грузії – Південної Осетії та Абхазії, що швидко перетворилися на справжню російсько-грузинську війну, вияскравили не тільки несумісність підходів та оцінок цих подій з боку українського та російського керівництва, але, на превеликий жаль, і неспроможність України звільнитися від потужного інформаційного впливу російських ЗМІ, що нав'язують українському глядачеві та читачеві власну позицію, дуже далеку від об'єктивної⁴. Дослідження, проведене аналітич-

ною групою кампанії «Pro.mova» стосовно висвітлення ситуації в Грузії 11 та 12 серпня 2008 р., свідчить, що *більше половини джерел, котрими користувалися найбільш популярні сайти та переважна більшість українських телеканалів, були російського походження*. Зокрема, це стосується таких інтернет-видань, як unian.net, korrespondent.net и podrobnosti.ua. На korrespondent.net (ресурс с американськими акціонерами) російськими були відповідно 76 и 55% джерел (11 и 12 серпня), хоча 12 серпня частка західних джерел зросла з 15 до 32%. Podrobnosti.ua продемонстрували за вказаний період 65 и 58% російських джерел, тоді як західних було менше ніж два відсотки. Unian.net використовував російські джерела відповідно у 45 и 30% повідомлень. У зв'язку з цим експерти відмічають, що Україна з її інформаційним простором, де домінують російські ЗМІ, фактично перетворилася на частину поля битви⁵. Цинічність, брутальність і відверта брехня як засоби цієї інформаційної війни живо нагадують найгірші часи радянської боротьби з повстанцями у Західній Україні. Так, згідно з повідомленнями Тетяни Пушиної, кореспондентки «5 каналу», російські спецслужби, занепокоєні блокадою російського сегменту Інтернету в Грузії, розповсюджували грузинським користувачам сервісу пропагандистське послання, текст якого дуже оперативно з'явився в найбільш одіозних російських мережевих ЗМІ. Наводимо деякі цитати (мовою оригіналу): «В Западной Грузии, в Кутаиси, сформированы *отряды бандеровцев с Западной Украины и прибалтийских националистов, которые переоделись в российскую форму и получили российское оружие*»; «По информации военных журналистов, *США руками украинцев и прибалтов готовят грандиозную провокацию – массовые зверства среди местного населения*

под видом российских военных»; «Злейшие враги России и русского народа – прибалтийские и западноукраинские националисты, идейные наследники СС «Галичина», «лесных братьев» и «латышских стрелков» не останутся ни перед чем, чтобы выставить русских убийцами и варварами! Распространять срочно! Каждый час на счету!»⁶.

І хоча подібні примітивні провокації навряд чи мають шанси на успіх у Грузії, висвітлення російськими ЗМІ подій в Україні постійно формують негативний імідж нашої країни не тільки в Росії, а й в інших державах світу і загалом є дуже небезпечними для України. Як висловився з цього приводу Андрій Бичков, голова соціологічної служби Центру економічних та політичних досліджень імені Разумкова, «якщо провести кілька тижнів за кордоном та дивитися тільки російські телеканали, то по поверненні можна потрапити у зовсім іншу реальність. Те, що там розповідають – суцільні міфи»⁷.

Цілеспрямованою і всеосяжною державно-пропагандистською машиною Україна подається як країна: а) керівництво якої втягує народ у вороже Росії НАТО; б) де безжалісно знищується російська мова і культура; в) вичавлюється Чорноморський флот; г) звеличуються військові злочинці; г) паплюжиться і перекручується спільна історія, констатують експерти центру Разумкова Валерій Чалий та Михайло Пашков. *Результатом подібної пропагандистської кампанії стало зростання в російському суспільстві ворожих по відношенню до України настроїв, про що свідчать результати соціологічного опитування, нещодавно проведеного ВЦВСД. Вже 21% респондентів сприймають Україну як ворожу державу, тоді як ще рік тому цей показник становив лише 7%⁸. І хоча деякі соціологічні дослідження свідчать про те, що загалом українці ставляться*

до Росії значно прихильніше, ніж росіяни до України, користувачі Інтернету, тобто освіченіша та молодша частина українського суспільства, у 2006 р. вважали Росію найбільшою зовнішньою загрозою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Яка зовнішня сила є найбільшою загрозою для України?

Європейський Союз	1,3%	
США	18,9%	
НАТО	7,4%	
Польща	1,7%	
Росія	57,3%	
Інші	1,1%	
Ніяка	10%	
Свій варіант	2,3%	
Всього проголосувало: 2618		

Джерело: <http://unian.net/vote/>

Ще однією проблемою двосторонніх стосунків України з Росією, яка до останнього часу майже не привертала уваги ані влади, ані громадськості, є проблема громадянства. Поштовхом до стрімкого зростання такої уваги став той незаперечний факт, що Росія, здійснивши безпрецедентно широку й масову кампанію надання російського громадянства мешканцям сепаратистських регіонів Грузії – Південної Осетії та Абхазії, нещодавно успішно використала цю обставину для військових дій на території Грузії задля легітимації захисту вже не просто так званих «співвітчизників», а

власних громадян⁹. Тому одразу ж постало запитання: чи не використає у найближчій (чи віддаленій) перспективі Москва той самий аргумент у стосунках з Києвом, намагаючись надати якомога більше російських паспортів мешканцям Криму і насамперед – Севастополя?

Хоча точних даних чи надійної статистики кількості громадян України, що мають паспорти інших держав, не існує, деякі засоби масової інформації називають по Криму цифру 170.000 осіб з подвійним – українсько-російським – громадянством¹⁰. Тому загроза національній безпеці справді існує, і ситуація, що склалася, засвідчила, окрім усього іншого, слабкість і невизначеність законодавчого поля України в питаннях громадянства.

Як відомо, згідно з законом України «Про громадянство України», якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України (стаття 2, п.1); п.3 тієї ж статті зазначає, що позбавити громадянина України громадянства України неможливо. Тобто особа, що має українське громадянство, вважається громадянином України незалежно від того, скільки інших громадянств вона має, і юридичних механізмів позбавити цю особу українського громадянства не існує. У статті 17, де йдеться про підстави припинення громадянства України, сказано: Громадянство України припиняється: 2) *внаслідок втрати громадянства України;*

Стаття 19 Підстави для втрати громадянства України.

Підставами для втрати громадянства України є:

1) *добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.*

Припинити громадянство України можна лише указом Президента (загалом, оформлення документів з питань громадянства в цілому здійснюється відповідно до Указу Президента України від 27 березня 2001 р. в редакції від 27 червня 2006 р.), якщо для того існують законні підстави, серед яких – втрата українського громадянства внаслідок добровільного прийняття громадянином України іншого громадянства. Таким чином, громадянин України ні до чого не зобов'язаний і не несе будь-якої відповідальності в цьому аспекті своїх відносин з державою. Це підтверджується і відсутністю пункту про громадянство в переліку обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби (ЗУ «Про державну службу», стаття 16), а також у Кримінальному та Адміністративному кодексах. Така ситуація надзвичайно ускладнює чи навіть унеможливорює реальні кроки у правовому полі з метою запобігання подвійному, зокрема українсько-російському громадянству, незважаючи на політичну волю керівництва країни та наявність реальної небезпеки. Реалізація положень законодавства стосовно втрати громадянства України, яка наразі здійснюється відділом громадянства Державного Департаменту міграційної служби МВС України, стикається з численними труднощами, наприклад, такими, як брак чіткого переліку документів, необхідних для оформлення справ про втрату громадянства України, зокрема військовослужбовцями Чорноморського Флоту РФ¹¹. І хоча проблема існує вже не перший рік, ДДМС лише нещодавно розробив та подав у Службу з питань громадянства Секретаріату Президента України «відповідні пропозиції з метою врегулювання даного питання»¹².

Тому цілком зрозуміла стурбованість членів парламентських комітетів, які подали депутатське звернення до СБУ з

проханням взяти під контроль ситуацію щодо видачі російських паспортів українським громадянам¹³, навряд чи допоможе розв'язати цю складну ситуацію.

У той же час, впливові російські можновладці обіцяють ініціювати в Держдумі питання про «підтвердження російського громадянства» для жителів Севастополя. Зокрема, 14 червня 2004 р. віце-прем'єр російського уряду Сергій Іванов, що відвідав Севастополь з нагоди 225 річниці «міста російської слави», у відповідь на прохання голови Російської общини Севастополя Раїси Телятнікової звернутися з відповідним поданням до депутатського корпусу, що може закласти ще одну міну уповільненої дії у хиткий та непевний мир на півострові¹⁴. Такий сценарій видається цілком ймовірним, особливо з огляду на фактичну відсутність законного юридичного захисту з боку України, згадану раніше.

У контексті проблеми (надання) громадянства певної країни мешканцям територій, що юридично належать іншій країні, постає питання щодо деяких особливостей політики України стосовно етнічних українців Придністров'я. Згідно з останнім переписом населення, проведеним нелегітимною владою Придністровського регіону Республіки Молдова, 28,8% (близько 160 тис.) усього населення (близько 550 тис.) становлять українці. Переважна більшість населення поряд з ніким не визнаним «громадянством Придністровської Молдавської Республіки», мають також громадянство Молдови; приблизно 100.000 осіб набули російського громадянства, а 60.000 – українського. Щодо Росії – все цілком зрозуміло, вона проводить у Придністров'ї таку саму політику, що й у сепаратистських регіонах Грузії, потенційно – з такою ж самою метою. А ось чому Україна намагається копіювати російську політику, декларативно запевняючи Молдову й увесь світ у принци-

повості своєї позиції щодо державного суверенітету й територіальної цілісності сусідньої, начебто дружньої країни, не зрозуміло. Тим більше, що про захист прав громадян України, зокрема змушених проходити військову службу в незаконних збройних формуваннях «армії ПМР», що часом призводить до їх загибелі внаслідок ніким і нічим не контрольованої «дідівщини», схоже, не йдеться¹⁵. Беручи до уваги, що в Україні, згідно з законодавством, визнають тільки одне громадянство, це означає, що після реінтеграції РМ (безумовна мета усієї демократичної світової спільноти) мешканці Придністров'я або змушені будуть намагатися виїхати в Україну, або опиняться в ситуації чужинців, позбавлених певних політичних та соціальних прав.

Така політика дає підстави звинувачувати Київ у використанні подвійних стандартів, особливо після спалаху російсько-грузинської війни з масштабними маніпуляціями тезою «захисту» російських громадян на території Південної Осетії¹⁶. Різке зростання стурбованості перспективами масового надання громадянства РФ жителям Севастополя та й усього Криму мало б змусити український політикум і владні структури переглянути й власні позиції стосовно доцільності (не кажучи вже про етичність) масового надання українського громадянства мешканцям сепаратистського Придністровського регіону Республіки Молдова. Дотепер лише незалежні експерти намагалися поставити під сумнів подібний підхід¹⁷.

Окремою темою розбіжностей, що зростають, зумовлених протилежним геополітичним вибором України та Росії, є Крим. Хоча ця тема потребує окремого серйозного дослідження й всебічного аналізу, що не вписується в рамки цієї статті, необхідно зазначити, що саме в Криму (а не в Східній Україні) можна

очікувати подальшого загострення двосторонніх стосунків аж до провокування збройних конфліктів з використанням етнічних та релігійних чинників. Скільки часу відведено Україні, щоб ефективно підготуватися до таких випробувань та викликів, наразі невідомо. Проте зрозуміло, що напруження разом з ймовірністю вкрай небезпечних провокацій зростатиме з наближенням дати закінчення терміну тимчасового перебування російського Чорноморського флоту, що має базуватися у Севастополі лише до 2017 р. Значну роль у подібних негативних процесах відіграватимуть також реальні кроки України, що наближають її до інтеграції в євроатлантичні структури колективної безпеки і водночас викликають істерично-панічну реакцію росіян, які вбачають у цьому не тільки (або навіть не стільки) реальну воєнну загрозу, пов'язану із наближенням НАТО до кордонів Росії, а й остаточну, незворотну втрату України, без якої не може відбутися головна мета – відновлення Великої Імперії. Така втрата сприймається як загроза усьому «Русському миру», «дальшому існуванню східно-європейської цивілізації, єдинству східно-християнської ойкумени»¹⁸. Окремі російські експерти відверто висловилися, що «если через полвека Украина не будет частью государства Россия, то это наша национальная катастрофа...». І ще одна цитата того ж автора: «Что меня больше всего пугает в этом отношении – это заочное смирение многих наших политиков в том, что Украина – это уже «другая страна», и наши судьбы разошлись... Мы уже многое и давно сдали, мы уже со многим смирились, но Украина – это та граница, отступать от которой уже невозможно...»¹⁹.

Наприкінці зауважимо, що гальмівним чинником подолання «постімперського синдрому» в обох країнах є широко розповсюджене й міцно закорінене уявлення про начебто особливу, надзвичайну близькість двох «братських» слов'янських народів, міф про їхню спільну належність до східно-православного релігійного та «євразійського», цивілізаційного та політичного світу. Навіяний потужною пропагандистською машиною сучасної Росії, цей міф підтримується всередині України не тільки лівими політичними силами, традиційно зорієнтованими на приєднання до старої чи нової версії СРСР, але й частиною російськомовної інтелігенції, вихованої на уявленні про переваги російської та російськомовної культури над провінційною українською. (Як сказав Андрей Окара – єдиний тверезий голос з усього хору згаданої російської дискусії про Україну та НАТО – «В российско-украинских отношениях россияне привыкли себя немотивированно переоценивать, украинцы – немотивированно недооценивать»²⁰.) Більше того, наявність серед українських можновладців значного прошарку осіб, що належали до партійної та державної «еліти» Радянського Союзу, створює додаткові труднощі у подоланні сталої звички орієнтуватися на вказівки та сигнали з Москви, зокрема, не тільки в сенсі слухняного їх виконання, а й навпаки – у спробах використання саме російських методів, політичних тактик і стратегій, що веде до спроб механічного їх перенесення на українську землю у наївній вірі, що надійні «кремлівські рецепти» успішно спрацюють і в наших реаліях.

Література і примітки

- ¹ Див., наприклад, UKRAINE AND RUSSIA: DIVERGENT POLITICAL PATHS. ANALYSIS & COMMENTARY: By Alexander Motyl, Open Democracy Online, London, UK, Thursday, August 17, 2006.
- ² Див. RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONS REVEAL DEEPER PROBLEMS by Taras Kuzio, Eurasia Daily Monitor, June 17, 2008, http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2373151.
- ³ HOW TO WIN AN INFORMATION WAR By Bohdan Chervak, Head Information Policy Department State Committee for TV and Radio. Ukrayinska Pravda web site, Kiev, in Ukrainian, 29 May 2006, BBC Monitoring Service, United Kingdom, Wed, May 31, 2006.
- ⁴ Українські телеканали підспівують кремлівській пропаганді. Галина Вдовиченко, Омар Узарашвілі, <http://www.wz.lviv.ua/pages.php?ac=arch&atid=66954>.
- ⁵ Україна проиграла Росии інформаційну війну в Грузії. 13 серпня 2008 р., <http://www.obozrevatel.com/news/2008/8/13/253511.htm>.
- ⁶ Грузія: «Братні» танки в Горі, грузинів «лякають» бандерівцями? (оновлено). Високий Вал, 13.08.2008 р. <http://val.ua/ukraine/192554.html>.
- ⁷ Российские СМИ начали атаку на Украину, korrespondent.net, 31.03.2008.
- ⁸ Майдан-ІНФОРМ, 21-07-2008.
- ⁹ Первые уроки кризиса, или Кукушка и медведь. Пол Рейнолдс, обозреватель Биби-си. 2008/08/11, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/international/newsid_7553000/7553884.stm; THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR WAS PRE-PLANNED IN MOSCOW. By Pavel Felgenhauer, Eurasia Daily Monitor, Thursday, August 14, 2008; Евгений Новицкий: «Пятидневная война»: на чьей стороне правда? 15-08-2008, <http://maidan.org.ua/static/mai/1218788630.html>.
- ¹⁰ KYIV ON GEORGIA: DIPLOMACY AWKWARD, PARTIES DIVIDED. By Pavel Korduban, Eurasia Daily Monitor, August 15, 2008; 16 августа 2008, <http://gazeta.24.ua/news/show/id/60403.htm>.
- ¹¹ Украина получила 14 тыс. новых граждан. 24 липня 2008 р., <http://www.obozrevatel.com/news/2008/7/24/250190.htm>
- ¹² Див. попереднє посилання.
- ¹³ 15.08.2008, <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/92837.html>; 15.08.2008, <http://maidan.org.ua/static/news/2007/1218803277.html>.
- ¹⁴ КРЕМЛЬ РАЗРАБОТАЛ СЦЕНАРИЙ СИЛОВОГО ЗАХВАТА КРЫМА? 17.06.2008, <http://intv-inter.net/ru/news/article/?id=57736227>.
- ¹⁵ Див. THE MILITARY SERVICE OBLIGATIONS OF THE INHABITANTS FROM THE TRANSNISTRIAN REGION OF MOLDOVA. Case Study: Eugen Kolobyshko, p.139. Research by Promo-LEX, Chisinau, 2008.
- ¹⁶ Насправді є численні свідчення того, що під час збройного конфлікту Росія кинула напризволяще своїх громадян, що перебували на території Грузії: скасувала усі прямі авіарейси до Росії, евакуювала своє посольство. Натомість, Україна, як і чимало інших країн, ввела додаткові рейси, чітко та вчасно евакуювала своїх громадян, продемонструвавши в цьому випадку організаційну спроможність уряду і державну відповідальність за долю власних громадян. Див., наприклад, «Як Росія захищає інтереси своїх громадян у Грузії». Руслан Луковський, Тбілісі, 15.08.2008, <http://www.unian.net/ukr/news/news-267336.html>.
- ¹⁷ Див. TRILATERAL PLAN FOR SOLVING THE TRANSNISTRIAN ISSUE: Regional partnership for a common commitment-oriented approach. Policy Paper developed by the Moldova-Ukraine-Romania Expert Group. Bucharest – Chisinau – Kyiv, January 2006.
- ¹⁸ Россия – Украина: Проблема НАТО и кризис двусторонних отношений. Круглый

стол «РП-Клуба». М., 2008. 60 с. Повна версія опублікована у липні 2008 р. на порталі Strategium (<http://strateger.net/Russia-Ukraine-NATO>), а також на блозі Андрія Окари на Українській Правді (<http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/48884f6eb31b8/>).

¹⁹ *Аркадій Малер*. Россия – гарант европейской идентичности Украины. 19/07-

/2008, http://strateger.net/Arkadiy-Maler_Russia_-_garant_Euro-identichnosti_Ukraine.

²⁰ *Андрей Окара*. Необходимо признать субъектность Украины. Россия – Украина: Проблема НАТО и кризис двусторонних отношений. Круглый стол «РП-Клуба». М., 2008.

Державна розбудова
і національно-громадянські
ідентичності в Україні
і Росії: досвіди різних
контекстів

Віктор Степаненко

The theme of identities in their postmodern diversity – from traditional, ethnic, cultural, local, and confessional to civic, political, civilization, transnational and even global – is one of the most topical subjects in social sciences of the late 20th – early 21st century. It has a special importance for post-soviet societies undergoing social changes. For contemporary Ukraine, the problem of nation and state building is usual and outlined in national political and academic discourses, while similar Russian problem of modernization of the «national project» is not only scarcely covered in Ukraine, but also merely realized. The projects homo post-sovieticus in Ukraine and Russia are open and developing according to their own logics and socio-cultural dynamics, where common and distinctive features of the two countries are combined.

Тема ідентичностей в усьому постмодерному розмаїтті їх – від традиційних, етнокультурних, локальних, конфесійних до громадянських, політичних, цивілізаційних, транснаціональних і навіть глобальних – мабуть, один із найактуальніших предметів соціальної науки кінця ХХ – початку ХХІ століття. І це має свої причини. Для сучасного суспільства характерною є взаємодія комплексних чинників відтворення і формування ідентичностей. Вияви цих обставин у сучасному глобальному світі багатоманітні: міжцивілізаційні й міжкультурні конфлікти; ефекти новітніх медійних мобілізацій етнокультурних спільнот, що долають державні кордони; загрози тероризму, які часто дістають ідеологічне й культурне виправдання у дискурсі спротиву «пригноблених», вікти-

мізованих або «виключених» ідентичностей; ескалація інонаціональних та інокультурних громад і спільнот, а також активне розширення їхніх анклавів у Західній Європі; актуалізація транснаціональних ідентичностей (мусульманської, європейської, слов'янської). В одній із недавніх своїх праць американський експерт С. Гантінгтон порушує питання: «Хто ми?»¹. Він убачає загрозу дезінтеграційних етнокультурних процесів, що підривають традиційні англо-протестантські підвалини американської ідентичності й міф про нову націю як «плавильний тигель» багатьох етносів і культур – мабуть, найуспішніший сучасний проект націєтворення. Очевидно, що тема формування, підтримки й відтворення ідентичностей конче актуальна і для багатьох «успішних» націй.

Вона є тим паче затребуваною в пострадянських суспільствах і державах, зокрема в Україні та Росії, які перебувають у складних процесах суспільних трансформацій. І якщо для України з її поки ще нетривалим періодом утвердження державної незалежності в новітній історії тема національно-державного будівництва є вже звично актуальною й зримо окресленою в національному, політичному і науково-експертному дискурсах, то російська аналогічна проблематика модернізації «національного проекту» не лише недостатньо висвітлена в нашій літературі, а й не настільки очевидна для українського спостерігача. Проте обидві країни, обидва суспільства і їхні еліти по-своєму й у різних національно-державних дизайнах (унітарному для України й федеративному для Росії) та форматах політичних режимів (принаймні, формально демократичному для України і національно-імперському для Росії) намагаються розв'язувати подібні проблеми формування нових модерних націй у контексті співіснування різних – радянських, пострадянських, національних, громадянських, культурних, мовних, конфесійних ідентичностей. Іншими словами, проекти *homo post-soveticus* в обох країнах є відкритими й такими, що розвиваються за власною логікою і соціокультурною динамікою, де поєднуються спільне й особливе для обох країн.

Серед багатоманіття самоусвідомлень людей, громад і суспільств центральне місце займає концепт *національно-громадянської ідентичності*² як найважливіший символічний, політичний і практичний ресурс інтеграції соціально, культурно й етнічно диференційованих суспільств кожної держави. Цей концепт близький за значенням до усталених в англомовній літературі понять політичної або, коректніше, громадянсь-

кої нації – *civic nation*³. На мою думку, концепція національно-громадянської ідентичності справді певною мірою актуалізує і доповнює ще й досі тривку з радянських часів семантику поняття нації як передусім *етнокультурного* феномена, яка й досі домінує в пострадянському дискурсі України і Росії. І хоча поняття «нація» (а також його похідні – «національна держава», «національні інтереси» тощо) вже активно використовуються в його громадянсько-правовому значенні в сучасних політичних практиках і в науковій сфері обох країн, однак дотепер все ще зберігається його первинно етнокультурна конотація. В Україні, приміром, чимало політиків, особливо лівої політичної орієнтації, воліють замість категорії «нація» вживати звичніше, але за своєю суттю не менш двозначне поняття – «народ».

Слід також зауважити, що громадянська нація або національно-громадянська ідентичність – усе ж таки не «стерильна» категоріальна абстракція, позбавлена жодних етнокультурних, мовних чи релігійних контекстів і наповнень. Як справедливо наголошує авторитетний канадський дослідник В. Кимлічка, в такому тлумаченні громадянської нації ставлення до національної культури й етнічна належність індивіда розглядаються подібно до релігійної віри⁴, тобто як сфера приватного, де громадяни можуть вільно визначати свою етнокультурну ідентичність без втручання держави. Розвитком цієї позиції є сумнівне й назагал нерелістичне твердження про можливість існування національно-нейтральної (або етнічно не заангажованої) держави, а також міркування стосовно нібито несумісності принципів індивідуальної свободи з принципами національної належності.

Крім того, громадянська ідентичність – не лише юридично-правова атрибуція

належності індивідів різних країн до інституту їхнього громадянства (втім, навіть цей, здавалося б, формальний аспект – предмет радше юридичний, ніж соціологічний, також проблематизується в сучасному світі масових міграцій). Дедалі частіше сучасні теоретики (Ю. Габермас, Ч. Тейлор та інші) говорять про концепцію «активного громадянства», що охоплює, крім формально-юридичних засад, такі сутнісні цінності й установки, як патріотизм, гордість за країну, політична участь громадян, їхня толерантність і здатність до визнання соціокультурних відмінностей (етнокультурних, мовних, релігійних). Тому цілком обґрунтовано, що така ціннісна характеристика активного громадянства і національно-громадянської ідентичності, як толерантність, в українському і російському контекстах також є не менш значним предметним полем досліджень досвідів та практик обох країн.

Соціологічний підхід до проблематики національно-громадянських ідентичностей в Україні та Росії передбачає, що формування їх перебуває в складній взаємодії ініційованих елітами процесів – політичного конструювання «згори» з використанням архаїчних, примордіальних засад нації (колективна історична пам'ять і міфи, мова як націєтвірний чинник, пантеони героїв, символічні ритуали єднання й солідарності спільноти тощо) і самоорганізаційних ідентифікаційних практик «знизу».

Цей процес, що відбувається в нових соціокультурних обставинах глобалізації, часто відтворює у концентрованій, історично спресованій формі спільні закономірності виникнення модерних європейських націй періоду XVIII–XIX століть (які виявляються, зокрема, в особливій ролі держави й національних еліт у націєтвірних процесах). В ідеологічній сфері процес формування,

відтворення й індокрінації смислів ідентичностей в Україні і Росії простежується у співіснуванні та переплетенні дискурсів травматичної історичної втрати (єдиного радянського простору, колишньої «нової історичної спільності» радянських людей) і нових історичних здобутків, у нових інтерпретаціях і міфологізаціях історії, часом конфліктних (приміром, у зверненні лідерів обох країн до спільної історичної спадщини Київської Русі та різних ідеологічних оцінках радянського минулого), у суперечці ідеологій «цивілізаційного вибору» в політичних дискурсах обох країн. У своїй концептуальній основі ідеологія будь-якого національно-державного будівництва, безумовно, передбачає також протиборство різних підходів до розуміння і процесу формування нації, відповідних дизайнів організації національної держави (у варіаціях від етнократичного до національно-громадянського), а також – різні інтерпретації народного суверенітету, ролі громадянського суспільства і моделей демократії (від президентсько-парламентської або парламентсько-президентської до особливого «третього шляху» через так звану «керовану демократію»).

Висновки соціологічних досліджень реальних практик формування національно-громадянських ідентичностей, зокрема у дослідженнях соціальної дистанції⁵, демонструють певні тенденції ізоляціонізму в Україні на початку 2000-х років. Утім я б проінтерпретував їх не як загрозу посилення ксенофобійних настроїв у масовій свідомості, а радше як «побічний продукт» формування власної національної ідентичності через певне дистанціювання і навіть протиставлення себе та «інших». До того ж усе пізнається у порівнянні. Згідно із результатами порівняльного дослідження країн східної посткомуністичної Євро-

пи кінця 1990-х років, українські респонденти виявилися найбільш схильними до прийняття законодавчо ухваленій в країні ліберальної концепції громадянства (90% респондентів). Для порівняння: угорські респонденти того самого дослідження продемонстрували найвищий рівень підтримки етнічної концепції громадянства (44%) і виявили найменший рівень підтримки його ліберальної концепції (26%)⁶.

Понад те, логіка утвердження української національної ідентичності великою мірою і виявляється у такому дистанціюванні або, точніше, – розрізненні поміж, наприклад, українцями та росіянами («Україна не Росія»). Проблема, принаймні для українців, не є вигаданою. Згідно з даними опитування, проведеного Левада-Центром 7 грудня 2007 р., майже половина респондентів-росіян вважають, що росіяни й українці – це один народ, тобто самодостатність окремої української нації, а відтак – і суверенність української держави, взагалі ставиться під сумнів⁷. Імперсько-шовіністичний дискурс сучасної Росії (Г. Павловський, А. Дугін) відкрито це репрезентує. Можна сказати, що російська державна ідентичність, на відміну від української, стверджує у політичній практиці не дистанціювання, а навпаки – абсорбції російського багатонаціонального народу, ядро якого, за задумом подібних теоретиків, становитиме єдиний руський народ, включаючи і українців і білорусів.

Підкреслюючи формальну подібність завдань створення модерних держав та національно-громадянських ідентичностей в Україні і Росії далі звернемо увагу на відмінності контекстів та досвідів цих двох паралельних політичних та етнокультурних практик, зокрема у таких вимірах, як цілі, наявні політичні форми та символічні ресурси.

Україна і Росія: політичні формати та символічні ресурси формування громадянської нації

Найпринциповішою відмінністю поміж українським та російським досвідом формування своїх модерних націй є відмінність у політичних режимах-форматах, в яких відбуваються ці процеси. При всіх застереженнях, можна тим не менш стверджувати, що в Україні, принаймні формально з 1990-х років, цей процес відбувається у демократичному політичному режимі. Навіть за авторитарного режиму Л. Кучми етнонаціональна політика була доволі демократичною, принаймні у численних компромісах між офіційним курсом на націю-державу (етнократичний пріоритет) та реальною практикою конструювання держави-нації (громадянська нація як пріоритет)⁸. Натомість російський «націєвірний проект» при формальному проголошенні політики формування громадянської нації є – і з кінця 1990-х років від часу президентства В. Путіна це виявилось очевидним – по суті національно-імперським, як би він формально не називався чи «керівною» чи «суверенною демократією». Провідний російський експерт Е. Паїн справедливо вважає, що «імперський націоналізм» став за часів президентства В. Путіна «наріжним каменем теорій побудови в Росії нової, третьої імперії»⁹. Згідно з Паїним, супутніми продуктами такої політики державно-національного будівництва в Росії є підданство замість громадянства, етнічний націоналізм замість громадянської активності та пріоритет державного над особисто-громадянським¹⁰. Втім, у парадоксальний спосіб історичний російський «тягар імперського тіла» (Е. Паїн) забезпечує потужні символічні ресурси для формування нової російської ідентичності. Тут і історична традиція імперського державництва, а також – ідея російського

світового месіанства, тут і історична пам'ять, пантеон героїв та символів, які легко трансформувались у модерний російський контекст. Тут і єдина державна мова без альтернатив і єдина помітна православна церква з власним патріархатом.

У цьому сенсі український аналогічний символічний ресурс формування нації є значно слабкішим, адже ще не є артикульованим. Більше того, він є розмитим, розпорошеним, до того ж український символічний ресурс формування нації у багатьох його аспектах (історичному, культурному, мовному, релігійному) постійно перебуває у полі «спірних питань» саме з російською ідентичністю. До того ж здійснення сусідньою Росією свого імперсько-національного проекту, яке за визначенням суті імперії передбачає *експансію* (культурну, економічну, політичну тощо) на сусідні країни «близького зарубіжжя», є постійним чинником тиску і напруги щодо формування української громадянської нації та її існування цілісної суверенної української держави.

Отже, російський проект націєтворення не є демократичним, але більш практично ефективним, принаймні у термінах щодо мобілізації ресурсів, аніж український: цьому сприяє сильна державна централізація влади та потужні не лише символічні, а й економічні ресурси Росії. Імперський проект формування нації також великою мірою відтворює історичні алгоритми формування європейських національно-державних проектів-імперій XVIII–XIX сторіч. Скажімо, саме абсолютистська монархія у Франції, а потім – імперія заклали основи формування французької модерної громадянської нації і розвитку демократії. У цей, досить цікавий і провокативний спосіб відомий американський експерт Ч. Тілі проводить іс-

торичні паралелі поміж авторитаризмом Людовіка XIV в монархічній Франції 17-го сторіччя і авторитарною моделлю «високодієздатної не демократії» в Росії, створеної за часів президентства В. Путіна¹¹. Як авторитарний режим Людовіка XIV у Франції торував у непрямий спосіб, зокрема через зміцнення центральної державної влади та її ефективність, розвиток французької демократії, так і сучасний російський авторитарний режим, щоправда у віддаленій перспективі, зазначає Ч. Тілі, «може бути початком шляху до демократії»¹².

Український же проект націєтворення за всіх цих умов може розвиватися *лише як демократичний*, можливо, втрачаючи у ефективності та швидкості національно-державної мобілізації в нетривалий історичний період у порівнянні з імперською російською моделлю. Цей проект, аби бути реалізованим взагалі, як вважає А. Степан, в силу багатьох об'єктивних умов та обмежень – відсутність повної відповідальності поміж різноманітним етнокультурним демосом та політичною спільнотою, конфліктує на цьому полі еліти та геополітична ситуація, що не є сприятливою або навіть ворожою щодо здійснення етнократичних стратегій – може бути радше державою-нацією (state-nation), а не нацією-державою (nation-state)¹³. Водночас саме розпорошеність та часто конфліктність символічних ресурсів формування модерної нації (мова, релігія, політичні орієнтації тощо), а також ці обмеження дають Україні шанс акумулювати та формувати якість, яку А. Степан називає «багатоманітні та доповнюючі одна одну ідентичності в межах держави»¹⁴, справедливо вважаючи таку якість ідентичностей основою формування справжньої демократичної громадянської української нації. Тут важливо наголосити на багатоманітності і саме *доповнюваності* ідентичностей в

межах проекту української громадянської нації. Адже, як відмічають експерти, у період з 2005 р. в Україні існує стала тенденція до формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, підґрунтям для чого є «значний рівень відповідності схем регіональної локалізації відмінних культурно-цивілізаційних, національно-етнічних, конфесійних ідентичностей громадян у різних регіонах»¹⁵. За умов постійного політичного педалювання цих ідентифікаційних відмінностей, їх політизації, яка, на жаль, відбувається в Україні та в умовах потенційно іредентистських ресурсів цих ідентичностей, ефекти регіоналізації можуть перетворюватися на суттєві чинники ризику для розвитку цілісної суверенної України.

Сучасну Україну можна охарактеризувати як багатоскладове суспільство, а відтак – політична модель її розвитку може орієнтуватися на принципи примирення відмінностей в моделі так званої міжспільнотної демократії. Така політика ґрунтується на двох основних вимогах:

а) принаймні, мінімум суспільної згоди стосовно фундаментальних цінностей (у випадку України, це – суверенна незалежна держава та її демократичний розвиток);

б) переконаності лідерів та еліт суспільства, які репрезентують його різноманітні політичні, соціальні та етнокультурні групи, в необхідності збереження суспільної єдності та державної цілісності, усвідомлення ними своєї відповідальності за таке збереження та їх здатність вирішувати суспільні суперечності, навіть за розбіжності власних позицій.

Виходячи із цих системних обставин, а також згадуваних обмежень, важко визнати якийсь із аспектів загальнонаціональної ідентичності – соціокультурний, етнонаціональний, політико-правовий чи

якийсь інший – є *визначальним* на зразок «чарівного важеля», оскільки вони тісно взаємопов'язані. В ідеалі всі аспекти, які працюють на консолідацію нації, є важливими (зокрема, спортивні або культурні національні досягнення). Однак з погляду державної політики в умовах неконсолідованого суспільства, можливо варто говорити про швидшу *практичну досяжність* окремих із них. Зупинюся лише на трьох: 1) *національна демократична ідентичність* (формування сталого національного консенсусу щодо демократичної перспективи розвитку країни через удосконалення практичних вимірів роботи здебільшого поки що формально демократичних інституцій, реальний розвиток місцевого самоврядування); 2) *ринкова економічна національна ідентичність* (реальне впровадження пріоритету національних, а не групових чи корпоративних інтересів; зважена державна регіональна економічна політика; зміцнення національного ринку, що функціонує за єдиними для всіх регіонів правилами; формування домінуючих орієнтацій громадян на цивілізовану ринкову економіку тощо); 3) *правова національна ідентичність* (справжнє верховенство права; повага до національних законів на прикладі владної еліти; неупереджене застосування закону до політично «своїх» та «інших»; доступність справедливості для громадян – як показують наші дослідження, однаково масово бажане в усіх українських регіонах).

Отже, підсумовуючи сказане, слід зауважити, що Росія і Україна вирішують подібні завдання формування своїх модерних націй у цілком різних контекстах і обставинах. Український проект виглядає значно складнішим і тривалішим, аніж аналогово-імперський російський, втім і успішні перспективи він обіцяє більш тривкі та сталі, особливо в контексті викликів глобалізації.

Література і примітки

¹ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М., 2004.

² Одну із вдалих спроб конструктивного методологічного застосування цього концепту демонструють автори нещодавно опублікованої спільної праці українських і російських соціологів – див: Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – Киев: ИС НАНУ; М.: РАН, 2007. – 280 с.

³ Степаненко В. Сучасний соціологічний словник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 192–195.

⁴ Kymlicka W. Minority Nationalism within Liberal Democracies // The Rights of Nations. Nations and Nationalism in a Changing World / Ed. by D.M. Clarke, C. Jones. – N.Y., 1999. – P. 103.

⁵ Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – Киев: ИС НАНУ; М.: РАН, 2007.

⁶ Wallace C. Xenophobia in Post-Communist Europe. – Glasgow, 1999 – P. 19.

⁷ <http://www.levada.ru/press/2007-120702.html>.

⁸ Корисне методологічне розрізнення поміж нацією-державою та державою-нацією робить авторитетний політичний дослідник А. Степан. Див.: Stepan A. Ukraine: Improbable Democratic «Nation-State» But Possible Democratic «State-Nation»? – Post-Soviet Affairs. – 2005, Vol.21, No 4. – P. 279–308.

⁹ Паїн Е. Імперський синдром та імітація національного будівництва в Росії. – Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 50.

¹⁰ Там само.

¹¹ Тілі Ч. Державне ресурсовилучення і демократія. – Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 38–49.

¹² Там само. – С. 38.

¹³ Stepan A. Ukraine: Improbable Democratic «Nation-State» But Possible Democratic «State-Nation»? – Post-Soviet Affairs. – 2005, Vol.21, No 4. – P. 279–308.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. – Національна безпека та оборона. – 2007. – № 9. – С. 2.

Російський політичний режим у порівняльній перспективі

Олександр Фісун

The analysis of internal political problems of the Russian power attracts an active interest not only among expert community, but also among average citizens. Exploring the physiology of Russian political regime and prospects of changes occurring in present-day Russia is of the key importance for adequate understanding of the essence of a variant of the post-soviet democracy building algorithm.

Аналіз актуальних внутрішньо-політичних проблем російської влади викликає жвавий інтерес не лише в аналітичному середовищі експертів, але й у просторі повсякденного дискурсу пересічних громадян. Вивчення фізіології російського політичного режиму й перспектив змін, що відбуваються в сучасній Росії, має ключове значення для адекватного розуміння суті одного з варіантів пострадянського алгоритму побудови демократії. Незважаючи на досить відчутний у порівнянні з радянським минулим прогрес у реалізації демократичних практик і процедур, значна частина експертів з «Russian studies» продовжують порівнювати сформований інституціональний каркас нинішньої російської політичної системи з елементами радянського минулого (див., напр. [6]). Так, російські дослідники Микола Петров і Андрій Рябов пропонують виділити такі ознаки їхньої подібності:

- гіпертрофована роль спецслужб і значне поширення їхніх представників і відповідного стилю роботи на всі структурні елементи як політичної сис-

теми зокрема, так і всього суспільства в цілому;

- твердий централізм із постійною горизонтальною ротацією призначених центром керівників на місця для забезпечення їхньої повної лояльності й можливості зменшення залежності від місцевих політичних та конфесіонально-етнічних кланів;

- соціально-культурний унітаризм, обмеження регіональної розмаїтості й самостійності, тверда уніфікація форм громадської організації на регіональному й локальному рівнях;

- інформаційна закритість та відсутність публічності в управлінських схемах і механізмах, суворий контроль за інформаційними потоками, відсутність процедур широкого суспільного обговорення, що передують прийняттю рішень;

- політична й корпоративна кастовість бюрократичної еліти, великий прошарок в системі державного управління горизонтальних (що прийшли ззовні) і вертикальних (з інших рівнів) новачків та, як наслідок, істотне, якщо не катастрофічне, падіння професіоналізму в силу ослаблення конку-

ренції, що відбувається до того ж не на підставах ефективності діяльності чиновника у розв'язанні завдань, що виникають перед системою, а в першу чергу на підставі його політичної лояльності системі;

– істотна зарегульованість громадського життя при потужному бюрократичному контролі, здійснюваному від імені держави, і з елементами декоративної демократії.

Однією з причин викладеної проблеми історичного розвитку Росії та однією з основних проблем сучасної російської держави є незавершеність процесів формування владних еліт, що у свою чергу значним чином підсилює транзакційні витрати й ризики невизначеності в політичному процесі. Мультиплікація подібних проблем, без сумніву, здатна нести перманентну загрозу дестабілізації держави й суспільства. Для розкриття суті зазначеної проблеми необхідно звернутися до аналізу процесу становлення російської політичної еліти як класу в період її новітньої історії.

Вивчення всіх параметрів та обставин виникнення російської корпорації еліт здатне привернути увагу дослідників як до питань стану й діяльності владної еліти як особливого класу пострадянської номенклатури, так і до суті функціонування інституціонального механізму прийняття й реалізації політичних рішень. Досліджуючи динаміку процесу залучення певних впливових груп та угруповань до насамперед політичної влади, можна виділити щонайменше три основних етапи рекрутації російської корпорації влади:

– *номенклатурно-бюрократичний етап*. Демократична революція 1991 р. і, як наслідок, розпад Радянського Союзу привели лише до часткової зміни владних еліт. Радянська бюрократична еліта зуміла значною мірою зберегти своє колишнє номенклатурне ядро при одночас-

ному зникненні ідеологічного домінування партії (слід зазначити, що після завершення цього етапу російський політичний процес відчуває перманентний дефіцит щодо ідеологічної складової).

– *олігархічний етап*. Друга половина 1990-х років принесла із собою кардинальні зміни ситуації щодо правил рекрутації та циркуляції політичних еліт. На ключові ролі в російській політиці висунулися нові гравці: фінансово-промислові олігархічні групи тільки що сформувалися в процесі приватизації державної власності й зуміли відтіснити від ключових позицій номенклатурно-бюрократичні корпорації.

– *путінсько-пітерський етап* повністю пов'язаний з періодом правління В. Путіна: до влади прийшло нове покоління політико-владної еліти: групи, що опанували інший політичний досвід – колишні та діючі силовики, котрі не встигли прибрати до рук «національно-державні ліквіди», але вже були загартованими в приватизаційних битвах на міському рівні. Ця група еліт, на відміну від своїх попередників у владному керуванні державою, дотримувалася й дотримується іншого підходу, що нагадує гру з нульовою сумою, за якою переможець має отримати все.

Означені етапи оформлення корпорації російської еліти приводили до різної динаміки перехідних процесів як у політичній площині, так і в економічній. Серед іншого, наприклад, у період першого етапу, що уособив собою період, коли контролююча влада в державі номенклатура виявилася основним носієм традиції колишньої російсько-радянської державності, у рамках якої егоїстичні й сепаратистські устремління галузевих і територіально-регіональних корпорацій еліт стримувалися центральною партійно-номенклатурно-державною владою, що виступала в ролі інтегратора різних інтересів і виразника

загальнонаціональних перспектив і проєктів національного розвитку. Одночасно політичний габітус колишньої партійної вертикалі пронизував усю систему інститутів влади, держави й бізнесу, надаючи державній організації цілісного характеру.

Другий етап значною мірою якісно змінив державну онтологію. В умовах слабкості посттоталітарного громадянського суспільства, нестійкості та недорозвиненості інститутів держави, структурного ослаблення ролі права як загального регулятора суспільних відносин зберегти цілісність державності, консолідувати різні за характером і глибиною впливу корпорації еліт міг тільки персоніфікований чинник – режим особистої влади загальнолегітимного національного лідера. Держава як система стійких інститутів, що контролюють та забезпечують транзакції групам впливів та інтересів, так і не склалася. У результаті систему державного управління було замінено крихкою протидержавною структурою із різними псевдополітичними фракціями фінансово-промислової олігархії, що приватизували адміністративний ресурс. Слід зауважити, що міцність позицій цих фракцій вирішальним чином залежала від волі верховної влади, чий харизматичний характер став фундаментальною підставою посткомуністичної державності взагалі та російської політичної дійсності зокрема.

Особливого дослідницького погляду потребує збережена від колишньої тоталітарної системи державна бюрократія (за влучним виразом Г. Дерлугьяна – суверенна бюрократія), що кооптувала на певному етапі до своїх лав і представників колишньої партійної номенклатури, і представників олігархічних груп інтересів, і представників силових угруповань (так звану інтелідженсію). Поступово оновленій державній бюрократії вдалося пристосувати діяльність велико-

го й середнього бізнесу до своїх інтересів. Саме цим пояснюється остаточне закріплення та оформлення в неформальних правилах патронажу держави над бізнесом лише на початку другого строку президентства В. Путіна. Як наслідок, сформувалися умови, за яких права приватної власності не гарантовані, а «держава» в будь-який момент, використовуючи широкий арсенал засобів – від адміністративного тиску до судового переслідування – може конфіскувати цю власність. Яскравим прикладом є доля корпорації «Юкос», можливо з аналогічними проблемами в найближчому майбутньому зіштовхнеться інша приватна нафтова корпорація – «ТНК-ВР».

Глибинні структурні та ідеологічні розходження між політичними режимами Б. Єльцина й В. Путіна, що привели до формування третього етапу оформлення корпорації еліт, закріпили тим самим нестійкість становища різних фракцій владної еліти. Симбіоз різних фрагментів еліти надає процесам перерозподілу власності й «освоєння» засобів державного бюджету перманентний характер і відсуває реалізацію загальнонаціональних програм розвитку на другий план, внутрішньоелітна боротьба за умов слабкого, щодо рівня інституціоналізації політичного середовища стає чинником постійної загрози дестабілізації політичної системи й держави. Фінансово-політичні угруповання-клани в російській політиці, залежно від кон'юнктури, що складається в процесі їхньої конкуренції, постійно видозмінюються й трансформуються, одні зникають, та на їх місці з'являються нові, вони об'єднуються й роз'єднуються, втрачають і здобувають нових членів. Це загалом є головним чинником, що визначає мінливість і безперервну динаміку змін системи міжгрупових і міжособистісних взаємодій та взаємо-

зв'язків, отже, і їхньої групової структури та загальнонаціональної політичної інфраструктури.

Разом з критичними зауваженнями й розумінням істотних протиріч внутрішньої онтології сучасних російських політичних трансформацій варто віддати належне «путінським реформам» через те, що саме під час його перебування на президентській посаді інституціоналізація процесу прийняття політичних рішень помітно підсилася. У той же час легальні інститути держави стали відігравати, безсумнівно, більш вагомую роль у порівнянні з епохою Єльцина, інституціональною ситуацією, коли тіньові центри влади домінували більш упевнено. Втім, незважаючи на це, є багато підстав думати, що у період правління Путіна деструктивна роль внутрішньоелітної боротьби як ключового чинника політичного процесу значно посилилася. Особливо це стає добре зрозуміло у зв'язку з появою нового російського президента-наступника – Дмитра Медведєва, якого вже встигли охрестити західні журналісти таким собі *mister Medvedutin*. Поява нової ключової фігури у період розвитку держави, коли інтереси конкурента або політичного опонента до уваги практично не приймаються, а опозиція перестала впливати на політичний процес, буде означати для окремих груп істотний ризик втрати цілковито все. З огляду на те, що далеко не всі групи влади погодяться з підлеглою роллю у владно-політичному театрі, можна прогнозувати посилення внутрішньоелітних конфліктів, природа яких обумовлена клановою боротьбою, що не припиняється, за контроль над ресурсами й без того загальмує реалізацію політичних рішень верховної влади та національних проєктів.

Характерною рисою російської політичної влади останнього періоду її розвитку – другого строку президентства

В. Путіна – став її ускладнений інституціональний дизайн і перманентна реалізація концептуальної лінії на «зміцнення вертикалі президентської влади» при одночасному нівелюванні законодавчої та судової гілок влади, як незалежних владних інституцій. На думку експертів, у політичній геометрії В. Путіна вертикалей, що виходять із одного центра, виявилось багато більше однієї, існування котрої потребує демократична геометрія політичної влади. Слід зазначити, що під час посилення вертикальних, субординаційних зв'язків відбулося істотне руйнування горизонтальних – міжкланових, міжвідомчих, межкорпоративних. Як неминучий наслідок таких процесів – горизонтальна взаємодія й координація – все частіше повинні здійснюватися переважно на самому верху, що різко сповільнює функціонування всіх горизонтальних зв'язків у системі й значно послабляє можливості консолідованої дії. Борючись із небезпекою сепаратизму по горизонталі у вигляді регіонального опору, система провокує корпоративно-відомчий сепаратизм по вертикалі, інституціональну ситуацію, коли єдиний державний організм розчленовується на корпоративні сегменти. При цьому, що можливо є найбільш значним, відновлення ролі російської держави частогусто відбувалося шляхом посилення бюрократичних структур і посиленням централізації системи державного управління, завдяки насамперед ослабленню громадянського суспільства й суспільного контролю над діяльністю політичної влади. Результатом цього процесу стала надмірна бюрократична громіздкість сучасної російської влади і як наслідок – фантастична дорожнеча реалізації російської держави, перевантаженість її різними управлінськими й контролюючими структурами. З огляду на структурну композицію політичної

влади, що склалася, відмінними ознаками російської державності на пострадянському просторі в підсумку є:

- слабкий і слабодиференційований поділ влади по горизонталі;
- слабкий і слабодиференційований поділ влади по вертикалі;
- конфлікти між галузевими блоками уряду й, у більш широкому плані, усередині всієї загальнодержавної системи управління;

- моноцентричність, що зумовлює механістичність всієї конструкції системи з твердими субординаційними зв'язками й твердими зчленуваннями, що породжує відсутність волі маневру в окремих вузлів, що в результаті паралізує їхню здатність до політично-управлінської ініціативи й адекватно реагувати на нові виклики, що неминуче призводить до безвідповідальності на різних рівнях.

Низька ефективність надцентралізації як методології інституціональної організації політичної й економічної влади зумовлюється й тим, що вся система державного управління в посткомуністичній Росії згори донизу пронизана повсякденною практикою адміністративного підприємництва, тобто комерційного використання державної власності з приватним присвоєнням одержуваного державою прибутку. Чиновник, що контролює той або інший державний ресурс, виконує розпорядження вищестоящого керівництва лише в тому разі, якщо це не перешкоджає його адміністративному підприємству й не ущемляє його матеріального благополуччя.

Є серйозні підстави вважати, що існуюча нині практика надання окремим суб'єктам федерації особливих прав і повноважень може бути прецедентом й істотно розширена, якщо з якихось причин федеральний центр знову, як і в 1990-ті роки ХХ ст., виявиться слабким і таким, що не буде в змозі забезпечувати необхідними ресурсами подальше впро-

вадження власного бачення регіональної політики. Прикладом цього можуть бути спроби уніфікації системи федерального устрою в рамках федеративної реформи, що проводилася в 2000–2004 рр., основним завданням якої було зрівнювання в політичних правах усіх суб'єктів Російської Федерації. Але слід зауважити, що більшість спроб зачесати всі регіони під один політичний гребінець так і залишилися нереалізованими. З метою стабілізації ситуації в деяких складних регіонах довелося примиритися з інтересами кланових режимів на цих територіях.

З огляду на глибину, характер та логіку трансформацій, що відбуваються, Росія сьогодні дуже цікава в дослідницькому сенсі країна, що несе в собі як перспективи демократизації, так і небезпеку переходу до ще більш авторитарних механізмів державного управління. Президент В. Путін, який добровільно поступився президентською посадою, навряд чи поступиться президентською владою. Саме він, розібравшись із заколотною чеченською республікою, почав зміцнювати свій режим показовими процесами над «Юкосом», ними ж він і закінчив. Можна довго сперечатися про подальші перспективи російської державності, про ступінь «демократичності» путінського політичного режиму, однак мало хто не погодиться з тим, що прихід нового президента та його команди здатний внести в російську політику серйозні структурні зміни, а, можливо, при посиленні світової демократичної кон'юнктури приступиться до структурної «депутінізації» системи. Чи побачимо ми нові демократичні процеси, чи станемо свідками «амнісії громадянського суспільства»? Це питання не сьогоднішнього й скоріше навіть не завтрашнього дня.

Фахівці, що вивчали «провали» процесу політичної модернізації в різних

країнах третього світу, назвали це неопатримоніальною системою влади, що виникає саме в умовах «пізнього» формування структур модерної національної держави. Можна говорити про те, що в Росії (так само і в Україні) формування неопатримоніальної системи відноситься до другої половини 90-х – початку 2000 років.

По-перше, в рамках такої системи відбувається присвоєння сфери управління офіційними носіями політичної влади, внаслідок чого управління державою здійснюється як приватне володіння правлячих груп (*patrimonium* у перекладі з латини означає «спадкоємне, родове майно»). У результаті державні й адміністративні ресурси, а також суспільні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб. Наприклад, силові та фінансові функції держави фактично стають ефективним важелем придушення будь-якого політичного опору й усунення економічних конкурентів, за принципом «друзям все, ворогам – закон».

По-друге, виникає своєрідна модель «політичного капіталізму», за якою нагромадження капіталу відбувається шляхом одержання доступу до політичних і адміністративних ресурсів. У цій системі «капіталізму без капіталістів» головне місце належить новому класу рентиорієнтованих (*rent-seeking*) політичних підприємців, що досягають економічних цілей через «політичні інвестиції» у главу держави, силові структури, політичні партії, депутатський і чиновницький корпус. У відповідь вони одержують політично обумовлені пільги і привілеї, доступ до бюджету і державної власності, імунітет до закону тощо.

По-третьє, вирішальна роль у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політич-

ної боротьби належить клієнтарно-патронажним відносинам і зв'язкам. Патрон захищає своїх клієнтів, останні роблять йому усілякі послуги. Економічні та владні ресурси першого обмінюються на лояльність (політичну й електоральну) других. У цьому сенсі неопатримоніальна система являє собою складну піраміду різноманітних регіональних, галузевих і бізнесових патронатів, що поєднуються через механізм клієнтарних відносин вертикаллю президентської влади, а сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, але аж ніяк не в задоволенні інтересів людей. Адже «шлях угору» визначається прихильністю патрона, а не вибором громадян.

Загальну динаміку розвитку пострадянських політичних режимів можна загалом підсумовувати в такий спосіб. До середини 90-х років у більшості пострадянських держав у результаті політичних і економічних реформ відбувається консолідація системи неопатримоніального правління на основі того чи іншого варіанта поєднання інтересів неопатримоніальної бюрократії, політичних рентиорієнтованих підприємців і глави держави, який контролює використання силових ресурсів. У тому випадку, коли глава держави встановлює персоналістський контроль над політикою і бізнесом як через напівтрадиційні, так і сучасні стимули й винагороди, можна говорити про формування султаністських режимів (Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Білорусь). Там, де відбулося «захоплення держави» рентиорієнтованими економічними гравцями разом з неопатримоніальною бюрократією, сформувалися олігархічно-патримоніальні режими (Росія, Україна, Молдова, Грузія, Вірменія). Розширення позицій рентиорієнтованих гравців (що найяскравіше ви-

явилось під час президентських виборів у Росії й Україні в другій половині 90-х та у силових захопленнях влади в закавказьких республіках) приводить до посилення конкуренції різних фракцій неопатримоніальної бюрократії й плюралізації економічного та політичного поля цих держав, що зачепило і ряд «м'яких» султаністських режимів Центральної Азії і Закавказзя (Казахстан, Киргизстан й Азербайджан). У більшості олігархічно-патримоніальних режимів найвпливовіші економічні гравці порушують питання про часткову зміну правил гри і зниження ролі глави держави як основного вето-гравця і домінантного елемента неопатримоніальної вертикалі. Можна сказати, що виникла потреба не в ієрархічній, а скоріше у горизонтальній самоорганізації політико-економічних гравців без єдиного монопольного центру, що знайшло свій політичний вияв у проектах парламентаризації політичної системи і сформулювало запит на «слабкого президента». Так виникла перша стратегія трансформації пострадянського неопатримоніалізму, яку можна назвати «політичною раціоналізацією»: політична система має бути перебудована так, щоб швидко й ефективно реагувати на запити різних груп економічних інтересів, має бути «прозорою і нейтральною».

У відповідь на це неопатримоніальна бюрократія, спираючись на контроль силових ресурсів держави з боку глави держави, спробувала обмежити або навіть ліквідувати всі незалежні центри сил, що набули певної міці (олігархічні бізнес-інтереси, політичні партії, ЗМІ, парламент, НДО, культурні й регіональні еліти тощо). «Олігархічний поворот» 1993/94–1999/2000 рр. змінюється новим ключовим трендом 2000/01–2004 рр., що полягає, з одного боку, у формальній раціоналізації/бюрократизації політико-економічних

центрів влади і відновленні позицій держави в економічній сфері, а з іншого – у спробах обмеження і контролю політичної конкуренції, що викликає розвиток авторитарних тенденцій і поступове «закриття» політичної сфери. Таку стратегію можна назвати шляхом «силової раціоналізації» (у певному сенсі цей шлях аналогічний розвитку абсолютизму в Західній Європі та його боротьбі з іншими конкуруючими центрами влади).

«Силова раціоналізація», що відбувається під гаслами «давати лад в економіці», фактично призводить до «контрреволюційної стабілізації»: експропріації ресурсної бази незалежних економічних гравців, усуненню їх значущого політичного впливу і зрештою занепаду ролі парламенту і політичних партій. Можна сказати, що успішна «силова раціоналізація» є формою «бюрократичної революції» згори, що призводить також до істотної трансформації режиму в деякий різновид *бюрократичного неопатримоніалізму* (домінуючим прошарком стає силова бюрократія), що має своїм прототипом «бюрократичний авторитаризм» латиноамериканського чи східноазіатського типу. Саме в цьому напрямі «бюрократичної революції» згори (і успішної контрреволюційної стабілізації) розвиваються Росія, Білорусь, Казахстан і Азербайджан.

Через геополітичні причини і слабкість ресурсної бази неопатримоніалізму відносно безболісно парламентаризація режиму відбулася в Молдові (як раніше у державах Балтії). В інших країнах опозиційні ретроорієнтовані політичні підприємці, спираючись на свої регіональні та соціальні бази підтримки, були змушені перейти до мобілізації мас низу (Грузія, Україна і Киргизстан), що викликало класичну неопатримоніальну революцію, добре знайому фахівцям з третього світу (падіння ре-

жимів Маркоса, Сухарто і Мобуту). Загалом можна сказати, що «кольорові революції» відбулися там, де правлячі еліти пізно або недостатньо рішуче перейшли до здійснення стратегії «силової раціоналізації» і придушення незалежних конкуруючих центрів сили або не змогли домогтися підтримки *більшості в більшості* соціальних і регіональних груп і інтегрувати їх у систему неопатримонального перерозподілу.

Таким чином, «політична раціоналізація» знизу (через «кольорові революції») і «силова раціоналізація» згори (через «бюрократичну революцію») можуть вважатися різними варіантами здійснення процесу раціонально-бюрократичної трансформації, що у свій час привела до народження модерних національних держав. Демократія в тому й іншому разі може бути, а може і не бути специфічним підсумком цієї трансформації; однаковою мірою її наслідком може стати народження неопатримональних «олігархічних демократій» або авторитарних режимів.

Російська держава, як і інші пострадянські держави, має чимало політичних проблем, що беруть свій початок з

інституціональних дисбалансів політичної влади та любові політичної еліти до неформальних інститутів та авторитарних методів вироблення політичного рішення. Саме завдяки таким уподобанням – системна корупція, демографічний спад, погіршення конкурентоспроможності й регіональний сепаратизм, соціальні інститути, що потребують модернізації, є актуальними елементами національного порядку пострадянської державності. Павутина патронажно-клієнтальних відносин, системне скорочення конкурентного середовища в політичному полі й загальне уповільнення процесів відновлення правлячих еліт – сутнісні результати новітньої російської історії розвитку державності. Попри всі намагання демократичного ядра російської політичної еліти інституціоналізовані легальні канали рекрутації й ротації еліт так і не були створені. Чи з'являться вони найближчим часом – питання риторичне. Проблема чи побачить світ незабаром, на прикладі російської дійсності, новий імператорський режим, чи добре знайоме «політбюро», цікавить не тільки росіян, а й увесь світ.

Література

1. Дерлугьян Г. Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит постсоветской Евразии // Ойкумена: альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 5. – Харьков, 2007. – С. 205–219.
2. Нисневич Ю.А. Политика открытыми глазами // Россия это мы: Взгляд на перспективы социально-экономического и политического развития страны в XXI в. – М., 2005. – С. 26–27.
3. Пути российского посткоммунизма: Очерки / Под ред. М. Липман и А. Рябова; Моск. Центр Карнеги. – М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – 307 с.
4. Тренин Д. Интеграция и идентичность: Россия как «новый Запад». М.: Изд-во «Европа», 2006. – 404 с.
5. Фисун А. Постсоветские политические режимы: неопатримональная интерпретация // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 2. – Харьков: Константа, 2004. – С. 130–140.
6. Lynch A.C. How Russia is Not Ruled: Reflections on Russian Political Development. – Cambridge: Cambridge University Press. – 288 p.

II. Міжнародний контекст

Європейська та євроатлантична інтеграція України: чи існує загроза безпеці Росії?

Сергій Федуняк

Euro-Atlantic integration of Ukraine greatly influences its bilateral relations with Russia. Although it is perceived as a source of Russian security concerns, analysis shows that it does not really threaten Russia either conceptually, or practically. In reality, Russian fears of the NATO/EU expansion are a result of political culture and mentality of Russian ruling class, as well as instrument of pressuring Ukrainian elite and society. A joint strategy of Ukraine and the West providing for Russia's extended involvement into Euro-Atlantic security processes and institutions should help relieving these fears, while consistent Western support and persistence of Ukrainian elite and society in their own geopolitical choice should facilitate its successful integration.

Упродовж майже двох десятиліть українсько-російські відносини, незважаючи на нестабільність та зигзагоподібність, поступово рухаються від значної асиметрії та нерівноправності до прагматизму і більшої відповідності нормам міжнародного права. Така еволюція є наслідком впливу сукупності чинників, вагоме місце серед яких належить європейській та євроатлантичній інтеграції України. Для нашої держави це, з одного боку, потужний стимул для соціально-економічних реформ, що сприяє остаточному розриву української нації з радянською та імперською традицією, а з іншого – шанс приєднатися до найперспективішої у світі соціально-економічної та політичної системи і, зрештою, здобути

перспективи для входження до «золотого мільярду». Як наслідок, Україна реально стає суб'єктом міжнародних відносин і дістає можливість підтримувати справді рівноправні відносини з Російською Федерацією. Водночас, наближення Північноатлантичного альянсу та і Євросоюзу до кордонів Росії відновлює у Москві страхи періоду «холодної війни», оскільки сприймається нею як порушення регіонального та глобального стратегічного балансу.

Постає питання: чи дійсно європейська та євроатлантична інтеграція нашої держави є загрозою безпеці Російській Федерації та її відносинам з Україною і яким чином вона впливає на двосторонні відносини загалом? Для відповіді на нього потрібно проаналізу-

вати концептуальні підходи України і Росії стосовно місця і ролі європейських та євроатлантичних інститутів у контексті здійснення стратегічних завдань і цілей обох країн, зокрема забезпечення безпеки. Також необхідно розглянути занепокоєння Росії, що виникають у процесі здійснення української європейської та євроатлантичної інтеграції на предмет їх відповідності реальним загрозам безпеки. І, насамкінець, слід спробувати запропонувати підходи до нейтралізації можливих негативних наслідків інтеграції України для двосторонніх відносин.

Європейська та євроатлантична інтеграція як чинник безпеки України та Росії

Після набуття незалежності європейська та євроатлантична інтеграція фактично стала для України найважливішим стратегічним вектором руху¹, проектом, здатним кардинально вплинути на процес національного будівництва та становлення державності. Кінцевим наслідком інтеграційного процесу стане не лише приєднання країни до створюваного співтовариства безпеки в Європі та Євразії, а й повноправне входження її до найбільш динамічної частини світу².

Це означатиме забезпечення такого рівня національної безпеки, який гарантував би для держави поступальний розвиток і конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету в сучасному світі³. Воно включає створення навколо нашої держави безпечного міжнародного середовища, зміцнення систем колективної безпеки на європейському та трансатлантичному просторах, розвиток взаємин та кооперації у глобальному й регіональному вимірах. Приєднання України до європейської та євроатлантичної систем безпеки перед-

бачає взаємовигідну співпрацю з Організацією Північноатлантичного договору, формування умов для вступу та приєднання до НАТО, участь у безпекових програмах Європейського Союзу та ОБСЄ⁴.

У цьому ж контексті Стратегія національної безпеки України також передбачає співпрацю з країнами Заходу, зокрема, через «розширення активної взаємодії із США і Канадою, країнами – членами Європейського Союзу, іншими країнами Європи та країнами – регіональними лідерами»⁵. Це здійснюється, насамперед, у сфері підтримки міжнародного миру та безпеки шляхом подальшого залучення до міжнародної миротворчої діяльності, участю у багатосторонніх заходах з протидії розповсюдженню зброї масового ураження, тероризму, транснаціональній організованій злочинності, торгівлі людьми, незаконному обігу наркотиків та спільною боротьбою з іншими викликами міжнародній безпеці тощо⁶.

У процесі забезпечення безпеки українсько-російським відносинам відводиться чільне місце, вони визнані як партнерські і здійснюються на основі прагматизму та відкритості, взаємовигідної кооперації та співпраці⁷. Очевидно, що Україна як середня держава покладається на колективні засоби забезпечення безпеки через співпрацю насамперед з державами та інститутами європейського та євроатлантичного простору. При цьому Російська Федерація не розглядається як чинник забезпечення військової безпеки України, мова йде про прагматичне і, вочевидь, вибіркове співробітництво в окремих галузях, що не загрожують її незалежності та територіальній цілісності. Більше того, принаймні у двох аспектах (енергетичному та інформаційному) вона виступає як потенційна загроза безпеці України. Загалом, українські засадничі документи у

сфері зовнішньої політики та безпеки наголошують на необхідності співпраці як з європейськими та євроатлантичними інститутами, так і з Росією.

Російська Федерація перебуває у дещо іншій, ніж Україна, ваговій категорії, намагаючись відновити статус глобальної держави у новостворюваній системі міжнародних відносин. Ця теза червоною ниткою проходить через всю Концепцію національної безпеки від 2000 р., в якій загрози безпеці країни розглядаються крізь призму повернення до клубу наддержав. Основними перешкодами на цьому шляху є «спроби інших держав протидіяти зміцненню Росії як одного із центрів впливу в багатополлярному світі, зашкодити реалізації національних інтересів, ослабити її позиції в Європі...»⁸.

Серед чинників загроз документ зазначає «зміцнення військово-політичних блоків і союзів, перш за все, розширення НАТО на схід; можливість появи у безпосередній близькості до російських кордонів іноземних військових баз та потужних військових контингентів»⁹. Особливу тривогу викликає перехід Альянсу до практики силових дій за межами зони відповідальності та без санкції Ради Безпеки ООН, а також спроби послаблення існуючої інституційної бази безпеки, зокрема ОБСЄ.

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, прийнята у липні 2008 р., підтверджує негативне ставлення до розширення НАТО за рахунок вступу Грузії та України, а також наближення військової інфраструктури до кордонів Росії, що «порушує принцип рівної безпеки»¹⁰. Стосовно Євросоюзу документ наголошує на необхідності розвитку спроможності виступати з узгоджених позицій, включаючи й сферу безпеки¹¹. Таким чином, Росія вважає за правомірне мати вплив на прийняття рішень Північноатлантичним альянсом і

Євросоюзом у разі, коли це стосується її безпеки.

Загрози безпеці Росії: реалії та стереотипи

Чи справді ставляться під загрозу реальні, «законні» інтереси та безпека Росії у разі інтеграції України до НАТО і ЄС? Насамперед необхідно зрозуміти, що таке «законні» інтереси, за якими критеріями визначається ця «законність» і головне, яким чином досягається легітимація «законності» з боку інших суб'єктів міжнародних відносин. Історія міжнародних відносин засвідчує, що визнання виключних прав та інтересів держави спершу відбувається за допомогою застосування або загрози застосування сили, а згодом оформляється на міжнародно-правовому рівні, причому обсяг заявлених прав або інтересів прямо пропорційний місцю у міжнародній ієрархії. Великі держави традиційно схильні дуже широко трактувати власні інтереси, виходячи із права сильного і прикриваючись при цьому аргументами нормативного характеру¹².

При цьому потрібно визнати, що безпекові інтереси Росії на пострадянському просторі і в Східній Європі безсумнівно присутні і залишається лише визначити їх реальний обсяг, виходячи з максимально реального рівня існуючої чи потенційної небезпеки. В ході оцінки виникає загроза перебільшення обсягів викликів та небезпек, і як наслідок – намагання створити додаткові, часом надмірні захисні механізми. Цей процес значною мірою суб'єктивний і на нього важливий вплив справляють особливості історичного розвитку та політичної культури.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що сприйняття російським керівництвом розширення європейських та євроатлантичних інститутів як загрозу безпеці залишається пере-

житком блокового мислення періоду «холодної війни», і ширше – продуктом історично сформованої ксенофобії та ізоляціонізму. Заради справедливості слід зауважити, що подібне бачення певною мірою притаманне й країнам Заходу, а особливо – Сполученим Штатам. Все це знаходить вияв у неадекватному сприйнятті політики партнера, а звідси й у помилковій реакції на його дії. Росія розглядає розширення ЄС і НАТО крізь призму політичного реалізму, зокрема балансу сил, продовжуючи сприймати Захід як потенційного противника, і саме на цьому ґрунтуються її занепокоєння та формулюються безпекові інтереси¹³. У свою чергу США та Європа вбачають у Росії якщо не союзника то принаймні партнера і вважають, що будь-яка військово-політична активність не повинна турбувати Москву. Водночас вони не готові повністю інтегрувати Росію до європейських та євроатлантичних структур. Таким чином, має місце взаємна недовіра, яка перешкоджає правильному розумінню занепокоєностей партнерів.

Отже, спробуємо розглянути реальність деяких найбільш вокалізованих Росією загроз, що виникають внаслідок поширення процесу європейської та євроатлантичної інтеграції на Україну. По-перше, після вступу до Північноатлантичного альянсу вважають, що на українській території будуть розміщені військові бази, а це вимагатиме додаткової дислокації з'єднань та військових об'єктів у південно-східних регіонах Російської Федерації. На думку автора, розгортання збройних сил Альянсу в Україні малоймовірно, оскільки у контексті розбудови військових потужностей НАТО в коротко- та середньотривалій перспективі немає необхідності розміщувати військові бази на українській території¹⁴. Це, зокрема, стосується й одержання збройними силами

країн – членів НАТО доступу в Азовське море у разі відмови України від договору з Росією про кордони, в якому зафіксовано його статус як внутрішнього моря обох країн. Насправді це море не має військово-стратегічної цінності для Альянсу, бо є мілководним і малопридатним для розміщення військово-морських об'єктів, і до того ж легко блокується з боку Керченської протоки. Крім того, бази у Бердянську чи Маріуполі НАТО не потрібні, оскільки у басейні Чорного моря вже створюється відповідна інфраструктура у Констанці та Бургасі. Це підтвердив у своєму інтерв'ю українському інтернет-виданню «Главред» Генеральний Секретар НАТО Я. де Хооп Схеффер, заявивши, що в Альянсу немає намірів розміщувати військові бази у Севастополі після 2017 р.¹⁵

Потрібно також пам'ятати, що серйозною перешкодою на шляху появи іноземних військових баз стоять положення Конституції та потужна опозиція з боку впливових політичних партій та значної частини населення країни. Тому Президент В. Ющенко під час свого візиту до Москви підтвердив, що Україна готова закріпити на законодавчому рівні нерозміщення військових баз Північноатлантичного альянсу на своїй території¹⁶.

Ще одним стереотипом, що знайшов поширення серед російської еліти, стала можливість встановлення контролю з боку Заходу (НАТО і ЄС) над енергетичними транспортними комунікаціями та газо- і нафтоховищами з використанням військової інфраструктури на території України. У цьому контексті наша держава набуває ролі ключового інструмента здійснення політики тиску та ізоляції Росії, оскільки через її територію проходять основні трубопроводи, а також тут розміщені найбільші газосховища. За таких умов ця загроза може сприйматися як абсолютно фантастична,

проте у випадку радикального послаблення Росії, що супроводжуватиметься її нездатністю дотримуватися власних зобов'язань щодо поставки енергоресурсів та безпеки на газо- та нафтотранспортних магістралях, такої ймовірності повністю відкидати не варто. Все ж подібний екстремальний розвиток подій у середньостроковій перспективі видається мало реальним.

Водночас занепокоєння російської сторони пов'язане з прискоренням і набуттям незворотного характеру витіснення Чорноморського флоту РФ з території України. Формально НАТО не наполягає на виведенні флоту і взагалі не ставить членство України в залежність від присутності російських військ¹⁷. Водночас перебування флоту в Криму створюватиме дискомфорт як для України, так і для Альянсу, і тому Київ намагатиметься прискорити цей процес. У принципі, не можна повністю пов'язувати активність України щодо виведення ЧФ зі вступом до Альянсу, оскільки у 2017 р. завершується дія двосторонніх угод та перехідних положень української конституції. Для України виведення іноземних військ стане ознакою того, що держава відбулася, оскільки вона продемонструє здатність захищати власний суверенітет і дотримання норм міжнародного права. У будь-якому випадку російське керівництво повинне виходити з найменш сприятливого сценарію розвитку ситуації навколо Чорноморського флоту і тому готувати нову базу для його дислокації на власній території.

Російські побоювання пов'язані також із серйозним зростанням витрат на розвиток власних промислових потужностей у зв'язку з можливою відмовою її оборонно-промислового комплексу від співпраці з українськими партнерами після вступу України до НАТО. Про це неодноразово робили заяви найвищі посадові особи РФ, зокрема віце-прем'єр С. Іванов у

інтерв'ю журналу «Профіль»¹⁸. Тут є певне лукавство з боку Росії, оскільки вона вже кілька років здійснює політику створення повного циклу ОПК. Це викликано як міркуваннями безпеки, так і бажанням посилити власні позиції на міжнародних ринках озброєнь, тому в будь-якому разі частка українських комплектуючих у російських виробках зменшуватиметься. Навіть активізація інтеграції України на східному напрямі лише загальмує цей процес, але повністю його не зупинить. Водночас у контексті політики реінтеграції пострадянського простору Москва не наважиться відмовитися від кооперації з українськими партнерами у сфері виробництва озброєнь через бажання контролювати стан ОПК України та унеможливити його вихід на світовий ринок як самостійного потужного гравця. Виходячи з цього, Росія навряд чи піде на повний розрив співпраці у сфері виробництва озброєнь.

Наявність стійких стереотипів все ж не відкидає посилення певних викликів російській безпеці у разі успішного процесу української інтеграції. Мова передусім йде про те, що розширення зони демократії справді створює проблеми безпеки для існуючого в Росії авторитарного політичного режиму. У цьому випадку розширення НАТО дійсно загрожує Росії¹⁹. Проте більшість загроз і викликів безпеці є плодами постімперської свідомості російської правлячої еліти, яка не може відмовитися від категорій періоду «холодної війни» та *real politik*, і існують лише в її уяві. З іншого боку, конструювання загроз та нав'язування власного бачення є інструментом системного тиску Росії на держави пострадянського простору.

Необхідний прорив

Водночас були б хибними висловлені керівництвом Російської Федерації занепокоєння з приводу просування

Північноатлантичного альянсу та Євро-союзу списувати лише на імперський синдром, оскільки історично Росія надзвичайно чутлива до появи збройних сил інших держав біля своїх кордонів і цю обставину потрібно прийняти як данину і враховувати Північноатлантичному альянсові та Євросоюзіві при здійсненні політики розширення на схід. Водночас це не повинно відбуватися за рахунок ігнорування чи навіть сепаратної «здачі» безпекових інтересів України з боку Заходу в обмін на геополітичні чи ресурсні послаблення.

Отже, виникає запитання: як узгодити безпекові інтереси Росії, з одного боку, та України і Заходу, з іншого, і чи можливо це взагалі? Досвід показує, що це досить складно, проте ймовірно. Для цього необхідний прорив у ставленні російського керівництва до розширення європейських та євроатлантичних інститутів. З цією метою США та їх союзники повинні постійно нагадувати російським партнерам про те, де знаходяться справжні союзники і друзі Російської Федерації в контексті стратегічних загроз та викликів. Друга важлива думка, яку Сполучені Штати мають невинно доносити до кремлівського керівництва, це те, що входження України до євроатлантичних структур прискорить формування російсько-американських відносин на рівні справжнього стратегічного партнерства, оскільки буде остаточно завершено розподіл сфер впливу у Європі, і відповідно знімуться основні геополітичні суперечності між Москвою і Вашингтоном.

Для практичної демонстрації партнерської політики Захід повинен піти на нетрадиційні кроки назустріч Росії, що можливо, виходили б за рамки Основного положення акту Росія – НАТО і підключити країну до нових сфер діяльності Альянсу. Росію необхідно залучити до європейського ОПК шляхом надання

певної ніші у військовому виробництві і тут найбільш реалістичним видається випуск спільно з Україною військово-транспортних літаків для потреб НАТО та ЄС. Ще одним напрямом зближення з Росією могло б бути сприяння прискоренню переходу її збройних сил на натівські стандарти, що, до речі, вже відбувається. Також Україна може взяти зобов'язання на певний період відмовитися від розміщення іноземних баз на власній території, підтвердивши тим самим конституційну заборону. У відповідь Росія припиняє будь-які спроби затриматися в Криму після 2017 року.

За наявності взаємної довіри та «договороспроможності» еліт обох країн Україна могла б зважитися й на більш радикальний крок, оголосивши про нейтралітет і відповідно про невходження до безпекових структур та відсутність іноземних військ на своїй території. Захід міг би погодитися на це, оскільки знімалося б складне питання вступу України до НАТО та, зрештою, й до Євросоюзу у середньотривалій перспективі. У цьому випадку необхідно вибудувати надійні інституційні гарантії безпеки України з боку провідних держав. Проте за даних обставин проголошення та особливо визнання нейтралітету мало ймовірно, оскільки у російському експертному середовищі та у поглядах політиків подібний підхід не має жодної популярності.

Іншим, більш реалістичним засобом гармонізації двосторонніх відносин було б постійне та наполегливе переконання Росії у невідворотності європейської та євроатлантичної інтеграції України та ігнорування російських демаршів, що віддають неоімперською ностальгією. Найкращим кроком у цьому напрямі з боку Північноатлантичного альянсу було б надання Києву Плану щодо досягнення членства (ПДЧ) з наступною повноправною участю в організації. Досвід

балтійських держав і Польщі показує, що після їхнього вступу до НАТО Росія остаточно позбулася ілюзій стосовно відновлення домінування в регіоні і почала поступово вибудовувати більш реалістичні та цивілізовані двосторонні відносини. Стійкість і послідовність в утвердженні європейського та євроатлантичного вибору багато у чому залежатиме від характеру перебігу процесів у самій Україні, зокрема, від успішності консолідації еліти навколо національних інтересів стратегічного характеру та вироблення і проведення відповідної ефективної державної політики.

Отже, на концептуальному та практичному рівнях інтеграція України в європейські та євроатлантичні інститути

реально не загрожує безпеці Росії. Більшість стереотипів російського керівництва є наслідком особливості політичної свідомості та культури правлячої еліти, а також інструментом тиску на українську еліту і суспільство. Для розвіювання занепокоєння Російської Федерації в галузі безпеки та уникнення викликів, що неминуче з'являються у процесі вступу України до НАТО і ЄС, необхідна, з одного боку, продумана стратегія, що включала б розширене залучення Росії до процесів та інститутів європейської та євроатлантичної безпеки. З іншого боку, важливого значення набувають підтримка країн Заходу, а також твердість і послідовність української еліти й суспільства в утвердженні власного геополітичного вибору.

Примітки і література

¹ Особливістю європейської та євроатлантичної інтеграції для України є синхронність та взаємно посилюючий ефект: поступ на шляху входження до Північноатлантичного альянсу водночас стане частиною підготовки до членства у Євросоюзі. Взагалі, варто погодитися з деякими вітчизняними експертами стосовно штучності поділу на європейську та євроатлантичну інтеграцію в українському контексті, особливо, що стосується безпеки. Див., наприклад: Національний Інститут стратегічних досліджень. *Круглий стіл «Зовнішня політика України: перші підсумки та перспективи 2008 р.»* – <http://www.niss.gov.ua/Table/4042008/4042008.htm>; *Сушко О.* Співвідношення європейської та євроатлантичної інтеграції в системі національних інтересів України // *KAS Policy Paper* № 5. – К., Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2007. – С. 5–9.

² Детальніше про процес інтеграції України див.: *Парахонський Б.* Європейський шлях України // *Стратегічна панорама.* – 2006. – № 2. – С. 61–67; Інститут євроатлантичного співробітництва. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інте-

граційні перспективи України. – К., 2007. – С. 29–84.

³ Див.: Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України», 12 лютого 2007 р. – <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Указ Президента РФ № 24 от 10 января 2000 года. Концепция национальной безопасности Российской Федерации. – <http://www.ln.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/a54f9caa5e68075e432569fb00472a6?OpenDocument>

⁹ Там же.

¹⁰ Президент России. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 июля 2008 года – <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>.

¹¹ Там же.

¹² Класичним прикладом такого підходу є трактування російським МЗС польотів власних військових літаків у повітряному просторі Грузії над Південною Осетією у липні 2008 р. як акції, що дала можливість

«оохолдити гарячі голови у Тбілісі та відвернути розвиток ситуації за силовим сценарієм...» (Див.: Министерство иностранных дел РФ. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с ситуацией в Южной Осетии. – 10 июля 2008 года. – <http://www.mid.ru/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44-b432569e700419ef5/432569d800221466c325748200449d3d?OpenDocument>).

¹³ Російське бачення політики Заходу досить повно викладено в: *Арбатов А.* Москва–Мюнхен: Новые контуры российской внутренней и внешней политики. Рабочие материалы № 3, 2007. – М.: Московский Центр Карнеги, 2007. – 30 с.

¹⁴ Винятком можуть бути елементи системи ПРО третього позиційного району, але це відбудеться лише після вступу України до Альянсу та відмови європейських партнерів від розміщення їх у себе. До того ж, на думку впливових російських експертів, створювана США ПРО не загрожуватиме Росії ще впродовж п'ятнадцяти – двадцяти п'яти років, особливо якщо остання продовжуватиме модернізацію свого ядерного потенціалу. Див.: Мир вокруг

России: 2017. Контуры недалекого будущего. – М.: Совет по внешней и оборонной политике, 2007. – С. 28.

¹⁵ *Яан де Хооп Схеффер*: «НАТО – это не стиральный порошок» // Главред. – 12.06.08. – <http://www glavred.info/archive/2008/06/12/123718-7.html>.

¹⁶ Україна готова законодавчо закріпити нерозміщення військових баз НАТО на своїй території – Віктор Ющенко. – Укрінформ. – 2008. – 13 лютого. – <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ua/news/26/>.

¹⁷ Див.: НАТО готово принять Украину вместе с Черноморским Флотом РФ. 27 апреля 2007 года. – <http://www.lenta.ru/news/2006/04/27/nato/>.

¹⁸ Министр обороны РФ С. Иванов: «Военных противников в классическом смысле, как это понималось 50 лет назад, мы на сегодня не видим». 14 июня 2005 г. – http://www.rol.ru/news/misc/news/05/06/14_035.htm.

¹⁹ *Shepherd R. Cornish P.* An Evolving NATO: Pro-Democracy or Anti-Russia? // The Bucharest Conference Papers. – Washington: The German Marshall Fund of the United States, 2008. – P. 38.

Україна, Грузія й Росія в Балтійсько- Чорноморському регіоні

Андрій Макаричев

The most important problem of Russian foreign policy is the conflict state of its relations with neighboring countries, manifested in the recent crises with Lithuania, Estonia, Poland, Ukraine, and Georgia. Combined with stalling of Russian-Belorussian integration and complications in Russian-Chinese relations, the situation looks rather tense. In the long run, both for Russia and Ukraine the questions related to the NATO and the EU are first of all discursive means of gaining their identities. The paradox is that both sides are trying «to play a victim» in this situation. The question is whether Slavoj Zizek was right saying that in contemporary world the status of a victim is a huge capital that does not necessarily come by itself, but should be fought for.

Автор статті виходить з того, що суттєвою проблемою, з якою стикається нині зовнішня політика Росії, є конфліктний стан її відносин із сусідніми країнами. Найбільш яскравими прикладами цієї несприятливої тенденції в минулі роки були кризи у взаєминах з Литвою (через Калінінградську проблему), Естонією (через монумент героям Великої Вітчизняної війни), Польщею (яка взагалі заблокувала процес переговорів між РФ і ЄС), Україною (через цілий комплекс питань, що включають Помаранчеву революцію, транзит енергоносіїв і прагнення Києва в НАТО), Грузією (знов-таки, в силу цілого ряду причин – починаючи від заборони на ввезення грузинських вин у Росію й закінчуючи проблемами Абхазії й Південної Осетії). Якщо до цього переліку додати явну пробуксовку планів російсько-білоруської інтеграції, а також складності в російсько-китайських відносинах у зв'язку з міграційними процесами, то

загальна картина вийде досить напруженою. Таке становище видається тим більше неприродним на тлі того, що найбільші суб'єкти світової політики – США в рамках НАФТА, Європейський Союз – у рамках Політики європейського добросусідства (ENP) – інвестують більші ресурси для створення сприятливих відносин з географічно близькими державами.

Далі зробимо спробу дати оцінку політиці Росії відносно країн так званих кольорових революцій, і насамперед України й Грузії, які вкрай негативно маркуються в офіційному дискурсі Кремля. Якщо подивитися на полиці російських книгарень, то стане очевидним, що образ України в російській політичній свідомості має підкреслено карикатурний і неглибокий характер (назва однієї з книг, «Оранжевая принцесса», говорить сама за себе). Виступи в засобах масової інформації експертів типу Костянтина Затуліна додає нотки патерналізму в загальну картину відно-

син Росії до країн «ближнього зарубіжжя». На наш погляд, академічне співтовариство Росії повинне зробити свій внесок у переформатування вкрай політизованого дискурсу у ставленні до України й додати йому необхідних елементів науковості.

Балтійсько-Чорноморський регіон: нова політична рамка?

У сучасному міжнародно-політичному дискурсі конструювання географічних образів має особливе значення. Багато країн перебувають у пошуках того «словника», за допомогою якого можна найбільш адекватно передати й зафіксувати їхні політичні пріоритети. У цьому сенсі можна сказати, що в географічних назвах, які ми винаходимо, утримуються непереборні відносини влади.

Саме із цією обставиною зв'язаний інтерес, що відновився на Заході, до так званого *Балтійсько-Чорноморського регіону* (БЧР), що розглядається як політичний проект, який має на меті забезпечити такий геополітичний режим, що віддалив би Україну, Грузію й Молдову (а в перспективі й Білорусь) від Росії у військових і політичних відносинах. БЧР – це одна з альтернатив СНД (раніше цю функцію виконував блок ГУУАМ, що поєднував Грузію, Україну, Узбекистан, Вірменію й Молдову). Політичний характер БЧР визначається не тільки політичною волею, але й тим, що основні маркери цього проекту мають політичний характер (наприклад, Співтовариство демократичного вибору).

Проблема полягає в тому, що регіональна ідентичність завжди розірвана, фрагментована, особливо в просторах, що обумовлені як «маргінальні» (за Нолем Паркером), або як «простори-ізолятори» (за Оле Вевером і Баррі Бузаном). Це повною мірою стосується й БЧР, що являє собою багато в чому механічне накладання Балтійської й Чор-

номорської моделей регіоналізму. Але навіть у Балтійському регіоні, який багато хто вважає однією з «історій успіху» в справі регіональної інтеграції, досі є ряд істотних проблем. Наприклад, Калінінградська область залишається територією, що перешкоджає перетворенню Балтики у «внутрішнє море» ЄС. Іншим чинником фрагментації цього регіонального простору є проект Північноєвропейського газопроводу, що є яблуком розбрату між Росією й Німеччиною, з одного боку, і країнами Балтії й Центральної Європи – з другого.

Серйозною проблемою БЧР є загальна криза концепції держав-посередників (між Сходом і Заходом, зокрема). Крім того, згідно з теорією функціоналізму, відомо, що регіональна інтеграція – це дороге задоволення, яке потребує великих матеріальних інвестицій. Поки що всі спонсори БЧР перебувають за межами цього регіону, що знов-таки підсилює його політичні характеристики.

Іншою концептуальною проблемою, що підсилює політичний контекст Балтійсько-Чорноморського проекту, є питання, чи буде його реалізація сприяти розширенню зони європеїзації. Таким чином, дискусії стосовно як Євразії, так і БЧР торкаються ряду політично вразливих питань: де закінчується Європа й хто перебуває за її межами (Туреччина? Україна? Росія?). Де знаходяться точки дотику, зустрічі між Європою й не-Європою?

Саме в БЧР Росія, яка зустрічається з механізмами відчуження, приписуванням їй рис іншості (з боку Європи), так і сама запускає аналогічні механізми відносно таких країн, як Грузія чи Україна. Це – один із найпоширеніших способів самоствердження на основі контрастного протиставлення. У цьому зв'язку можна згадати про поширену серед польських інтелектуалів ідею про те, що кордон між Польщею і Росією є не стільки гео-

графічний, скільки цивілізаційний. У Росії ж більшість фахівців сприймають цю ситуацію інакше: для багатьох російських експертів кордонів (у точному значенні слова) між Росією і Європою немає, а є безліч переходів від одного стану «європейськості» до іншого, але без твердих межових ліній.

Нарешті, увага до БЧР може бути пов'язана з тим, що саме тут дискусії про оцінку зовнішньополітичної спадщини В. Путіна видаються найцікавішими. Росія болісно зникає до думки про те, що вона не є єдиним «магнітом» ні для України, ні для Грузії, ні для Молдови. У цих країнах, культурно, історично й географічно близьких до Росії, практично немає проросійських (у повному сенсі цього слова) політиків. Зате є величезний гуманітарний ресурс у вигляді російськомовних громад, що, однак, не використовується в силу слабого розуміння того, як це можна зробити практично.

Росія й «кольорові революції»

Реакцію Кремля на останні політичні події на Україні й в Грузії треба розглядати в ширшому контексті, пов'язаному з політикою РФ стосовно країн так званих кольорових революцій. Україна й Грузія – при всій несхожості моделей розвитку цих країн – являють собою в цьому сенсі однопорядкові, з погляду російської дипломатії, країни. Зрозуміло, що цей контекст досить негативний, і Росія артикулює це різними способами.

По-перше, вона відмовляє «кольоровим революціям» у нормативному змісті. Інакше кажучи, офіційна Москва не сприймає події в Україні й Грузії як логічні наслідки прагнення до демократії європейського типу й інтеграції з євро-атлантичними структурами, а застосовує винятково такі «реалістичні» категорії, як «боротьба за владу», які задають рамки «силового» сприйняття подій. Більше того, російська політична

еліта сама намагається контратакувати на нормативному полі, обвинувачуючи грузинські й українські влади в узурпації повноважень, порушенні прав людини й принципів демократії. У цьому сенсі Україна й Грузія, у російському «прочитанні», все-таки істотно відрізняються одна від одної: якщо в Тбілісі відбувається небезпечна концентрація влади в руках президента М. Саакашвілі, що формує основи репресивного режиму, то в Києві, навпаки, влада сприймається як нестійка, двополюсна, а тому слабка й неефективна.

По-друге, офіційний російський дискурс намагається витлумачити події і в Україні, і в Грузії як дуже схожі на ту картинку, яку ми бачимо у своєму власному недавньому минулому. Простіше кажучи, російська оцінка приблизно така: після помаранчевих революцій все, майже як у нас, тільки гірше: «як у нас», бо способи політичної боротьби подібні: а гірше, бо й там, і там ми бачимо конфліктний розкол, нестабільність і опір владі зсередини.

При зовнішній подібності, нас дуже багато що розділяє. В. Путін прямо вказав на те, що Росія не вважає демократичним встановлений у Грузії політичний режим. Іншою є і Україна. Якщо в Росії переважає втома від виборів і ставлення до них скоріше як до прикрої необхідності, то більшість українських політиків, навпаки, вважають, що часті вибори – скоріше плюс, ніж мінус для країни. Росія й Україна по багатьох параметрах справді рухаються в різних напрямках. От що пише з цього приводу Дмитро Биков: «У Росії відбуваються процеси огидні, але цікаві, найвищою мірою корисні для формування нового покоління. В Україні – процеси веселі, забавні, дуже передбачувані й надзвичайно шкідливі для нації. Росіяни переживають глибоку депресію, українці ж ніяк не можуть перебороти ейфорію».

Коментар Віктора Черномирдіна до парламентських виборів 30 вересня 2007 р. став типовим (хоча й не занадто вдалим) прикладом перенесення російської політичної мови на українську реальність. «Люди хочуть стабільності й можливості працювати», – у цих словах посла Росії між рядків явно видно критичне ставлення до української політичної системи в цілому і її виборного елемента – зокрема, і непряме протиставлення України Росії.

Важливо зрозуміти, що ж є причиною погано приховуваного роздратування російських чиновників, що говорять про Україну? Тут може бути кілька версій. Перша полягає в тому, що для політичного керівництва Росії концептуально непродуктивною здається сама багатоплюсна структура українського політичного простору, що є цілком контрастною порівняно з нинішньою системою організації влади в Росії. Однак у цьому випадку варто б мати на увазі, що не тільки в Україні, а і в деяких країнах ЄС – як, наприклад, у Франції або Польщі, – цілком реальні ситуації співіснування президента й прем'єра, що належать до політичних сил, які є конкурентами.

Друга відповідь на це запитання може полягати в тому, що російський політичний прошарок продовжує сприймати українські вибори 2004 р. як травматичну поразку Росії, що дійсно була глибоко залучена в той виборчий процес. Продовженням цього «комплексу програшу» став щирий острах поширення «помаранчевого вірусу» на Росію, що значною мірою пояснює і ставлення адміністрації президента до некомерційних організацій, що співробітничать з іноземними грантодавцями, і формулювання концепції «суверенної демократії», і поява лексеми «шакали в іноземних посольствах».

Третя версія більш прагматична й виходить з того, що Росію цікавлять два

«великих питання»: підвищення статусу російської мови до державного й блокування потенційного членства України в НАТО. Зрозуміло, що для Росії Україна в НАТО – це проблемний варіант як з погляду безпеки (оскільки в цьому випадку базування Чорноморського флоту в Севастополі після 2017 р. буде під сумнівом), так і ідентичності (Севастополь вважається в Росії містом російської слави).

Нарешті, є ще одна, четверта версія, яка полягає в тому, що Москва сприймає відносини з Києвом крізь призму більш широких відносин з країнами ЄС і НАТО. Ось як про це висловився недавно президент В. Путін: «якщо на Заході хочуть підтримати “оранжеві” рухи, тоді заплатіть за них. Або ви хочете підтримати їх так, щоб змусити нас заплатити? Що, ідіотами нас вважаєте, чи що? Це нещира позиція»¹. Ця заява містить непряме визнання виходу України з російської сфери впливу й вказівка на переважно економічні інтереси, виконання яких домагається Росія.

І все-таки Росії не обійтися без врахування українського політичного досвіду. Про це свідчила присутність і глави ЦВК В.Чурова в Києві під час парламентських виборів 2007 р., і великої делегації спостерігачів від СНД. Аналізувати справді є що, причому робити це треба спокійно, професійно, без комплексу «великого брата», якому й у страшному сні не може приснитися, щоб затребувати досвід сусідів. Є якісь процедурні аспекти виборів, які в умовах України продемонстрували свою ефективність: наприклад, це стосується досить низького (у порівнянні з Росією) трипроцентного бар'єру для проходження політичних партій у Верховну Раду. Але ще більш важливими для нас є змістовні уроки української кампанії, а саме: здатність значної частини політичної еліти до коаліційних дій. Є країни,

де коаліційність досягається мажоритарною виборчою системою (як у США), є такі, де переважає адміністративно-номенклатурний тип коаліційності (прикладом може бути Росія). В Україні, в умовах партійного президента й партійного прем'єр-міністра (ще одна істотна відмінність від Росії), коаліційність – це єдиний спосіб виживання гравців на українській політичній сцені.

Росія прекрасно розуміє: нашому електоральному процесу ще дуже далеко до європейських стандартів, і тому підспудно намагається якось співвіднести наші вибори з практиками тих країн, які перебувають ближче до нас. Наприклад, недавні парламентські вибори в Казахстані, результатом яких став абсолютний результат пропрезидентської партії, викликав у Росії якусь поблажливу іронію – мовляв, у нас все набагато цивілізованіше й справедливіше. Україна в цьому плані дає інший зразок – висококонкурентних виборів, що виконують мобілізуючу функцію.

При цьому після «помаранчевої революції» справді є питання, що залишилися без відповіді, зокрема про те, чи є наші дві країни політичними союзниками, чи скоріше опонентами. Якщо говорити про довгострокову перспективу, то ймовірність кожної із цих двох альтернатив виглядає приблизно однаково. Україна реально розколота, і, незважаючи на зусилля країн Заходу, в ній реально сильні проросійські й антиамериканські настрої. Саме це відрізняє її від Грузії, де при всьому бажанні практично неможливо знайти сили, які ідентифікували б себе такими, що орієнтуються на Москву.

Чи пішов «київський поїзд»?

Події, пов'язані з квітневим (2008 р.) самітом НАТО в Бухаресті, висвітили важливі механізми, за допомогою яких Росія буде свою зовнішню політику. У

центрі уваги російських ЗМІ й експертного співтовариства перед самітом і після нього виявилася Україна. Складно було не помітити, наскільки негативною була подача будь-яких матеріалів, як інформаційних, так і аналітичних, дотичних до цієї сусідньої країни. Україна стала асоціюватися із внутрішньополітичною нестабільністю й конфліктністю, з одного боку, і ворожістю стосовно Росії – з іншого (у плані як намірів вступити до НАТО, так і кампанії проти російської мови, що її проводить український уряд). Апофеозом антиукраїнської істерії стала передача «Реальна політика» по НТВ від 5 квітня 2008 р., у якій Ю. Тимошенко в «ляльковому» форматі була представлена як жінка вільної поведінки, яка вибирає собі партнера між Н. Саркозі та Дж. Бушем. У цій же телепередачі була оприлюднена ще одна теза: членство в НАТО неминуче розколе Україну, тому їй потрібно вибирати – або входження в Північноатлантичний блок, або збереження країни в її нинішніх межах. Браження про агресивність Москви підсилила заява представника РФ у НАТО Д. Рогозіна про те, що «Україна і Росія – практично одна нація»². Ці заяви є прямим відлунням ідей, озвучених одним із інтелектуальних лідерів сучасного російського консервативного націоналізму Є. Холмогоровим, серед яких концепції а) «прагматичного ірредентизму», відповідно до якої Росія повинна залишити за собою право на патронаж російськомовних співтовариств в колишніх республіках СРСР; б) «дочірньої» (тобто вторинної) державності країн «ближнього зарубіжжя» і в) «технічних» (тобто умовних і не постійних) кордонів РФ з цими країнами, включаючи Україну і Грузію³. Аналогічна теза, до речі, була висловлена Д. Рогозіним і стосовно Грузії: якщо ця країна «і увійде в НАТО, то тільки тією тери-

торією, якою була обмежена проведенням референдуму про приєднання до альянсу»⁴.

Постає питання: невже люди, що не є новачками в політиці, не усвідомлюють, що своїми словами й формованими на їхній основі образами вони самі, власноручно, постачають прозахідній частині української публіки аргументи про те, чому Україні потрібен вступ до НАТО і в усі інші структури, де немає Росії? І добре б пани Рогозін і Павловський озвучували офіційну позицію Кремля. Однак справа стоїть набагато складніше. Адже якщо подивитися на загальну лінію поведінки Росії в «ближньому зарубіжжі» при В. Путіні, то стане очевидним аж ніяк не російський експансіонізм, а саме його антипод – небажання Москви брати на себе тягар у вигляді розв'язання проблем країн і територій, які, здавалося б, самі в тій чи іншій формі тяжіють до Росії. Провал проекту інтеграції з Білоруссю, так само, як і скептичне ставлення МЗС до визнання незалежності Абхазії й Південної Осетії, – тому підтвердження. У цьому зв'язку будувати якісь плани відносно розпаду України, при якому її східна частина або Крим примкнуть до Росії, – це, щонайменше, видавати бажане за дійсне.

Росію, за великим рахунком, в останні роки цікавить зовсім не придбання й не захоплення непотрібних їй територій. Їй набагато важливіше інше – домогтися визнання себе як повноцінного, рівноправного члена «міжнародного співтовариства»⁵. Ось лише два підтвердження цього зі слів самого В. Путіна в Бухаресті. Перша його важлива заява стосувалася полеміки з тими, хто думає, начебто членство в НАТО може служити якимось додатковим доказом демократичності держави, з чого витікає що, країни, які не увійшли до НАТО, нібито не «цілком демократичні». Назвавши по-

дібні думки із властивою йому прямою «маренням», президент Росії таким чином підтвердив високу чутливість нашого керівництва до будь-яких спроб маргіналізувати Росію, вказати їй на її вторинне становище, вивести її з числа «нормальних» (а значить – демократичних) країн. В. Путін прекрасно розуміє, що саме «демократія» (і близькі до неї поняття) є тим критерієм, який відкриває Росії шлях у «міжнародне співтовариство», контури якого, звичайно ж, не зафіксовані остаточно. Власне, боротьба навколо меж «міжнародного співтовариства» і є одним з викликів, з яким зустрілася Росія (і не тільки вона, звичайно).

Друга путінська заява в цьому сенсі продовжує сказане вище: за його словами, НАТО повинне співробітничати в пріоритетному порядку безпосередньо з Росією, і тоді, можливо, остання не буде так нервово реагувати на розширення цього альянсу або інші дії, що застосовуються ними. Тут ми чуємо ті ж самі нотки: нинішня російська нервозність (якщо не істеричність) пов'язана з тим, що в результаті розширення НАТО ми можемо залишитися «за бортом», нас перестануть брати до уваги при розв'язанні ключових питань глобальної безпеки. Не забудемо, що перший дзвінок уже продзвенів: британсько-російське антитерористичне співробітництво з минулого року розірвано.

Звичайно, прагнучи стратегічної мети органічного членства в «міжнародному співтоваристві», Росія не уникла суперечностей. Найголовніша з них полягає в тому, що, з одного боку, за словами президента В. Путіна, НАТО – це «залишок холодної війни», а з іншого – потужний агресивний блок, що загрозово підступає до російських кордонів. Напевно, тут новому президентові треба б все-таки визначитися: якщо НАТО – це організація минулого з величезним

вантажем внутрішніх проблем, то навіщо тоді з неї робити ворога? А якщо це дійсно ворог, то як з ним можна перебувати в партнерських, з формальної точки зору, відносинах?

Дискусія про зовнішньополітичну спадщину президентства В. Путіна на зріла. Слабкість зовнішньої політики Росії відчувається, насамперед, стосовно сусідів. За образним висловом одного з російських політологів, «київський поїзд» пішов, а Мінськ демонструє деякі ознаки готовності почати торг із Заходом. Зрозуміло, що без України й Білорусі ні про яку інтеграцію на пост-радянському просторі говорити не доводиться, але виникає запитання – а чи справді інтеграція входить у плани Росії? Бажання «повернути Крим» і «перенацілити ракети» тільки доводить, що концепція «обложеної міцності» і неминучий розподіл, що випливає з неї, на «наших» і «чужих» (при явній перевазі останніх) лежить в основі багатьох дій Росії на міжнародній арені. Можливо, настав час обговорювати альтернативи?

Висновок

І для Росії, і для України питання самовизначення стосовно Європи залишаються відкритими. У двосторонньому «порядку денному» питання геокультурного характеру (наприклад, дебати про надання російській мові статусу державної або про знесення і реконструкцію історичних пам'яток) виявляються пов'язаними із проблемами «твердої безпеки» (а саме – з обговоренням перспектив базування в Криму Чорномор-

ського флоту РФ). Росія, безумовно, впливає на політичне життя України, але не можна не побачити й зворотного процесу, а саме – впливу України на Росію. З одного боку, «помаранчева революція» викликала в Кремля глибокий комплекс, заснований на суміші поразницьких настроїв і бажання не допустити аналогічних подій у Росії. З іншого боку, саме завдяки формуванню в Києві впливового проєвропейського лобі Москва змушена була трохи різноманітити свій зовнішньополітичний арсенал за допомогою таких концепцій, як наприклад, «разом у Європу» (мовляв ніяких принципових протиріч між інтеграцією в рамках СНД і зближенням з ЄС не існує). У цьому ж контексті можна згадати ідею «другої» (альтернативної Євросоюзу) Європи – правда, вона виявилася зовсім безперспективною. Нарешті, існує формула В. Путіна, що описує офіційне ставлення Росії до майбутніх взаємин України із двома найбільш впливовими західними організаціями – «членство в ЄС – так, членство в НАТО – ні».

У кінцевому підсумку, і для Росії, і для України питання, що стосуються і НАТО, і ЄС – це, насамперед, дискусивні способи знаходження ідентичностей. Парадокс ситуації полягає в тому, що обидві сторони намагаються «зобразити жертву». Невже правий був С. Жижек, що стверджував, що статус жертви в сучасному світі є величезним капіталом, який не обов'язково сам іде в руки й за володіння яким ще треба поборотися?

Література

¹ Встреча с участниками международного дискуссионного клуба «Валдай», 14 сентября 2007 г. «Президент России». Официальный сайт, <http://www.kremlin.ru/text/appears/2007/09/144011.shtml>

² Аргументы и факты. // № 14. – 2008. – С. – 13.

³ Холмогоров Е. Защитит ли Россия Украину? М.: Европа, 2006. С. – 149.

⁴ Rogozin D. НАТО – не бруссельская капуста. – Трибуна // – 2008 – № 11 (10206). – С. 11.

⁵ Kiselyov Yevgeny. The Price Russia Must Pay for Being Hysterical, The Moscow Times, April 2, 2008. – P. 9.

Українсько-російські відносини: дипломатія і геополітика

Олександр Потєхін

For 17 year of Ukrainian-Russian diplomatic relations, the position of Ukraine's ambassador in Russia was traditionally occupied by political appointees who were not only deprived of their own political initiative (that is the case with Ukraine's ambassadors in the US), but also were pushed aside of political and economic mainstream of the bilateral relations and performed purely technical role. Recent appointment of a professional diplomat Kostiantyn Hryshchenko who is still keeping the position of vice secretary of the National Security and Defense Council is an outstanding fact that marks a new stage of Ukrainian-Russian relations.

Призначення вперше в 17-літній історії українсько-російських відносин послом в Росії кар'єрного, тобто професійного дипломата Костянтина Грищенка, який за сумісництвом зберігає посаду першого заступника секретаря НРБО України – непересічна подія. До цього монополія на посаду в Москві належала політичним призначенням, які були цілком позбавлені не тільки власної політичної ініціативи (що властиве, наприклад, послам України в США), а й взагалі були відсторонені від політичного і економічного мейнстріму двосторонніх відносин, виконували з перемінним успіхом роль «гравця на прикупі в преферансі» або суто технічну роль – узгодити час візиту, забезпечити своєчасну подачу транспорту та ін. Посол України в РФ ніколи не був головним політичним радником президента з питань двосторонніх відносин з Москвою. Кожний можновладець прорубував власне віконце в Росію, а президент Л. Кучма (до речі, класний преферансист, що за-

свідчила і його політика) володів найбільшим з них. Згадаємо «дипломатію без краваток» Б. Єльцина і Л. Кучми (а також скільки років минуло від приходу до влади другого президента сучасної України до його першої зустрічі з російським візаві на київській землі, водночас на поклон до білокам'яної «друг Леонід» завжди літав). Й останнього порятунку Данилович шукав у Москві, за свідченнями деяких очевидців, під час свого 3-годинного візиту до Внуково в листопаді 2004 р. він одержав карт-бланш від В. Путіна на силовий варіант. Однак не судилося, не скористався.

З 1992 р. у порядку денному українсько-російських відносин постало безліч безпрецедентно складних питань, позиція Києва виглядала надзвичайно слабкою, особливо коли Білий дім і Кремль «грали на одну руку», а це траплялося часто-густо в першу чергу – в питанні позбавлення України ядерної зброї. З першого дня роботи в МЗС України К. Грищенко опинився у вирі цих

подій, практично відразу склався їхній тандем з Б. Тарасюком, прихильником «силової» дипломатії, який застосовував атакуючу тактику та «пресинг по всьому полю» не тільки в дипломатичній практиці, але й у внутріміністерському менеджменті. У просуванні «на гору» Б. Тарасюк завжди йшов на один крок попереду К. Грищенка, ніколи не втрачаючи нагоди нагадати йому «хто в замку король». Кар'єрний ривок К. Грищенка припав на часи Г. Удовенка, міністра націонал-демократичної орієнтації, після залишення дипслужби – керівника Руху (на цій посаді його згодом заступив Б. Тарасюк, який не вважав за неприйнятне поєднувати її з посадою міністра закордонних справ в урядах Ю. Тимошенко та В. Януковича).

Костянтин Грищенко був ключовою фігурою у багаторічних переговорах з Росією щодо Великого українсько-російського договору 1997 р. та угод про розподіл Чорноморського флоту, які йшли з ним у пакеті (питання про поділ виникло після розпаду СРСР, у 1991 р.; 28 травня 1997 р. Україна і Росія уклали міжурядові угоди щодо розподілу, взаємних розрахунків, статусу і умов базування ЧФ в Україні). Грищенко не перебільшував, коли казав, що «мало хто вірив, що це взагалі вдасться зробити». Немає сумнівів, що він – один з найобізнаніших професіоналів у всьому комплексі українсько-російських відносин.

Посол у США (2000–2004), який вже тоді рвався в міністри (і програв змагання А.Зленку в 2001 р.), опинився на передній лінії вогню – згадаємо тільки «касетний скандал», збитий літак авіакомпанії «Сибір» українською ракетою над Чорним морем (коли офіційний Київ у котрий раз безнадійно забрехався, а як почувати себе послу, який від початку знає правду), звинувачень у продажу Україною комплексу ППО «Кольчуга» Саддаму Хусейну. Позиція

Києва у «кольчужному скандалі», запропонована послом в США, була бездоганною. (Згодом американці «Кольчугу» в Іраку не знайшли). Посол непогано тримав удар у багатьох випадках. Взагалі у питаннях озброєння та роззброєння, нерозповсюдження ЗМЗ, НАТО конкурувати з Грищенком мало хто здатний. Дипломатів такого рівня в Україні можна порахувати на пальцях однієї руки.

Посол К. Грищенко після вторгнення США в Ірак вступив у прямий конфлікт із всевладним на той час головою адміністрації президента В. Медведчуком, який наполягав, щоб Україна зайняла позицію, аналогічну російській, тобто засудила дії Вашингтона. Вперто і зяято посол ворогував із заступником голови адміністрації президента А. Орлом, головним агентом впливу Кремля на Банковій. Всупереч позиції цих двох політичних фігур саме К. Грищенко переконав Л. Кучму направити батальйон хімзахисту в Кувейт (для заміщення військ, які передислоковувалися в Ірак). Подальша участь українського збройного контингенту в умиротворенні Іраку в рамках «коаліції згодних» вже була справою політичної техніки президента – «переконати» Верховну Раду схвалити відповідне рішення. Не випадково саме К. Грищенко, а не В. Медведчук, супроводжував Л. Кучму під час зустрічі з президентом Дж. Бушем-молодшим в Нью-Йорку в 2003 р. (під час сесії Генеральної Асамблеї ООН), коли відбулося рукостискання двох президентів – вперше після «касетного скандалу», і, мабуть, востаннє. Грищенко зіграв «вабанк» – і виграв.

Міністр закордонних справ у першому уряді В. Януковича зайняв позицію «доброзичливого нейтралітету» під час Помаранчевої революції, зокрема «бунту дипломатів» проти фальсифікації результатів виборів. Непогані стосунки у

нього склалися з В. Ющенком, ще коли той був прем'єром (до речі, західні експерти говорили тоді про «реформістський уряд, в якому немає реформаторів», особливо після звільнення Ю. Тимошенко з посади віце-прем'єра). К. Грищенко був готовий продовжувати дипломатичну службу новому президенту, йшлося, наприклад, про вакантну посаду Постійного представника України в ООН. На заваді став Б. Тарасюк, який тоді був дуже близький до Ющенка.

Після вимушеного звільнення з МЗС Грищенко став другою людиною у республіканській партії, яку створив і очолив Ю. Бойко, – політтехнологічному проекті, який не мав успіху (спроба К. Грищенка довести США, що українські республіканці – це респектабельна перспективна партія від початку була приречена на невдачу). Республіканці у складі одіозного антинатовського блоку «Не так!» не потрапили до Верховної Ради в 2006 р. Але Ю. Бойко, який тоді формально ще не був регіоналом, обійняв посаду міністра палива і енергетики у другому уряді В. Януковича завдяки відвертим симпатіям Москви. Там його вважають жорстким політиком з бізнесовою хваткою. Він добре вміє знаходити спільну мову з представниками російських бізнес-політичних кіл з найбільш стратегічних – енергетичних – проблем та враховувати російські інтереси. Ю. Бойко та пов'язаний з ним Д. Фірташ, співвласник РосУкренерго, люди, звичайно, не бідні. Але важко сказати, наскільки високо цінують вони послуги професіоналів.

К. Грищенко став радником прем'єра В. Януковича з питань зовнішньої політики, втім відчувалося, що його професійні якості не затребувані. Не випадково під час парламентських виборів 2007 р. прізвище Грищенка не з'явилося у списку депутатів Верховної Ради від

Партії регіонів. Дійсно, за інтелектом, освітою та досвідом Грищенко є антиподом таких партійних авторитетів у зовнішньополітичних питаннях, як, наприклад, В. Кисельов або В. Колесниченко. (В цілому регіонали нехтують послугами професіоналів: Л. Кожара в партійній ієрархії перебуває на третій ролях, а В. Фіалка взагалі у парламент не взяли – там Партії регіонів потрібні м'язи, а не дипломатичні мозки). Спроби К. Грищенка загортати у дипломатичну упаковку антинатовську позицію регіоналів, пропонувати принади нейтрального чи позаблокового статусу України були не надто переконливими. Посада міністра закордонних справ в оперативному тіньовому опозиційному уряді регіоналів – як аванс на майбутнє, не надто відповідала обґрунтованим амбіціям професіонала.

У руслі призначення Р. Богатирьової секретарем Ради нацбезпеки й оборони та загравань президента з Партією регіонів направлення К. Грищенка послом в Росію виглядало цілком логічним. Втім у декого виникло запитання: зважаючи на особливу позицію ПР в українсько-російських стосунках, яку при всьому бажанні важко охарактеризувати як проукраїнську, та роль Ю. Бойка, чи не стане К. Грищенко фігурою, яка на посаді посла України в Росії гратиме не на тому боці? Думаю, цього не трапиться, оскільки таке можуть дозволити собі хіба що дилетанти. А кар'єрний дипломат розуміє, кого він представляє, це у нього в крові – як це довели і Грищенко, і Тарасюк, коли вірою і правдою служили Л. Кучмі. Безсумнівно, Грищенко проводитиме курс президента, він буде людиною Ющенка. Фантастичні звинувачення Б. Тарасюком міністра закордонних справ К. Грищенка у причетності до плану фальсифікації результатів виборів 2004 р. на виборчих дільницях у Росії, яких так і не було

відкрито (технологічно дипломатична служба жодним чином не могла цього забезпечити, тому й позиція МЗС була однозначна – проти), які прозвучали після його призначення послом в Росії, говорять тільки на користь К. Грищенка. Добре, якщо це найсерйозніший компромат, який Б. Тарасюк має на свого колишнього колегу.

Президент сьогодні є ентузіастом приєднання України до ПДЧ, а потім і вступу до НАТО, що Росія вважає для себе неприйнятним. Майстерність Грищенка, очевидно, має допомогти, наскільки це взагалі можливо, (1) згладити суперечності у позиціях Києва і Москви щодо питань НАТО; (2) спрямувати в бажане для президента річище вирішення або консервацію проблем в енергетичній сфері (тут можуть відіграти свою роль зв'язки і підходи Ю. Бойка) за умов нейтралізації будь-яких ініціатив у цій сфері Ю.Тимошенко; (3) відстоювати інтереси України, яка вже заявила (і це є позицією президента) про виведення Російського Чорноморського флоту з Севастополя у 2017 р. Зокрема в останньому К. Грищенку, як кажуть, і карти в руки. Але зважаючи на те, що дипломатія є все ж переважно інструментом зовнішньої політики і рідко може виступати чинником системного впливу, доцільно поставити питання власне про інтереси Росії у двосторонніх відносинах з Україною.

Постімперський синдром призвів до відродження геополітичних амбіцій Росії (які подаються у путінській формулі «повернення РФ, інтереси якої мають поважати, до світової політики як впливового гравця»), що, звичайно, є анахронізмом. На нашу думку, геополітика як теорія і практика в міжнародних відносинах панувала приблизно сто років – з середини XIX ст. до середини XX ст., а з початком епохи глобалізації та геополітичної стабільності часів хо-

лодної війни вона належить, в основному, минулому. Рецидиви геополітики приречені на невдачу – останній приклад цього надає інтервенція США в Іраку. В сучасній російській геополітиці основний напрямок – український, пов'язаний з використанням енергоносіїв як засобу геополітичного впливу. РФ прагне контролю над газотранспортною та нафто-транспортною системами України, а будівництво артерій транспортування енергоносіїв в обхід території України (південний та північний потоки) та підземних газосховищ має служити додатковим засобом тиску – здавайте свою систему, поки не пізно, або врешті-решт вона нам (Росії) і вам (Україні) стане непотрібною. Далі виникає привид геополітичного панування над Європою (споживач енергоносіїв) і Азією (видобувач, який не може обминути Росію та залежить від неї).

Відсутність спільної енергетичної політики ЄС підтверджує, що Росія має очевидні здобутки у реалізації принципу «розділяй і владарюй» і не вважає за потрібне навіть маскувати його приєднанням до Європейської енергетичної Хартії. В цьому ж ключі формується політика Росії щодо покладів енергоносіїв у Чорному морі. Слід зауважити, що Україна зволікає з діями на цьому напрямку, найбільшим її «досягненням» став корупційний скандал з фірмою «Венко». Зі свого боку, офіційна Москва вже заявила претензії на право визначити долю цих покладів, коли висловила протест щодо використання Україною невеличких за обсягом видобутку родовищ в українських територіальних водах. Нею було також заявлено про відсутність інтересу до видобутку на найбільш перспективному плато Палласа, частиною якого володіє Україна. Сьогодні важко визначити, чи є економічно виправданим видобування в морі на великій глибині, але загальна тен-

денція подорожчання нафти і газу переводить це питання в практичну площину. Немає сумнівів, що РФ перешкоджатиме започаткуванню великомасштабного використання чорноморських ресурсів, для чого в її розпорядженні є чимало засобів. Останнім аргументом завжди залишатиметься Чорноморський флот, який, серед іншого, є джерелом загрози сепаратистського заколоту та громадянської війни в Криму з використанням досвіду, набутого в Придністров'ї та Абхазії. Чорноморський флот РФ з готовністю залучиться до миротворчої акції з усіма похідними.

Неприйнятність для Росії вступу України до НАТО впливає з тих саме міркувань. Безпеці Російської Федерації цей крок жодним чином не загрожує, оскільки НАТО співпрацює з нею в такий спосіб, щоб зробити абсолютно безпідставними побоювання агресивних намірів Альянсу (відмова російської сторони надати українській будь-яке конкретизоване пояснення – у чому полягають безпекові виклики з боку НАТО у разі вступу України залиша-

ються без відповіді; їх взагалі немає). Більше того, присутність в НАТО дружньої до Росії України надала б додаткові гарантії у зв'язку з появою у НАТО будь-яких небажаних для РФ планів або намірів. Але вступ України до НАТО покладе край геополітичним амбіціям Кремля, який перебуває у полоні міфів і спогадів про втрачену велич. В українській дипломатії на російському напрямі надзвичайно важке завдання – боротьба проти матеріалізації геополітичного привиду, що вимагає неординарних заходів та надійних союзників, здатних керуватися далекоглядними мотивами, а не потягом до здобуття безпосередніх вигод. Це завдання виходить далеко за рамки більш ніж суперечливих завдань, поставлених президентом України першому, справді повноважному послу в Росії. Здавалося б, місія К. Грищенка заздалегідь приречена на невдачу, але диявол ховається в деталях і розбиратися в них – в цьому сенс дипломатичної гри, під час якої професіонал може одержувати насолоду і задоволення від вдалого ходу.

III. Економіка

Модель державної підтримки випуску конкурентоспроможної продукції в Україні та Росії

Ольга Носова

The article explores the world experience for promotion of quality as the major goal of raising competitiveness of production. The author suggests the complex of state support measures for competitive production based on development of favorable business environment for all forms of entrepreneurship that should allow improving quality and increasing quantity and assortment of competitive production, as well as stimulate attainment of new sales markets, development of new technologies, and creation of high technology economy sectors.

Головним напрямом економічного прориву України та Росії є створення умов для випуску конкурентоспроможної продукції, які стимулювали б завоювання нових ринків збуту, розвиток новітніх технологій та створення високотехнологічних секторів економіки. Конкурентоспроможність продукції – це комплексна категорія, базис конкурентних переваг, що створюється на всіх ланках суспільного виробництва, у тому числі значною мірою за рахунок структурної перебудови і дійової промислової політики. Випуск конкурентоспроможної продукції безпосередньо пов'язаний з високим рівнем якості. Надходження на ринок продукції більш високої якості ускладнює відповідні заходи конкурентів, оскільки формування якості проходить тривалий цикл, що починається з нагромадження науково-технічної інформації

й закінчується створенням продукції. Застосування досвіду Японії при здійсненні економічних реформ у 50-ті роки ХХ сторіччя свідчить, що сприйняття якості як постійної мети дало змогу забезпечити раціональне розміщення ресурсів, задоволення довгострокових потреб, підвищення конкурентоспроможності продукції, нарощування бізнесу, зайнятості, створення нових робочих місць. Водночас важлива роль приділялася навчанню персоналу. Заохочення освіти й самовдосконалення мотивувалося кар'єрним зростанням, зумовленим рівнем знань. З метою підвищення ефективності й продуктивності праці були зроблені зусилля, спрямовані на поліпшення двостороннього зв'язку між начальником і підлеглими. Бар'єри між відділами й групами персоналу були усунуті. Вище керівництво щодня контролювало виконання впровадження

принципів щодо забезпечення якості й конкурентоспроможності. Турбота про якість, конкурентоспроможність продукції, престиж своєї фірми є справою кожного співробітника.

На сучасному етапі економічного розвитку простежується тенденція до диференціації й індивідуалізації ринкового попиту, ускладнюється конфігурація ринків. Завоювання й утримання конкурентних переваг здійснюється на якісно новій основі, що базується на використанні високотехнологічного устаткування. В Україні державне регулювання випуску конкурентоспроможної продукції знайшло відображення в Законі України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ «Про захист прав споживачів», Законі України від 17.05.2001 № 2408-ІІІ «Про стандартизацію», Концепції державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг) від 17 серпня 2002 р. № 447. У зазначених законодавчих актах зазначено, що для відродження економіки України необхідно поліпшити якість і конкурентоспроможність продукції, створити умови для повного розкриття потенціалу підприємств, досягнення ділової досконалості, надавати всіляку підтримку та сприяти розвитку сфери управління якістю. У Росії виробництво конкурентоспроможної продукції регулюється Законом Російської Федерації «Про захист прав споживачів» від 7.02.1992 № 2300-1, Законом Російської Федерації «Про стандартизацію» від 27. 12.1995 № 211-03, у яких регламентуються питання керування якістю продукції відповідно до міжнародних стандартів. До основних чинників, що впливають на конкурентоспроможність продукції належать:

1. Подорожчання вартості кінцевого продукту;

2. Низький платоспроможний попит населення;

3. Відсутність законодавчо-правових актів, що регулюють управління якістю імпортованої продукції;

4. Слабко розвинений фондовий ринок.

Найважливішим завданням економічної й технологічної політики підприємств повинно бути створення нових прогресивних виробів, що мають високу конкурентоспроможність. Із цією метою приймаються стратегічні рішення про створення менеджменту якості згідно з міжнародним стандартом ISO 9001: 2002. Управління якістю розглядається як цілеспрямований процес впливу на об'єкти управління, здійснюваний при створенні й використанні продукції, послуг для встановлення забезпечення й підтримки необхідного рівня якості, що задовольняє вимоги споживачів і суспільства в цілому.

Сучасні умови господарювання вимагають від кожного підприємства запровадження і дотримання належного (дійового) комплексного механізму управління якістю продукції. Визначальними елементами цього специфічного менеджменту, що справляють найбільш істотний вплив на процес постійного забезпечення виробництва і постачання на ринок конкурентоспроможної продукції є: стандартизація і сертифікація виробів; внутрішніх систем якості; державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил і відповідальність за їх порушення; внутрішньовиробничий технічний контроль якості.

Розв'язання такої складної проблеми, як підвищення якості, і як результат конкурентоспроможності, забезпечується міжгалузевим і міжрегіональним характером. Існують значні розходження в умовах відтворення, що зумовлено різним рівнем забезпеченості природними ресурсами, різними кліматичними умовами, демографічними процесами, економічним і науково-технічним потенціалом.

лом, культурними традиціями та ін. Необхідна інтеграція управління якістю на народногосподарському й регіональному рівні всіх підприємств, корпорацій, асоціацій, основним завданням яких має бути гармонізація вимог до якості кінцевих споживчих вартостей.

Ключовим питанням підвищення конкурентоспроможності продукції є рівень кваліфікації кадрів. Для того, щоб забезпечити залучення кваліфікованих кадрів, економічні суб'єкти, зацікавлені в цьому повинні взяти на себе функцію відбору молодих людей і здійснювати фінансування їхнього навчання під конкретні робочі місця. Держава повинна забезпечити відповідний мінімум, що дозволяє освітній установі здійснювати схеми переходу на прямі договори з роботодавцями, що є основними споживачами кваліфікованої робочої сили. Дослідники Лабораторії кон'юнктурних опитувань Інституту економіки перехідного періоду Росії з'ясували, що більше двох третин виробників у Росії заперечують або відчують труднощі, оцінюючи вплив рівня оплати праці на конкурентоспроможність продукції, що випускається ними. При цьому керівники підприємств вважають, що рівень зарплат робітників і ІТП на підприємствах, якими вони керують, «нижчий за норму».

Конкурентні переваги фірм варто розглядати у взаємозв'язку з умінням одержувати вигоду від використання інформаційних ресурсів Інтернету й електронної комерції, залучати й утримувати «інтелектуальних працівників», втілювати в глобальному масштабі можливості технологічних і організаційних інновацій. Новий тип інноваційного розвитку зумовлений появою нових потреб суспільства і його членів, способів їхнього задоволення, наслідком чого виступає постійне підвищення якості пропонованої на ринку продукції. Отже, конкурентоспроможність пов'язується,

головним чином, з неціновими чинниками, коли важливе не стільки пристосування до ринкових умов, скільки їхнє перетворення. Новим завданням господарювання стає забезпечення конкурентоспроможності й утримання частки ринку. Розв'язання зазначеного завдання можливе тільки на основі проведення й реалізації заходів державної політики підтримки випуску конкурентоспроможної продукції.

Проблема підтримки випуску конкурентоспроможної продукції значно актуалізувалася у зв'язку з приєднанням України до СОТ. Серед головних позитивних наслідків, що стимулюють підвищення випуску конкурентоспроможної української продукції, можна виділити збільшення можливостей для експорту продукції й зниження її собівартості за рахунок:

- спрощення доступу до світових ринків товарів, послуг, технологій і капіталів. Доступ на нові товарні ринки важливий, насамперед, як елемент маркетингової стратегії мінімізації ризиків продажів за рахунок диверсифікованості споживачів. Сьогодні практично всі українські підприємства ГМК використовують свої поточні виробничі потужності на 95–100%. Отже, сам по собі доступ на нові ринки не спричинить моментального істотного зростання експорту, тому що нарощування обсягів виробництва й реалізації продукції можливе лише за рахунок додаткових інвестицій у розширення потужностей;

- зниження комерційних ризиків внаслідок встановлення більш стабільного й прогнозованого режиму торгівлі, що припускає поступове скасування тарифних і кількісних торговельних обмежень, у тому числі квот на поставки металопродукції в країни ЄС. Так, протягом 1998–2005 рр. орган урегулювання торговельних суперечок СОТ розглянув усього лише 30 скарг країн, мета-

лурги яких зіткнулися з обмеженнями з боку імпортерів;

- можливість бути не тільки об'єктом застосування торговельних санкцій, а й самим уводити подібні заходи відносно виробників з будь-яких країн. У разі виявлення фактів порушення встановлених правил ведення конкурентної боротьби в Україні з'явиться можливість використання механізмів розв'язання суперечок, які існують у СОТ;

- зниження транспортних витрат у зв'язку з гарантуванням свободи транзиту по території країн – членів СОТ;

- оптимізація витрат внаслідок відмови від подвійних стандартів для внутрішнього й зовнішнього ринків.

До негативних наслідків вступу України до СОТ, що впливає на випуск конкурентоспроможної продукції, належать такі:

- неможливість надання державних преференцій окремим галузям промисловості. На сьогоднішній день вітчизняний ГМК позбавлений яких-небудь преференцій. Від вступу України до СОТ може постраждати суміжна із ГМК галузь – вугільна промисловість;

- відкриття внутрішнього ринку для неконтрольованого імпорту товарів і послуг. Слід зазначити, що в чинному українському законодавстві не передбачене використання яких-небудь значимих торговельних бар'єрів у вигляді мит, квот і інших обмежень на імпорт в Україну продукції ГМК;

- скасування внутрішніх обмежень на експорт товарів і послуг з України. Очікується, що зменшення вивізного (експортного) мита призведе до зростання попиту на вітчизняний брутто з боку його експортерів і загострення цінової конкуренції між експортерами брутто й металургами, у першу чергу заводами передільної металургії;

- посилення впливу глобальних макроекономічних процесів на економіку

України. У періоди глобальної економічної нестабільності в першу чергу посилюються економічні ризики для орієнтованих на експорт галузей. Україна є експортнозалежною країною. Єдиним способом мінімізувати зазначений ризик є розвиток внутрішнього ринку споживання металу.

Сучасні ГМК України – це група галузей української промисловості, що не тільки представляє значну частину економіки, але й здатна ефективно конкурувати як на внутрішньому, так і на глобальному ринку. На переконання переважної більшості експертів, ГМК належить до числа галузей, у яких очікується помітний позитивний ефект від вступу до СОТ.

Конкурентоспроможність АПК залежить від змін у зв'язку із скороченням державної підтримки вже до 606 млн дол., що є на рівні 2004–2006 р. Європейські виробники мають у 10–15 раз вищі субсидії у порівнянні з українськими виробниками. Конкурентоспроможними є виробництво зернових, виробництво олійних та деяких видів овочевих культур.

Використання конкурентних переваг окремих високотехнологічних секторів економіки (ВПК, космічна, авіаційне машинобудування, енергетика) при проведенні державної політики підтримки стимулювання випуску конкурентоспроможної продукції, також дасть можливість забезпечити її вихід на світові ринки.

У Росії успіхи в галузі науки й інновацій стали результатом зміни державної політики. Так, у 2004 р. вийшла постанова уряду Російської Федерації, що суттєво змінила бюджетне фінансування інноваційної економіки: із двох млрд крб. у 2002 р. до 11 млрд – у 2008 р. Повний обсяг державної програми на 2007–2012 р. визначений в 130 млрд крб. та планується залучити позабюд-

жетні кошти в аналогічному розмірі. Уперше в національній програмі був повністю сформований інноваційний ланцюжок: від генерації знань до комерціалізації технологій, а також поставлені завдання, пов'язані зі створенням інноваційної та науково-дослідної інфраструктури. Нині вже реалізуються більше десятка проектів з виробництва і просування на зовнішні ринки російської високотехнологічної продукції. Так, сьогодні країна потребує вирішення великого комплексу проблем, пов'язаних з нормативно-правовою базою, інфраструктурою, кадрами та іншим. Влада вживає різноманітні заходи щодо організації приватно-державного партнерства. Вкладаючи бюджетні кошти, російський уряд чекає відповідної підтримки з боку бізнесу, і це є запорукою успіху. Так, у 2006 р. в межах програми «Дослідження і розробки» держава інвестувала 2,8 млрд крб., приватний бізнес – ще 3,6 млрд крб. Створена на ці гроші високотехнологічна продукція вже принесла 12 млрд крб. У 2007 р. витрати держави і бізнесу зрівнялися і склали по 6 млрд крб.

У травні 2008 р. провідний у Європі інститут менеджменту в Лозанні (Швейцарія) опублікував результати чергового глобального дослідження конкурентоспроможності 55 країн світу. Під конкурентоспроможністю країни Institute of Management Development (IMD) розуміє здатність націй створювати й підтримувати середовище, у якому виникає конкурентоспроможний бізнес. Кожна держава була оцінена за 331 критерієм по чотирьох напрямках: стан економіки, ефективність уряду, ефективність бізнесу і стан інфраструктури. На думку авторів звіту, одним з головних досягнень останнього часу стало стрімке зростання середнього класу в Азії, Росії, Центральній Європі, Латинській Америці: з 2000 р. близько

600 млн чоловік досягли статусу середнього класу, витрачаючи у середньому приблизно 4 млрд дол. щороку. Цього року Росія в глобальному рейтингу конкурентоспроможності опустилася з 43 на 47 місце. Разом з тим, вона випереджає Туреччину (48), Хорватію (49), Мексику (50), Індонезію (51), Аргентину (52 і ряд інших країн. У 2008 р. Україна вперше ввійшла в глобальний рейтинг конкурентоспроможності цього інституту й зайняла там 46 місце серед 55 країн [1]. Західні експерти вважають, що Україна знаходиться на межі між країнами, які втрачають свої позиції за рівнем конкурентоспроможності й країнами, які активно підвищують свій рівень у цьому напрямі. Міжнародні й вітчизняні фахівці відзначають, що місце України на світовому ринку в майбутньому залежить насамперед від того, наскільки ефективно в найближчі роки будуть вирішуватися питання підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки на основі технологічних інновацій і розкриття інтелектуального потенціалу нації. Аналогічні проблеми економічного розвитку характерні й для Російської Федерації.

Задля створення ефективної моделі державної підтримки випуску конкурентоспроможної продукції вважаємо, що необхідно здійснити таке:

1. Підготувати комплекс заходів державної політики в сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг). Із цією метою варто зробити наступні кроки:

- визначити стратегічні напрями, методи і механізми реалізації державної політики у галузі управління якістю;
- сформував загальну культуру якості;
- забезпечити постійне вдосконалення управління якістю в усіх галузях економіки.

2. Забезпечити прийняття нових і перегляд чинних нормативних документів у сфері управління якістю продукції, систем управління якістю та довкіллям відповідно до міжнародних і європейських вимог.

3. Для підвищення конкурентоспроможності товарів та послуг розробити комплекс заходів, спрямованих на підвищення якості корпоративного управління, поліпшення взаємин із зовнішніми контрагентами (включаючи державні органи), що стимулюватиме виробництво й випуск конкурентоспроможної продукції.

4. З метою підготовки висококваліфікованих кадрів забезпечити державну підтримку освітніх установ, що здійснюють схеми переходу на прямі договори з роботодавцями.

5. Підготувати й реалізувати програму професійно-технічної освіти, спрямовану на розширення можливостей застосування знань, навичок і досвіду в сукупності.

6. Запровадити підтримку держави в сфері залучення зовнішнього та внутрішнього капіталу для реалізації інноваційних проектів та виробництва продукції з високою додатковою вартістю. Забезпечити впровадження механізмів виконання законодавчих актів, щодо захисту інвестицій, вільної репатріації прибутків, створення системи фінансових та організаційних преференцій для інвесторів.

7. Забезпечити оновлення основних фондів у промисловості за рахунок створення фондів розвитку, довгострокового кредитування, використання лізингу машин і устаткування.

8. Запровадити створення венчурних інвестиційних фондів з участю держави, сприяти залученню недержавних місцевих та закордонних фінансових інституцій до ризикового інвестування.

9. Створити умови для втілення здорової конкуренції у сфері імпорту високотехнологічних технологій шляхом сприяння організації тендерів, конкурсів, аукціонів.

10. Створити механізм захисту національного виробника й стимулювання експорту конкурентоспроможної продукції.

11. Розробити перелік заходів державної підтримки галузей, що мають конкурентні переваги у високотехнологічних секторах економіки, підприємств, що здійснюють інновації, який має включати надання державних гарантій комерційним банкам, що здійснюють кредитування пріоритетних інноваційних галузей.

12. З метою підвищення якості продукції замовлення на поставку високоякісної продукції необхідно розміщувати на підприємствах, які впровадили системи управління якістю та довкіллям за умови їх сертифікації в національній системі.

Література

1. Україна 46-та у рейтингу конкурентоспроможності IMD-Lausanne // compete.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=194&Itemid=53 – 22к.

Порівняльний аналіз тенденцій формування економічних основ громадянського суспільства в Україні та Росії

Юрій Калюх

Until recent presidential elections, power in Ukraine used to belong to the rich. Most of the population impoverished during the crisis of 1990s made up a referent group that was expected to be loyal and supportive of the ruling class. The new mission and underlying task of the present Ukrainian power is to ensure a new cultural hegemony of the middle class and business owners, a new union between higher and middle strata that are to make up a well-off («satiated») majority that is the basis of democratic civic society.

До останніх президентських виборів фактична влада в Україні належала багатим. Збідніла під час економічної кризи в Україні основна маса населення становила референтну групу, до якої звертався панівний клас за підтримкою, розраховуючи на її лояльність. Незважаючи на відсутність власності і реальної влади, саме їй належить електоральна влада, адже демократія спирається на більшість. Подібні демократії бідних на користь багатих можна назвати такими, що купуються: голоси й лояльність бідних купуються багатими. Колишній владний режим Кучми стабільно тримався на цьому постулаті. Однак подібний таємний компроміс 90-х «багатої меншості» і «бідної більшості» остаточно вичерпав себе в листопаді 2004 р., оскільки він не був здатний дати нову якість Україні як політико-економічному утворенню. Ми всі в Україні стали свідками народження *виборного громадянського суспільства* на

Майдані Незалежності в грудні 2004 – січні 2005 р.

Нова місія й надзавдання нової української влади полягає у забезпеченні нової культурної гегемонії середніх верств населення і підприємницьких класів, нового союзу між вищими і середніми верствами, що мають у сумі становити багату й заможну більшість, («ситу» більшість), тобто у формуванні демократичного громадянського суспільства.

На думку відомої дослідниці феномена «громадянського суспільства» професора Антоніни Колодій, підґрунтям *демократичного громадянського суспільства* є три кити!:

*приватна власність;
розвинені правові відносини;
самостійні й упевнені у своїх силах люди.*

Отже, якщо не вдасться подолати масову бідність населення, український капіталізм не матиме перспектив. Він може існувати тільки за рахунок зов-

нішніх ринків, але лише в сировинних і невеликому сегменті технологічних секторів на поки що неконкурентному пострадянському просторі. А щоб органічно вписатися в нову європейську конфігурацію, потрібен сильний національний ринок і внутрішнє «суспільство споживання».

Порівняємо основні аспекти формування економічного фундаменту громадянського суспільства в Україні та Росії за допомогою таких чинників, як:

- «карта щастя»;
- бідність (табл. 1);
- якість життя (табл. 2);
- прожитковий мінімум (табл. 3);
- середня зарплата (табл. 4).

Розглянемо кожен із цих чинників окремо. Газета «Економ»² опублікувала дані досліджень Рууда Веєрхувена з Голландії, згідно з якими Україна посіла останнє місце в світі в опитуваннях щодо «щасливого населення». Не тому, що ми живемо гірше за всіх, а просто настрої у нас в країні такий. А найщасливішими були визнані жителі Мальти. І от соціальний психолог з Університету Лестер Едріан Уайт створив власну

«карту щастя» на основі аналізу відповідей 80 тис. осіб зі всього світу. Він зібрав дані зі 178 країн і 100 досліджень міжнародних організацій, таких як ООН і ВООЗ. «Коли людей запитують, чи задоволені вони своїм життям, жителі країн з розвинутою системою охорони здоров'я, більш високим ВВП на душу населення і доступною освітою частіше схильні давати позитивні відповіді», – сказав Уайт в інтерв'ю ББС. Правда, учений визнав, що ці параметри хоча і не є ідеальним мірилом щастя, але вони найдоступніші. Найщасливішою країною на Землі вчені вважають Данію. До першої десятки увійшли Ісландія (4 місце), Фінляндія (6), Швеція (7). З європейських держав у ТОП-10 присутні також Швейцарія (2 місце) і Австрія (3). Росіяни є одними з найбільш незадоволених своїм життям людей у світі – 167 місце зі 178. Більш нещасними себе відчують грузини (169 місце), білоруси (170), туркмени (171), вірмени (172), українці (174) і молдовани. США зайняли 23 місце, Німеччина – 35, Великобританія – 41, а Франція – 62 місце.

Таблиця 1

Бідність

Україна 1	Росія 2
<p>Купівельна спроможність українців виявилася на передостанньому місці в Європі. Найбагатші європейці живуть у Швейцарії і Ліхтенштейні. Середня купівельна спроможність жителів цих держав становить 27 тис. євро. Такі дані представила компанія GfK у своєму щорічному дослідженні GfK Purchasing Power Europe 2007/2008³. Водночас у компанії відзначають зростання купівельної спроможності жителів Центральної і Східної Європи. Україна зайняла в рейтингу 39 місце. Купівельна спроможність населення становить 1487 євро на люди-</p>	<p>45% росіян вважають, що за останні два три роки в країні стало більше бідних. Такими є результати опитування, проведеного фундацією «Громадська думка»⁴. Зменшення чисельності бідних помітили тільки 14% опитаних, 30% не побачили ніяких змін, 11% було важко відповісти на запитання. Переважна більшість учасників опитування – 80% – заявили, що уряду не вдалося вирішити завдання щодо двократного скорочення чисельності бідних до 2008 р. Таке завдання поставив Володимир Путін на початку свого другого президентського терміну. В тому, що бідних стало вдвічі менше, переконані тільки 8% росіян. Приблизно дві третини</p>

Закінчення таблиці 1

1	2
<p>ну. На останньому, 40 місці, виявилася Молдова. Рівень купівельної спроможності молдован – 685 євро. За Швейцарією і Ліхтенштейном ідуть Люксембург (27 395 євро), Норвегія (24,993 євро), Ірландія (22,207 євро), Данія (21,521 євро), Ісландія (20,511 євро), Великобританія (19,863 євро), Австрія (18,960 євро), Франція (18,873 євро). Завершує першу десятку Німеччина (18,055 євро). Білорусь посіла 37 місце з рівнем 1764 євро на людину. Росія в дослідженні не брала участі. За даними Нюрнберзького інституту ринкових досліджень, кожний громадянин України має в своєму розпорядженні 1487 євро на рік. Разом з тим, за темпами зростання купівельної спроможності українці виявилися лідерами. Цей показник досяг 26%.</p>	<p>опитаних вважають, що порівняно з радянськими часами бідних стало більше. 58% росіян зараховують до бідних понад половину населення.</p> <p>Оцінюючи власне благополуччя, бідними себе назвали 39% росіян. 56% вважають себе людьми із середнім достатком, до багатих себе зараховують тільки 2% опитаних. Головною причиною бідності більшість росіян – 31% – назвали низькі зарплати, пенсії і допомоги. 18 % відзначили погану роботу уряду, стільки ж громадян пояснюють бідність лінощами і небажанням працювати. 15% опитаних пов'язали бідність з безробіттям, а 11% – із зростанням цін. Опитування проводилось 14–15 червня 2008 р. у 100 населених пунктах 46 областей, країв і республік Росії. В дослідженні взяли участь 1500 респондентів. Статистична похибка не перевищує 3,6%.</p>

Таблиця 2

Якість життя

Україна	Росія
<p>1</p> <p>Якість життя в Україні оцінена як одна з найнижчих серед усіх європейських країн і країн колишнього СРСР. Україна в рейтингу за якість життя посіла 57 місце з 63, випередивши лише Індію, Казахстан, Македонію, ЮАР і Парагвай.</p> <p>Такими є результати дослідження «Оцінка соціально-економічних результатів і потенціалу України» за участю державних і недержавних організацій, що показало загрозливий стан демографічної ситуації в Україні, економічного і соціального благополуччя, які були репрезентовані у Києві⁶. Ці дослідження проводилися протягом двох років і дали змогу виявити всі основні проблеми, які існують в Україні, а також відповідні політичні пріоритети щодо їх вирішення. Дослідження</p>	<p>2</p> <p>Колишній глава уряду Росії Михайло Фрадков був занепокоєний тим, що різниця між бідними і забезпеченими росіянами дедалі сильніше відчувається на психологічному рівні⁵.</p> <p>Як повідомляє ІТАР-ТАРС, прем'єр-міністр, виступаючи на зустрічі з представниками російської Торговельно-промислової палати, заявив, що «уряду настав час запропонувати суспільству замість обіцянок конкретний і реальний соціальний пакет». Фрадков нагадав, що сьогодні в Росії спостерігається «найжорстокіша диференціація доходів населення» – розрив у рівні життя між найбагатшими і найбіднішими верствами населення сягає 14–15 раз. Завдання уряду, за словами прем'єра, полягає в тому, щоб «знижити рівень різниці доходів хоча б до 5-кратної цифри».</p>

Закінчення таблиці 2

1	2
показали, що чисельність населення у державі продовжує стрімко скорочуватися. Зокрема, учасники досліджень спрогнозували, що в період до 2030 р. загальна чисельність його скоротиться до 37,5 млн осіб, а до 2050 р. – майже до 29 млн.	«Інтерфакс» передає, що прем'єр також зазначив, що конкретні плани щодо зменшення розриву в доходах між найбагатшими і найбіднішими уряд поки не розглядав. Фрадков нагадав, що він керується дорученням президента протягом трьох років зменшити рівень бідності в країні вдвічі.

Таблиця 3

Прожитковий мінімум

Київ	Москва
1	2
<p>Офіційний прожитковий мінімум в Україні в 2008 р.⁷: 01/01/2008 – 31/03/2008 633 грн; 01/04/2008 – 30/09/2008 647 грн; 01/10/2008 – 30/11/2008 649 грн; 01/11/2008 – 31/12/2008 669 грн.</p> <p>За даними британської консалтингової компанії Mercer HR⁸, Київ посідає 28-ме місце в рейтингу найдорожчих міст світу. І навряд чи киянина або гостя столиці може тішити та обставина, що в Москві (1 місце) або, скажімо, в Копенгагені (6) життя ще дорожче. Столиця України за дорожнечою впевнено випередила Барселону (31), Лос-Анджелес (42), Берлін (45), Прагу (49) місце. Прожитковий мінімум в Україні сьогодні становить 20 грн/день, і саме на ці гроші намагаються жити мільйони наших співгромадян. Для того щоб вважати себе в столиці не жebraком, а хоча б небагатим, доходів середнього українця катастрофічно не вистачає.</p> <p>Тільки харчування (якщо готувати їжу вдома) обійдеться людині, за найскромнішими підрахунками, в 25 грн/день, тобто близько 800 грн/місяць. Проте в таку суму укластися вельми проблематично, особливо тим, хто хоча б один раз на день вимушений харчуватися в місті. Мінімальна вартість обіду в недорогих київських кафе – 25–30 грн., так що доведеться записати у витрати ще 600 грн., не менше.</p> <p>На комунальні послуги і оплату телефону доведеться виділити 100–150 грн./місяць (за умови, що в квартирі живуть 2–3 особи), витрати на транспорт становитимуть 4–5 грн./день (маршрутка + метро), або 150 грн./місяць. Разом одержуємо 2000 грн. – це той мінімум, на який людина може собі дозволити вельми скромно харчуватися, користуватися громадським транспортом і раз на місяць влаштовувати «культурну вилазку» в кіно або, наприклад, в зоопарк.</p>	<p>Московські власті встановили величину прожиткового мінімуму в місті за перший квартал 2008 р.⁹ З розрахунку на душу населення цей показник становив 6441 руб., що на 586 руб. більше, ніж у попередні три місяці. Прожитковий мінімум для працездатного населення досяг 7288 руб. (у четвертому кварталі 2007 р. – 6624 руб.), для пенсіонерів – 4408 руб. (було 4038 руб.), для дітей – 5547 руб. (було 4997 руб.).</p>

Середня зарплата

Київ	Москва
<p style="text-align: center;">1</p> <p>Державний комітет статистики повідомив, що в березні 2008 р. порівняно з лютим середня заробітна плата збільшилася на 4,2% – до 1702 грн. на місяць¹⁰. Найвищий рівень зарплат зареєстрований у Києві, де середня зарплата становила 2942 грн., підвищившись на 7,8% порівняно з лютим. Найнижчий рівень зафіксований у Тернопільській області, де середня зарплата становила 1214 грн. на місяць, підвищившись на 4,6% порівняно з лютим. Порівняно з березнем 2007 р. середня зарплата в березні 2008 р. зросла на 38,4%, або на 472 грн.</p>	<p style="text-align: center;">2</p> <p>Московське управління Федеральної податкової служби (ФПС) 17 липня опублікувало на своєму сайті дані щодо середньомісячної зарплати працівників столичних підприємств, розподілені за видами діяльності¹¹. За даними ФПС, середня московська зарплата в першому кварталі 2007 р. становила 20620 руб. Більше за всіх – 53973 руб. на місяць – одержують співробітники організацій, що займаються фінансовою діяльністю. Найнижчі зарплати (14227 руб. на місяць) зафіксовані в оптовій і роздрібній торгівлі. Працівники ФПС проводили бесіди з керівниками підприємств, у яких зарплата співробітників була нижчою за прожитковий мінімум. Близько 80 % керівників компаній після таких бесід підвищили зарплати співробітникам. У ФПС також заявляли, що вивчається можливість застосування ст. 127.2 Кримінального кодексу про використання рабської праці до роботодавців, що не укладають трудові угоди з працівниками.</p>

З таблиць 1–4 видно, що тенденції до формування економічних основ громадянського суспільства в Україні та Росії є подібними. Інша точка зору, відмінна від тієї, що впливає з аналізу таблиць, наведена у статті «Не такі ми бідні, як прибідняємось»¹² за 12 березня 2008 з Інтернет-видання – газети «Українська правда», де працював відомий журналіст Георгій Гонгадзе.

«За рівнем ВВП на душу населення у 2007 р. – 1950 дол. США – Україна займала 131 місце в світі і є чи не найбіднішою країною не тільки Європи, а й світу. Але разом з тим ніхто наразі в Україні не вмирає з голоду, а за рівнем продажу нових автомобілів у 2007 р. ми вийшли на 9 місце в Європі, обігнавши наших найближчих сусідів, у тому числі і Польщу.

Однак експерти використовують такий показник як ВВП, розрахований за паритетом купівельної спроможності (ПКС). За цим показником ВВП 2007 р. України становив 355,7 млрд дол. США, а не 106 млрд дол. США згідно з офіційним курсом гривні до долара, що виводить нас на 29 місце серед 189 економік світу.

Якщо ж врахувати, що відповідно до висновків Міністерства економіки за керівництва Кінаха, близько 39% від усієї вартості товарів і послуг, вироблених і наданих в Україні, припадає на тіньовий сектор економіки, то за показником ПКС ВВП країни становить близько 500 млрд дол. США. А це вже майже 11 000 дол. США на душу населення.

З урахуванням «економіки домашніх господарств» річний ВВП України досягає 600–650 млрд дол. США, тобто близько 13–14 тис. дол. США на душу населення в рік. А ще візьміть до уваги кілька мільярдів доларів, які щороку привозять в Україну заробітчани! Це, звичайно, нічого не додає до ВВП країни, але значно поліпшує добробут сімей заробітчани.

Для порівняння: ВВП на душу населення, розрахований за показником паритету купівельної спроможності, у США становить 41 399 дол., Франції – 29 316, Ізраїлі – 25 416.

У незалежній Україні змінювалися президенти, та мало не щороку уряди проходили вибори і перевибори, мінялася грошова одиниця і проводилися грошові реформи, відбулася «народна» ваучерна приватизація, в результаті якої народ нічого не отримав, подальший олігархічний перерозподіл роздержавленого майна і т. ін. За таких катаклізмів економіка країни навчилася жити доволі автономно від держави.

Таким чином, склалася унікальна ситуація із системою державного та ринкового регулювання підприємницької діяльності, в якій підприємці навчилися регулювати рентабельність та безпеку власного бізнесу за допомогою частки бізнесу, яка перебуває в «тіні». Тому й маємо таку значну частку тінізації української економіки.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1. Не такі вже ми бідні, як прибдіняємось. З урахуванням показника ПКС, частки тіньової економіки та економіки домашніх господарств середній українець приблизно вдвічі бідніший,

ніж ізраїльтянин чи француз, і втричі, ніж американець, але аж ніяк не в 10–20 раз згідно з офіційною статистикою.

2. Якщо взяти співвідношення офіційного рівня ВВП на душу населення 1950\$ до реального – близько 14 000\$ за розрахунками, наведеними вище, то можна припустити, що «заслуга держави» в статках українців становить лише близько 15%, решта – заслуга самих пересічних українців.

30-ті роки ХХ ст. стали часом боротьби двох несумісних економічних моделей, по суті двох моделей суспільства. Модель авторитарної, диктаторської модернізації (реформування) економіки уособлювали не тільки гітлерівська Німеччина, імператорська Японія або фашистська Італія, але й сталінський СРСР. На сьогодні модель авторитарної модернізації ототожнюється з Росією часів правління президента Путіна.

Іншу, ліберальну модель обстоював «новим курсом» Рузвельт¹³. Він навіть у воєнні роки не переставав повторювати про важливість установлення в світі чотирьох свобод – свободи слова, свободи віросповідання, *свободи від нужди* і свободи від страху. Цілком аналогічно він розумів *свободу* і як невід'ємну умову, *основу економіки*. І на практиці – «новим курсом» довів, що авторитаризм зовсім не є ключем до економічного процвітання.

Українець – традиційно хороший господар, і нові умови для розвитку приватної ініціативи при новій владі дадуть змогу швидко відновити його історично-ментальне прагнення до заможного життя, сформуванню демократичне громадянське суспільство третього тисячоліття.

Література і примітки

¹ Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. – Л.: Червона Калина, 2002; Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл./За заг. ред. А. Колодій. – К. Вид-во «Ай Бі», 2000.

² Мы первые в мире по покупке новых авто и 174-е на мировой карте счастья //Эконом. – 2006. – № 26(37), (авг.). – С. 1.

³ Украинцы оказались одними из самых бедных в Европе //http://potrebitel.net.ua/index.php?act=article&id=291

⁴ Lenta.ru: Новости //http://lenta.ru/news/2008/06/21/poor/

⁵ Фрадков поработает психоаналитиком для бедных // Lenta.ru: Экономика: http://lenta.ru/economy/2004/04/23/fradkov/

⁶ Це дослідження проводилося в рамках проекту «Способность к анализу социально-экономических результатов и потенциа-

ла Украины», який фінансується канадським агентством Міжнародного розвитку //http://www.marketing-ua.com/marketingnews.php?id=9631

⁷ http://www.basis-ua.com/notes.php

⁸ http://rabota.ua/jobsearch/news_item4378

⁹ Прожиточный минимум //Моск. ун-т. – 2008. – май(№18(4249)).

¹⁰ Державний комітет статистики: в Києві, як і раніше, найвищі зарплати //http://rabota.ua/jobsearch/news_item4959

¹¹ Налоговики подсчитали среднюю зарплату москвичей Lenta.ru: Новости: http://lenta.ru/news/2007/07/19/pay/

¹² Сорока Сергій. Не такі ми бідні, як прибудняємось //© 2000–2007 «Укр. правда» http://www.pravda.com.ua/news/-2008/3/12/72954.htm

¹³ Рузвельт Ф. Беседы у камина //http://www.inauka.ru/history/article38048/print.html

Логіко-історичний контекст розвитку російсько-українських відносин на сучасному етані

Андрій Грищенко

In logical and historical contexts, the tasks of Russia and Ukraine are asymmetric. Russia has an experience and all necessary internal conditions for functioning as an independent state. Ukraine, to the contrary, until recently did not have a chance to build up the elements of independent social and economic development and governance. Thus the process of national state building in Ukraine has an inversion character. Its complexity lies in the necessity to combine in time and space historically different and contradictory tasks: building of independent national state and development of interstate integration processes. Thus it is essential to find a form of combining discordant movements and a measure of historical compromise.

Дослідження взаємовідносин Росії і України в соціально-економічній сфері має ґрунтуватися на врахуванні ряду загальнометодологічних передумов, без яких аналіз може дати спотворені результати.

По-перше, якщо у минулому ретроспективний аналіз будь-якої економічної взаємодії Росії і України (експортно-імпоротної діяльності, руху трудових ресурсів, капіталу та ін.) міг бути проведений на фактичних даних і відобразити реальну ситуацію, то тепер перспективний аналіз не може бути проведений тільки у системі взаємовідносин цих країн. Обов'язковим є розгляд третього агента, яким виступає зовнішній, але загальний для Росії і України світ. Через достатню відкритість цих економік завжди існує альтернативність руху потоків економічних благ і ресурсів, яка повинна бути іманентно присутньою в аналізі. Інакше кажучи, тема взаємовідносин Росії і України в сучасних

умовах завжди повинна обговорюватися у глобальному контексті.

По-друге, якщо раніше економічна логіка диктувала поведінку країн і існував математично визначуваний оптимальний шлях, то сучасна ситуація включає невизначеність вибору і можливість різноваріантного руху, що не укладається в загальну логіку. Це істотно утрудняє прогнозування, а в деяких аспектах робить його принципово неможливим.

По-третє, глобалізація економіки, з одного боку, і збереження національних меж – з іншого, приводять до ситуації, коли кожен фрагмент економічного простору може розглядати себе як такий, що розширюється у все ціле. У такій ситуації адекватнішим є аналіз взаємодії не країн, а глобальних соціально-економічних агрегатів країни або інших просторово локалізованих агрегатів. Якщо аналізувати економіку за допомогою адекватного їй категоріального ряду, то

можна відмітити, наприклад, що експортну продукцію певної країни споживають громадяни інших країн, гроші яких привласнюють виробники продукції. Це означає, що в даному випадку економіка певної країни тільки починається на її території, а закінчується на території іншої країни. В той же час, споживаючи імпорتنу продукцію, економічні суб'єкти даної країни частково входять в економіку іншого державного утворення. Цілісним економічним утворенням є виробник разом із споживачем і всією системою їхніх внутрішніх зв'язків. Іноді відтворювальний комплекс, що сполучає виробників в одній країні і споживачів в іншій, володіє більшою цілісністю, ніж економіка якоїсь країни.

До цього слід додати міграцію робочої сили, потоки капіталів, різні форми переплетення економічних зв'язків. У результаті одержимо економіку певної країни у вигляді агрегатів, що розширюються, включаючи експортну продукцію, трудовий потенціал робочої сили, що мігрує, власність резидентів за кордоном і т. ін. Базовий агрегат утворює економіка, що функціонує на території певної країни, наприклад Росії. Але можна, скажімо, розглянути економіку Росії в межах СНД, де врахувати активи російських резидентів в цих країнах, експортно-імпорتنі потоки, частину ВВП, що реалізується в СНД, тощо. Такий же підхід можна застосувати до аналізу економіки Росії чи України в межах європейського економічного простору, нарешті, в найбільш широкому, світовому масштабі. Глобалізація і регіоналізація економіки, як взаємопов'язані і взаємно проникаючі процеси, значно актуалізують агрегатний підхід до дослідження економічних явищ.

По-четверте, необхідно враховувати інституційну структуру суспільства, що змінюється. Хочемо ми цього чи ні, добре це чи погано, але суспільство все

більше розпадатиметься на мережеві структури, що об'єднують індивідів за різними інтересами, незалежно від державних кордонів, національних, мовних та інших відмінностей. Це істотно послаблює зв'язки людей як громадян певної країни, роль держави, підсилює відцентрові сили.

З цим пов'язані принципові зміни в людській поведінці та мисленні, що дають можливість говорити про формування нового, мережевого типу людини, що приходить на зміну ієрархічному. Якщо ієрархічна людина прагне до послідовності своїх дій і думок, їх логічності та формальної несуперечності, то мережева людина в кожній мережі живе за своїми законами, і, переходячи з однієї мережі в іншу, змінює свою поведінку, принципи, спосіб мислення, не помічаючи суперечності у своїх вчинках і думках. Девіантна поведінка стає нормою. Або, виражаючись інакше, норми як такі поступово зникають. По суті, мережева людина поєднує в собі декілька різних осіб, не зв'язаних між собою якимись ієрархічними зв'язками. Або, що те ж саме, людська особа розпадається на фрагменти. Прикладів того тисячі в нашому повсякденному житті. Об'єднати все це можливо, спеціально створюючи інститути субординації мереж. Повинна бути вироблена та інституційно закріплена ієрархічна система цінностей і способів їх засвоєння, яка служила б орієнтиром у переходах від однієї мережі до іншої.

Стосовно проблематики розвитку взаємовідносин Росії і України з цього витікає два важливі висновки. Перший полягає в тому, щоб робити ставку на розвиток мережевих структур, тобто на розвиток горизонтальних відносин між різними суб'єктами двох країн, сприяючи їх ширшій і інтенсивнішій взаємодії, прибираючи штучні бар'єри для такої взаємодії і створюючи різного

роду стимули. Другий висновок полягає в необхідності пошуку, виокремлення і закріплення загальних, прийнятних для обох країн цінностей, їх поступове збагачення, висунення на перший план і узгоджене культивування.

По-п'яте, необхідно враховувати особливості інституційної архітекτονіки взаємодіючих країн.

Інституційна архітектоніка є формою організації інституційного простору як системи обмежень, правил і норм соціальної діяльності. Цей простір має свої характеристики, що стосуються його щільності, наявних недоліків, порожнеч, напруг та ін. Особливої уваги потребують деформації інституційного простору, бо вони створюють ризики для всієї інституційної конструкції і знижують ефективність функціонування інститутів.

Однією з типових інституційних деформацій, що характерна для сучасної України і становить її особливість, є наявність *інституційних* ям. Вони є таким інституційним середовищем, в якому одночасно присутня необхідність інституційних змін і відсутні інституційні механізми таких змін. Прикладом може служити ухвалення в Україні Конституції, внести в яку необхідні суспільству зміни виявилось дуже складно, внаслідок чого знижувалася ефективність інституційного і соціально-економічного розвитку. Вийти з такої ситуації можна лише за рахунок інституційного прориву, який передбачає вихід за рамки правових норм і повинен спиратися на масову підтримку населення, що означає інституційну кризу, яка найгостріше виявляється в політичній формі. Саме так були внесені зміни до Конституції під час політичної кризи кінця 2004 року. Такими є і події 2007–2008 років.

Особливе значення в цьому контексті має характер держави. Якщо в країні

сформований середній клас і він може забезпечити більшість в парламенті, то держава стає виразником інтересів більшої частини населення і соціально-економічний розвиток одержує демократичну спрямованість. Якщо середнього класу немає, то біля керма держави стає одна з провідних політико-економічних груп, яка використовує державу як інструмент посилення свого впливу і збільшення багатства. Природно, це не влаштовує інші політико-економічні угруповання. Тому політичний процес набуває характеру боротьби двох або декількох політико-економічних угруповань, які завжди, апелюючи до народу і формально проголошуючи своєю метою народний добробут, насправді обстоюють свої приватно-корпоративні інтереси. Така боротьба набуває різної форми, то загострюючись у вигляді протистояння великих політиків або груп бізнесу, то набуваючи ширшого характеру з опорою на народні маси, незадоволені існуючим становищем. Ця колізія становить основний зміст політико-економічного розвитку України останніми роками.

Існуючі політико-економічні групи мають свої пріоритети і уявлення про співпрацю з тією або іншою країною, які обумовлені, перш за все, інституційно. Це також означає, що ці пріоритети і уявлення не можна переробити швидко, відразу, а треба вибудовувати довготривалу стратегію.

У логіко-історичному контексті завдання Росії і України є асиметричними. Росія була самостійною державою, розширеною в такий агрегат, як СРСР. Тому вона мала всі необхідні внутрішні умови для функціонування як самостійна держава. В цьому сенсі змінилися лише формальні державні ознаки. Україна, навпаки, не мала змістовних елементів самостійного соціально-економічного розвитку і управління, вона була частиною єдиного народногоспо-

дарського комплексу СРСР. Не було досвіду і кадрів для самостійного вирішення макроекономічних завдань, формування податкової, грошово-кредитної політики тощо. Україна почала формування власної національної держави в той час, коли історія вже розпочала протилежний рух: розгортаються інтеграційні процеси, формуються державні об'єднання. Країни Європейського Союзу свідомо відмовились від національних валют, суверенітету у грошово-кредитній політиці і створили єдину національну валюту і Європейський центральний банк.

У зв'язку з цим процес формування національної держави в Україні має інверсійний характер, пов'язаний із змінами у порядку вирішення різноманітних завдань. Лібералізація відносин в умовах відкритості української економіки може привести до пристосування різних сфер господарства як додатків до сильніших європейської чи російської економік. Це не дає змоги створити свій власний збалансований щодо внутрішніх потреб господарський комплекс, на основі якого природно вирішувалися б завдання розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Складність полягає в поєднанні в часі та просторі вирішення історично різних і суперечливих завдань: формування самостійної національної держави і розвитку міждержавних інтеграційних процесів. В країнах, що розвивалися природноісторичним шляхом, ці завдання вирішувалися у різні періоди,

відділені століттями. Зрозуміло, що зміст перетворень, що спрямовані на вирішення таких завдань, є протилежним. Тому необхідно знайти форми поєднання суперечливих рухів, міру історичного компромісу. Це дуже складне завдання. Україна, на жаль, з ним поки що не впоралася.

Росія ж мала відносно збалансовану економіку щодо внутрішніх потреб, змістовне і кадрове забезпечення для самостійної політики і на порядок меншу складність історичного завдання, з яким вона в основному впоралася.

Нині доцентрові сили внутрішньої інтеграції перебувають у нестійкій рівновазі із відцентровими, які частково збігаються із силами зовнішньої інтеграції. Свідченням цього є політичний цугцванг, який не дає можливості створити в парламенті реальну більшість, дієздатну виконавчу владу та проводити ефективну політику.

Для знаходження реальних шляхів виходу із такої ситуації необхідно чітко уявляти історичну специфіку, складність і суперечливість завдань, що стоять перед Україною, знати внутрішні ресурси і їх порівняльну ефективність при інтеграції у різні соціально-економічні агрегати, існуючі соціально-політичні угруповання та їх інтереси, інтереси суб'єктів зовнішніх відносин (перш за все, Росії, країн Європейського Союзу та США), наявний досвід вирішення різноманітних проблем, а також вести пошук міри поєднання інтересів і форм розв'язання суперечностей.

IV. Розвиток суспільства та суспільних інститутів

Про готовність російського й українського суспільств до сприйняття інститутів і цінностей сучасності

Еміль Пайн

All post-soviet, post-imperial countries are experiencing the so-called crisis of civic identity leading to increase of ascriptive forms of identity, first of all ethnic and religious. To what extent and in what form is this tendency manifested in Russia and Ukraine? There are no reliable data that would allow answering this question, as well as other one: is ethnic consolidation a threat to modernization or is it a growth of cultural capital and a potential for civic society development? These questions provide for necessity of a profound study of different characteristics of Russian and Ukrainian societies related to ethnic identification and consolidation in both countries, as well as analysis of influence of ethnic peculiarities on modern social processes.

Свого часу під егідою Інституту ім. Кеннана було проведено порівняльні дослідження проблем соціально-політичного транзиту двох найбільших пострадянських держав – Росії й України. Цей проект, що мав назву «Політичні й економічні перетворення в Росії й Україні» (1999–2002 рр.) поклав початок традиції спільної дослідницької роботи. Він завершився публікацією російською і українською мовами монографії, що здобулася на позитивні відгуки експертів¹. Проект 1999–2002 рр. дав багатий досвід проведення порівняльних досліджень з участю вчених Росії й України. Новий етап наукового співробітництва має відрізнитися від попередньо-

го сфокусованістю на предметі й більшою компаративністю дослідження, здійснюваного за єдиною програмою й методикою, а також більшою консолідованістю авторського колективу. Його члени цього разу не представляють кожний свою країну, а виступають як самостійні експерти й наукові однодумці. Єдиний науковий керівник проекту відповідає за добір експертів, як за їхньою високою кваліфікацією, так і їх психологічною й науковою сумісністю. Науковий керівник проекту домовляється про зміст, строки й умови виконання робіт з керівниками окремих блоків програми, а ті у свою чергу добирають команду співвиконавців на свій розсуд.

Перший підготовчий етап дослідницької роботи, розрахованої на кілька років, присвячений розробці програми й методології порівняльного дослідження російського й українського суспільств. Я, як ініціатор цього проекту, хочу викласти своє бачення загального задуму, цілей і принципів організації майбутнього дослідження.

Проблематика дослідження

У 1990 роках, на початковому етапі соціально-економічних і політичних реформ у Росії й Україні були розповсюджені радикальні уявлення про можливість форсованої трансформації політичних і правових інститутів тільки за рахунок політичної волі й впровадження експортованих із Заходу зразків і цінностей епохи модерну. Невдачі реформ 1990 обумовили переосмислення можливостей форсованої модернізації. У цей час була усвідомлена необхідність зміни ідеології «експорту» інститутів і цінностей сучасності концепціями їх порівняно тривалого «укорінення» і «вирощування» у специфічних умовах кожної з пострадянських країн.

Ці зміни в уявленнях учених пострадянських країн ішли рука в руку з новими світовими віяннями в теоретичному репертуарі суспільних наук. Із середини 1990 років у світовій науці стали утверджуватися уявлення про більшу, ніж передбачалося, стійкість традиційних соціально-культурних особливостей у різних країнах, а також більшу залежність процесів укорінення демократичних інститутів від рівня розвитку цивільного суспільства, стану його соціального й культурного капіталу². Одночасно все більше підтверджень одержали ідеї про вплив пройденого суспільством історичного шляху на засвоєння ним нових інститутів. На початку 2000 років були одержані нові переконливі дані про негативний вплив авторитарної політичної

системи на розвиток правосвідомості й становлення демократичних інститутів у країнах, що пережили порівняно тривалий історичний період існування персоналістських режимів³. При цьому виявилося, що вплив авторитарних режимів може зберігатися навіть після радикальних змін у соціально-економічних і політико-інституціональних сферах. Матеріали ряду порівняльних досліджень засвідчили, що громадяни колишніх соціалістичних країн досі значно відрізняються від інших європейців за цілим рядом ознак, пов'язаних з готовністю суспільств до освоєння інститутів сучасності. Це проявляється в такому:

1) у найменшій готовності поважати закони й, що найбільше примітно – найбільшій схильності виправдати можливість їх порушення. Не випадково реальні прояви порушень закону, насамперед реальні масштаби корупції в цих країнах вищі, ніж в інших країнах Європи;

2) у низькому рівні довіри до інститутів влади, що зумовлює збереження в суспільстві нестабільності функціонування й значні загрози повернення персоналістських форм керування;

3) у найнижчому рівні сформованості громадянського суспільства, без контролю якого демократичні інститути зазнають ерозії. Уже згадані дослідження показують, що жителі посткомуністичних країн відстають від інших країн Європи як за реальною участю в громадських організаціях і рухах (в 2,5–6 раз залежно від типу організацій), так і за своїм ставленням до цінності таких об'єднань⁴.

У багатьох обстежених посткомуністичних державах неповагу до закону не можна навіть гіпотетично віднести до традиції, оскільки вона склалася за час життя лише одного покоління, що потрапило в жорна тоталітарної систе-

ми. Її вплив з'ясовний. Якщо порядок забезпечується не в результаті інтеріоризації правових норм (засвоєння їх особистістю), а насильно, шляхом втручання влади, то подібне суто примусове підпорядкування закону неминуче приводить людей до відчуження й від закону, й від влади. У таких випадках строгість не тільки російських або радянських, але й чеських, польських, угорських та інших законів пом'якшувалася необов'язковістю їхнього виконання. Усякий авторитаризм призводить до відчуження людини від влади й закону, але лівий авторитаризм щодо цього особливо агресивний, оскільки цілеспрямовано витісняє традиційні форми соціальної регуляції, вводить войовничий атеїзм і тим самим послаблює релігійні форми регулювання життя соціалістичних суспільств.

В умовах авторитарного режиму відчуження людини від влади й закону, недовіра до них, прагнення обійти закон і обдурити начальство прекрасно поєднуються з патерналістськими настроями. Більше того, такі настрої – прямиий наслідок соціального й політичного відчуження народу. В одній з республік Північного Кавказу чув цілком правдоподібне пояснення рекордно високих результатів «партії влади» на парламентських виборах у Росії 2007 р., результатів, які близькі до показників радянського часу, коли народ нібито демонстрував тотальну підтримку режиму. Мої колеги пояснюють це не стільки фальсифікацією результатів виборів, скільки байдужністю людей до самого виборчого процесу: «Голоси не кров – нам їх не шкода, за кого начальство скаже, за того й проголосуємо». Але варто було в тій же республіці зачепити реальні інтереси людей при розподілі землі, як цьому ж начальству негайно була дана масова відсіч. Чим більше людина відчужена від тієї або іншої сфери життя, тим більше вона

схильна до патерналізму. Стосовно далекої Думи – нехай начальник вирішує, а за свою землю або пенсію самі постоїмо.

Соціальна відчуженість не є наслідком традицій, вона продукт ситуативного пристосування людей до однотипних умов життя. І таку адаптацію я називаю квазітрадицією. Так, в 90-ті роки наші співвітчизники мало були схожі на традиціоналістів. Вони діяли як завзяті модерністи: планували майбутнє, ставили мету для досягнення й не виявляли недовіри ні до політичних, ні до фінансових інститутів, скоріше, їх можна дорікнути в зайвій довірливості. Мільйони недавніх радянських людей понесли гроші в банки, фонди, вклали їх у купівлю житла, що перебувало на стадії будівництва або взагалі лише на папері. Їх, як прийнято зараз говорити, «кинули», а тепер експерти дивуються тому, що люди більше довіряють персонам (бажано добре знайомим), ніж інститутам.

Базові гіпотези

Результати вже проведених порівняльних досліджень переконливо показують, що високий рівень відчуження людей і від закону, і від демократичних інститутів влади характерне для всіх посткомуністичних країн. Разом з тим глибина цього відчуження й відповідно рівень готовності до сприйняття соціально-політичних інститутів епохи модерну може бути різною в країнах колишнього соціалістичного табору.

Деякі з цих країн (Угорщина, Чехія, Словаччина, країни Балтії та ін.) мали на початку ХХ ст. порівняно тривалий (майже у чверть століття) досвід життя в суверенних демократичних державах, лише перерваний настанням так званого реального соціалізму. Росія і Україна такого досвіду не мали, тому становить великий науковий інтерес, важливий і в практичному відношенні, питання про

вплив багатьох чинників, що виділяють дві досліджувані країни із сукупності посткомуністичних країн і визначають їхню подібність і відмінність між собою.

Теоретично припустима можливість деякої подібності в готовності (або не готовності) до сприйняття соціальних і політичних норм сучасності під впливом багатовікового спільного існування двох соціумів і політій в авторитарно-імперській системі – у Російській імперії, а потім у СРСР, – а також культурно-цивілізаційній близькості двох етнічно родинних народів, що становлять абсолютну більшість населення двох країн – росіян у Росії, українців – в Україні.

Разом з тим історично склалися і з кожним роком усе помітніше проявляються істотні особливості соціально-політичного й культурного розвитку двох держав і суспільств.

- Різне становище Росії й України в імперських системах могло визначити собою різний рівень амбіційності представників двох соціумів, різну готовність до освоєння інновацій, особливо маркованих у свідомості як «західні», а також різні типи націоналізму: про-імперський і антизахідний – у Росії, антиімперський і прозахідний – в Україні.

- Розходження в структурі еліти суспільства, її залежності від влади і, як наслідок цього – неоднаковий потенціал опозиційності еліти в розглянутих країнах, як він може впливати на розходження в готовності до соціальних і політичних трансформацій.

- Особливості пострадянської політичної історії двох країн, наприклад розходження в зміні політичних режимів, може впливати на загальну готовність країн до соціально-політичних трансформацій. В Україні три президенти, що змінили один одного, представляють різні політичні сили, у Росії ж

встановилася традиція, що нагадує спадкоємну передачу влади.

- Істотно розрізняються очікування соціальних і політичних трансформацій в обох країнах. Так, у Росії майже всі верстви населення демонструють утому від масштабних реформ, незважаючи на те, що одні із цих реформ (наприклад, адміністративна або електоральна) не були завершені, а більшість інших, найважливіших і найгостріших (земельна, судова, армійська, освітня, житлово-комунальна) практично не починалися. Можна припустити, що рівень очікувань реформ у тих же сферах в Україні більш позитивний.

- Адаптація до навколишніх обставин, як основна тактика соціального існування, виявляється як у Росії, так і в Україні. В обох державах ця тактика не забезпечує гарантованої надійності існування громадян. Разом з тим, як реальний рівень політико-правової захищеності громадян, так і суб'єктивні відчуття нестабільності сформованого становища й незахищеності громадян може бути неоднаковим у Росії і в Україні, при цьому поки важко навіть припустити, у якій з держав рівень реальної захищеності й дискомфорту, що його відчують люди, може бути вищим.

- Можливі й інші прояви розходження в соціально-політичному й культурному розвитку досліджуваних країн, які поки що мало осмислені навіть науковим співтовариством, не говорячи вже про широку громадськість двох країн.

Можна з упевненістю стверджувати, поки що знання про подібність і відмінність російського й українського суспільств мають фрагментарний, гіпотетичний, а найчастіше й спекулятивний характер. Одним з прикладів подібних спекуляцій є ідеї про споконвічну зумовленість якогось «особливого шляху», що проявляється в обох країнах, але найбільше поширення одержали в

Росії. У російському випадку ця ідеологія припускає збереження на невизначено тривалий період централізованої, персоналістської, деінституалізованої влади, у якій персони (лідери) важливіші за інститути, неформальні норми важливіші за правові. Подібні спекуляції, що перешкоджають політичній і правовій модернізації пострадянських країн, швидко поширяються в умовах дефіциту достовірної інформації про реальні особливості пострадянських суспільств, оскільки ці знання не можна одержати, не здійснивши їх порівняльний аналіз.

Цілі й завдання дослідження

Пропонований проект повинен заповнити, нехай якоюсь мірою, лакуну, що утворилася внаслідок дефіциту наукової інформації про порівнювані характеристики стану й тенденцій розвитку двох суспільств. Його ціль полягає не тільки в *діагностиці станів двох суспільств і поясненні причин, що зумовлюють їхню подібність і відмінність щодо готовності до прийняття нових політико-правових інститутів, а й у визначенні чинників, які можуть стимулювати підвищення ефективності визрівання нових інститутів*. Однак таке дослідження потребує серйозної підготовки з огляду на як кроскультурний, так і особливо міждисциплінарний характер. Взаємодія соціологів, політологів, юристів, антропологів, істориків, а також фахівців у галузі інституціональної економіки спонукає до розробки нової методології, що включає як загальні для всіх спеціальностей інструменти дослідження, так і часткові, спеціалізовані.

Метою даного проекту на 2008–2009 рр. є розробка методології й програми, а також залучення коштів, що забезпечать дослідження сучасних суспільств Росії й України.

Здійснення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

1. Проведення організаційних заходів з формування міждисциплінарного наукового колективу (поки є лише стартова група);

2. Узагальнення дослідницьких гіпотез, пропонованих у дослідницьких групах, і вироблення загальної концепції дослідження;

3. Узгодження сукупності теоретичних підходів до дослідження;

4. Узагальнення пропозицій до єдиного інструментарію дослідження та розробка соціологічних анкет, форм для збору статистичної інформації, методик аналізу текстів та інших інструментів;

5. Узагальнення пропозицій щодо бюджету масштабного дослідження на 2009–2010 рр.;

6. Підготовка програми й методології дослідження, а також заключної доповіді за підсумками проекту на 2008–2009 рр.

До розробки детальної програми проекту, до числа загальних завдань дослідження поки що можна віднести вивчення таких порівняльних характеристик Росії і України, як:

- стан соціального середовища, тобто судово-правових, політичних і громадських інститутів;

- особливості поведінки населення, обмежуючись оцінкою корупційної поведінки, а також політичної і громадської активності;

- структура ідентичності, особливості ціннісних орієнтацій і соціальної регуляції;

- особливості соціального капіталу, який розуміється як «традиції соціальної взаємодії, що припускають норми взаємності й довіри між людьми, широке розповсюдження різного роду добровільних асоціацій і залучення громадян у політику заради вирішення проблем, що стоять перед співтовариством». (Putnam, – 1993, р. 224);

- аналіз взаємовпливу перелічених характеристик соціально-інституційного

середовища двох країн і особливостей поведінки й свідомості їхніх жителів.

Методика дослідження

Детальний опис методики має стати одним з результатів роботи з виконання означеного проекту. Зрозуміло, що майбутнє порівняльне дослідження значною мірою повинно ґрунтуватися на соціологічних методах. У загальну методику дослідження ввійдуть масове й експертне опитування респондентів, аналіз статистичної інформації, що характеризує структуру населення, розвиток соціальних інститутів і їхніх мереж і деяких інших параметрів суспільства; аналіз дискурсу (текстів), що характеризує уявлення суспільства і його соціальну проблематику. Можливо, як додатковий метод буде використано локальне історичне дослідження розвитку міських суспільств Росії й України на прикладі Ярославля й Полтави. Можливі й інші методи, наприклад проведення психологічних тестів.

Дослідження має охоплювати три рівні аналізу:

- характеристику країни в цілому з погляду опису її соціальних інститутів (політична й судово-правова система, інститути громадянського суспільства);
- аналіз уявлень елітарних груп, тобто просунутих груп людей зі сфер політики, адміністративного управління, бізнесу, масмедіа, що приймають рішення в масштабі країни, регіону, міста або здатних впливати на цей процес;
- дослідження масових уявлень великих соціально-демографічних груп, з виділенням серед них статистично значимої підгрупи за рівнем освіти, кваліфікації, віку, доходів та ін.

Проблемні блоки

У роботі передбачається виділити чотири проблемних блоки:

1. *Особливості структури ідентичності, ціннісних орієнтацій і соціо-*

культурного регулювання жителів Росії й України;

2. *Роль культурних традицій, етнічності й релігії в житті пострадянських суспільств, а також перспективи формування політичних, громадських націй в обох державах;*

3. *Корупційна поведінка і установки громадян, правова й політична свідомість громадян, правові й політичні інститути;*

4. *Стан громадянського суспільства і його вплив на становлення правової держави.*

Перший з означених блоків за нашими задумами буде опиратися на більш, ніж п'ятнадцятирічний досвід роботи Левада – Центру (керівник Л. Гудков) у вивченні соціальних процесів у російському суспільстві, а також на багаторічні дослідження Інституту соціології НАНУ аналогічних процесів у суспільстві України. Обидва дослідницьких колективи мають досвід проведення порівняльних досліджень російського і українського суспільств.

У цьому проекті передбачається зосередитися на таких напрямках аналізу:

- структура ідентифікації, насамперед визначення того, хто включається респондентами в коло «своїх»; які співтовариства більшою мірою на це претендують – професійні, локальні, конфесійні, етнічні та ін.; країна в цілому або її регіон; держава (нації) або персони, лідери, перші особи;
- найважливіші символи ідентичності й ритуали прилучення людей до співтовариств (інтеграції співтовариств); – демонстративно-компенсаторні символи («велика держава», військові й спортивні перемоги, «особливий шлях» та ін.); реально-адаптивні символи: роздробленість, ізоляція, самоприниження, комплекси неповноцінності тощо;
- системи регуляції поведінки й мислення – структури традицій, звичок,

цінностей, норм; правосвідомість і реально діючі механізми пристосування до корумпованих інститутів; як співвідносяться проєкції в минуле (образи історії) і перспективи на майбутнє;

- оцінки діючих інститутів і рівень довіри до таких інститутів, як інститути влади, партій, громадянського суспільства, школа, церква, мас-медіа тощо;

- збереження «радянських» механізмів адаптації (понижувальної адаптації) до існуючих обставин; негативного самовизначення й оцінки оточення;

- «кризи ідентичностей» – лінії й механізми розриву в системах ідентифікації й репродукції (відносини між поколіннями; центром і периферією; різними регіонами; населенням і владою; багатими й бідними та ін.);

- конфлікти самовизначення (агресія, ксенофобія, витіснення негативного досвіду).

Найважливішим моментом дослідження є порівняння ситуації в Росії і Україні в плані як загального (що було й залишається подібним), так і відмінного (що їх принципово відрізняє або набуває іншого змісту в різних контекстах). Треба зрозуміти, які переваги й загрози для модернізації становить імперська спадщина (або її відсутність), війна (або її відсутність), традиції – національні, релігійні, культурні та ін. (або їх відсутність).

Дослідження з другого блоку поки що, очевидно, базуватимуться на теоретичних і методичних розробках Центру етносоціологічних досліджень Інституту соціології РАН (керівник Л. Дробижева) і Центру етнополітичних і регіональних досліджень (керівник Е. Паїн) з можливим доповненням цих розробок теоретико-методологічними концепціями українських колег.

Цей проблемний блок тісно пов'язаний з попереднім, розвиває й деталізує окремі його елементи, використовуючи

як основний дослідницький інструмент ту саму соціологічну анкету, лише додаючи в неї ряд специфічних питань.

Дослідники виходять із припущення, що радянська система мала руйнівний вплив на традиційну культуру Росії й України, особливо на сферу традиційних етичних норм і традиційних механізмів соціального контролю. Щодо цього, обидва досліджувані суспільства відрізняються як від країн Заходу, у яких нині панують формальні норми, що виростили із традиційних, так і від країн третього світу. В останніх традиційні норми й неформальні відносини заміщають норми закону. У Росії й Україні традиційні норми регулювання вкрай ослаблені, а нові, правові погано приживаються. При цьому ерозія традицій послаблює культурний потенціал суспільств і утруднює становлення нових правових інститутів. З цієї гіпотези випливає ряд дослідницьких завдань:

- визначення міри стійкості культурних традицій, насамперед у сфері соціального регулювання в обох суспільствах;

- аналіз причин неоднакової стійкості традицій і їхньої залежності від соціальних, економічних, політичних, етнічних і релігійних чинників;

- дослідження особливостей організації соціального контролю, ролі в ньому різних інститутів (церкви, сім'ї, родинних зв'язків, сусідських і етнічних спільнот і організацій);

- визначення цінності традицій для жителів обох держав;

- вивчення особливостей взаємозв'язку формальних і неформальних норм і цінностей.

Всі пострадянські, постімперські країни переживають більшою або меншою мірою так звану кризу громадянської ідентичності, що призводить до посилення ролі аскриптивних форм ідентичності, насамперед етнічної й релігійної.

Якою мірою і в яких формах ця тенденція виявилася в Росії й Україні? Достовірних матеріалів, що дають можливість відповісти на це запитання, немає, так само як немає їх і для відповіді на інше, також досить інтригуюче запитання: *чи є етнічна консолідація тільки загрозою модернізації, чи цю консолідацію можна розглядати як зміцнення культурного капіталу і як потенціал для становлення громадянських суспільств?* Ці питання диктують необхідність дослідження цілого ряду характеристик російського й українського суспільств, пов'язаних зі стійкістю етнічної ідентифікації і консолідації в обох країнах, а також з оцінкою впливу етнічних особливостей на сучасні соціальні процеси.

Передбачається, що роль етнічного чинника неоднакова в Росії і в Україні. У Росії саме етнічний сепаратизм загрожує розколом країні й суспільству, а в

Україні – регіональний, тому в програмі дослідження і в його інструментарії передбачається включити блок питань, що характеризують:

- ступінь соціально-політичної інтеграції обох суспільств;
- особливості цієї інтеграції;
- основні проблемні зони в інтеграції (етнічний і регіональний сепаратизм, міжетнічні суперечності, внутріетнічні суперечності тощо);
- своєрідність суспільного попиту на моделі інтеграції («імперська модель», «націоналістична», ліберальна модель – «громадянські нації»).

Автори проекту розраховують на те, що вже перший теоретико-методологічний етап дослідження дасть змогу не тільки сформулювати емпірично гіпотези, що верифікуються, а й сформулювати ефективний інструментарій для їхньої перевірки.

Література

¹ Политические и экономические преобразования в России и Украине. / Отв. ред. В. Смирнов. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Kennan Institute. М: «Три квадрата». 2003.

² Schwartz S.H, Bardi A. Influents of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe // Political Psychology, 1997. N 18; Howsted G. Cutler's Consequences: Comparing Values, Behaviors. Institutions and Organizations across Nation. 2nd ed. Beverly Hills, CA Sage, 2001; Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cutler, Economic and political Change in 43 Societies. Princeton University Press, 1997; Putnam R. Social capital: measurement and consequences. ISUMA. Spring 2001

³ Див. матеріали «Европейского социального исследования» (ESS), проведеного в 24 країнах (2004–2005 рр.), і другого циклу цих досліджень, проведених у 26 країнах (2006–2007 рр.).

⁴ Макеев С., Стукало С. Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок // Украинское общество в европейском контексте / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАНУ, 2007. – С. 115. Куценко О. Классы в перспективе дилеммы «универсализм – индивидуализм» // Украинское общество в европейском контексте / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАНУ, 2007. – С. 135.

Українсько-російські
інформаційні війни:
між афектами синдрому
«цивілізованого
розлучення» і сценаріями
«холодної війни»

Людмила Павлюк

The term «Ukrainian-Russian informational wars» is a common phrase in mass media discourse analyzing state building processes. Ukrainian-Russian informational confrontation is developing on the background of the conflict of strategic interests of the two states – on the one hand, Ukraine’s aspiration for strengthening the program of its independent development, on the other hand, Russia’s endeavor of keeping Ukraine within the sphere of its influence, renewing the symbolic image of former empire by synchronizing political strategies on the post-soviet space. A range of sensitive dependencies, like «gas», «Crimea», and «language» problems, makes Ukraine open and vulnerable for informational pressing from the part of Russia.

Термін «українсько-російські інформаційні війни» став досить добре усталеним зворотом у мас-медійному дискурсі аналізу державотворчих процесів. Українсько-російська конфронтація в інформаційному просторі розгортається на тлі конфлікту стратегічних інтересів держав: з одного боку, прагнення української сторони зміцнити програму самостійного, поза полем гравітацій Росії, розвитку, а з іншого, намагання Росії утримати Україну в орбіті своїх впливів, поновити символічну потугу колишньої імперії через синхронізацію політичних стратегій на пострадянському просторі. Ряд сенситивних залежностей – на зразок «газового», «кримського», «мовного» питань – робить Україну відкритою і вразливою для інформаційного пресингу з боку Росії.

Вислів «інформаційні війни» має напівметафоричний характер, адже

війною у мас-медійному дискурсі може бути назване будь-яке зіткнення і конфлікт інтересів. Водночас, існує намагання політологів і комунікологів вкласти цей вислів у виразно означені термінологічні рамки. Георгій Почепцов пише про інформаційні війни як вид дестабілізаційних технологій, суть яких полягає у «досягненні домінування на символічному полі, оскільки саме воно є полем інтерпретації фактів» [17, с. 170]. Ареною боротьби в інформаційній війні стає масова свідомість, зняряддям – «комплекс заходів інформаційного впливу», а метою – «зміна поведінки людей та нав’язування їм цілей, що не входять до їх інтересів» [2].

Інформаційні війни покладають на їх учасників набагато жорсткіші завдання, аніж, для порівняння, інформаційні кампанії. Головною імплікацією військового становища, нехай інформаційно-

го, є право на агресію і безкомпромісна, безцеремонна настанова стосовно методів, які можуть бути як завгодно жорсткими. У разі інформаційної війни ідеться про завдання реальної політичної, економічної, моральної шкоди супротивному таборі – тому це справдешня *війна*, боротьба на знищення, але поняття жертв і деморалізації супротивника не передбачає прямих фізичних втрат – тому це *лише інформаційна* війна.

У такому форматі *лише інформаційної* війни – напруженому, екстремному за періодичністю та інтенсивністю конфліктних спалахів, але все ж позначеному свідомо-підсвідомим униканням стадії насильства – розвивалися українсько-російські стосунки упродовж епохи незалежності. Прикметно, що в українському мас-медійному дискурсі назви елементів сценарію війни, – такі, як *зброя, учасники війни, перемоги і поразки*, – вживають і у метафоричному, і у буквальному сенсі. Буквалізація образу війни і його елементів означає наближення конфлікту до екстремних меж – стадії військового конфлікту, можливості збройних сутичок. Інформаційні війни епохи незалежності мали різний ступінь тяжіння до переходу пропагандистських, економічних, дипломатичних методів з'ясування стосунків між державами до силових сценаріїв, демонстрації мілітарних намірів. Популярні медіа, зокрема преса із нахилом до сенсаційності, фіксували стани очікування фізичних силових дій із певним, а іноді суттєвим випередженням стосовно реальності. І у випадку із Тузлою у 2003 р., і у випадку газової війни 2006 р. мас-медіа включали у перелік прогнозів можливість військового перебігу конфлікту: *«Сьогодні Україна вперше стоїть на порозі реального збройного конфлікту»* (Тузла: останні метри миру, Поступ, 23–29 жовтня 2003 р.); *«Як виграти у Росії? На жаль, експерти припускають*

перехід «газового» конфлікту у військово-протистояння» (Експрес, 5-12.01.06).

Інформаційна війна з приводу позиції України у зв'язку з військовими діями Росії на Кавказі перевершила за радикальністю бачень і відповідно емоційною напругою попередні епізоди політичного та інформаційного протистояння. Але функціонально драма інформаційної залученості України у хід російсько-грузинської війни, як і попередні конфлікти у віртуальному просторі, стала елементом розгорнутого у часі «робочого» геополітичного процесу, який має через ряд сценаріїв відшліфувати позиції і реакції сторін, пов'язані з перспективою вступу України до НАТО. Попри драматичний пафос конфлікту – 2008, і у цьому разі, як завжди, еволюційною функцією українсько-російських інформаційних протистоянь стало підтвердження статусу української незалежності і намагання надати завершеності інституційним основам і стратегічним доктринам держави.

Тематичні, інформаційні приводи українсько-російських віртуальних воєн протягом епохи незалежності, попри різницю форм і сценаріїв, позначені спільністю вектора внутрішніх сенсів – дистанціювання зовнішньополітичних стратегій та громадянських ідентичностей України і Росії. Основні предмети суперечок і причини оголошення інформаційних військових станів у 2000–2008 рр.: територіальна цілісність, кордони, претензії щодо територій; статус регіонів; посилення прозахідного курсу України, інтеграція у світові структури, зокрема плани стосовно вступу України до НАТО, статус Чорноморського флоту, вступ України до ЄС; історична спадщина, символіка, Голодомор; мовне питання в Україні.

Хронологію прецедентів і епізодів у літописі українсько-російських інфор-

маційних воєн початку двадцять першого тисячоліття, на етапі прискореного розвитку євроатлантичної інтеграції і пов'язаного із цим зовнішнього тиску та внутрішньої поляризації, репрезентують декілька основних, тісно пов'язаних між собою, тематичних рубрик:

територіальні конфлікти, тема територіальної цілісності:

2003 – конфлікт навколо острова Тузла; громадянська і мас-медійна мобілізація у відповідь на заяву глави адміністрації президента Росії Волошина про повернення Тузли до Росії;

2006 – російська Держдума ухвалила рішення стосовно розгляду питання про можливу передачу Росії півострова Крим;

геостратегічні орієнтири:

2004 – інформаційно-психологічна кампанія дискредитації «прозахідного», «проамериканського» кандидата В. Ющенка під час Помаранчевої революції;

економічні непорозуміння:

2005 – «газова війна» проти України; *статус Чорноморського флоту:*

2006 – «війна заяв» і загострення стосунків у зв'язку із переговорами стосовно статусу Чорноморського флоту; конфлікти з приводу інвентаризації об'єктів ЧФ Росії у Криму та права власності на маяки;

2008 – конфлікти у зв'язку з участю військових кораблів ЧФ Росії у військових діях проти Грузії;

вступ України до НАТО, вибір військових стратегій:

2006 – російські «десанти» у Криму під час антитатовських протестів на півострові;

2008 – заяви МЗС Росії про намір вжити «усіх заходів», щоб не допустити вступу України в Альянс [5].

Окрему хронологічну лінію становлять інформаційні сюжети, які стосуються *етнічно-мовних конфліктів*, про-

блеми «захисту прав російськомовного населення». Увага до культурного компонента міждержавних стосунків ніколи не згасала, адже тема культурно-мовної близькості виступає найважливішим обґрунтуванням російської інформаційної присутності в Україні. У 2008 р. актуальність цієї теми у черговий раз поновив коментар департаменту інформації російського зовнішньополітичного відомства: «до питання про російську мову в Україні треба підходити із врахуванням законних прав та інтересів мільйонів громадян України, які вважають її своєю рідною чи використовують у повсякденному житті» [14].

Хронологія тривання українсько-російських інформаційних військових дій тісно пов'язана з активізацією внутрішньої підтримки позицій Росії з боку проросійських організацій, ліворадикальних партій та інших недостатньо інтегрованих у дизайн української «політичної нації» та «громадянського суспільства» ідеологічних інгредієнтів. Протести, зорганізовані маргінальними для українських масштабів, але впливовими за локальними мірками силами, покликані демонструвати обґрунтованість заявок Росії на корекцію українських геополітичних стратегій:

2006, 2007, 2008 – КПУ, ПСПУ і «Руський блок» проводять акції для зриву навчань «Сі-Бриз»;

серпень 2008 р. – депутати міських зборів Севастополя заявляли про готовність мешканців міста у будь-який спосіб, включно із організацією живих щитів, перешкоджати можливій блокаді російських кораблів з боку ВМФ України [4].

Про інформаційні війни можна говорити як про активний дискурсивний супровід реальних конфліктів, який включає елементи артикуляції претензій, формулювання ідентифікаційних визначень, виголошення цілей і пропо-

зицію практичних розв'язань конфлікту. Однак використання маніпулятивних лінгвістичних ресурсів може бути і відносно автономним, коли наступальні чи оборонні операції відбуваються переважно чи винятково у віртуальному просторі.

Існують як стратегії віртуалізації, інтенсифікації проблеми через маніпулювання символами, нагромадження конструйованих екстрем, так і протилежна риторична стратегія зниження статусу проблеми у громадській думці до рівня віртуальності. Масштаб об'єкта, який оголошено віртуальним, а, отже, позбавленим вартісності й перспективи, не має значення – це може бути явище [Пома-ранчева революція – це «не-подія», «подія-нонсенс» («non-event»)] чи країна [«Україна – не держава» (В. Путін)] [22], [«Грузія – віртуальний проект США» (С. Лавров)] [20].

Незалежно від міри переважання «реальних» чи симульованих приводів і проблем у інформаційних війнах, ці символічні події мають надзвичайне значення для шліфування аспектів ідентичності і формування громадянських проектів. Вперше це продемонструвала Тузла. Реальний фізичний привід цього конфлікту був мізерним, практичний вислід – практично нульовим, але масштаб цього текстогенного емоційного спалаху свідчив про його значущість для національного самоусвідомлення. Характерно, що російська сторона тяжіла до ігнорування теми або ж стриманого висвітлення проблем Тузли у фреймі ділової господарської операції: «Тут насипають чотирьохкілометрову дамбу, яка возз'єднає острів з Росією». Мовляв, «як добре, що відновлюється коса, і зовсім незрозуміло, що там не подобається українцям» (Тишкун Ю., Поліщук В. Затишшя перед бурєю: російські медіа про конфлікт у Керченській протоці, Поступ, 23–29 жовтня 2003 р.).

Із української перспективи Тузла винула і як символ вразливості української сторони стосовно російських вимог, і як вираз готовності України протистояти цим вимогам. Шалені пристрасті у мас-медіа, пов'язані з конфліктом навколо острова Тузла, фактично сформували *модель реакції українського суспільства на територіальну загрозу*. Ця реакція проявилась у гіперемоційних формах, але всерйоз сигналізувала про потребу нормативного врегулювання конфлікту. В інституційно-правовому сенсі суперечки з приводу Тузли стосувалися насамперед практичної проблеми невирішеного статусу Керченської протоки, а ширше – потреби делімітації і демаркації українсько-російських кордонів.

Так само, як і у випадку із Тузлою, усі наступні інциденти у медіа-просторі відтінювали міру невирішеності і нагальність розгляду якоїсь проблеми. Українсько-російські інформаційні війни з приводу перебування кораблів російського Чорноморського флоту в Україні продемонстрували необхідність постійного діалогу сторін на рівні спеціальних комісій, регламентації процедурно-господарських нюансів процесу виведення флоту. Під канонаду «газових воєн» проблема енергоносіїв поступово з політичної трансформувалася в економічну. Парадоксально, але Україна відчула не лише свою реальну залежність від російських енергоресурсів, а й можливість і перспективу гіпотетичної незалежності від них. Публічний дискурс віднаходив неполітичні позитиви газового конфлікту через зміщення аргументу із політичної сфери у філософську, духовну, екологічну: «Я б на місці влади насамперед подякував Росії. За що? А хоча б за те, що згуртувала народ, підняла авторитет Президента Ющенка, який вже було знизився, за те, що вона своїм диктатом зробила актуальною проблему

енергозаощадження» (А. Гальчинський, Економіст, Е, 5-12.01.06). Українці розпрощалися з міфом про дешевий газ, але дізналися про багато альтернативних способів добувати енергію і заощаджувати ресурси: «Енергія – з води та сонця», «І солома – джерело енергії», «У Бразилії – бензин із цукру» тощо.

За серйозністю грузинсько-російський конфлікт перевершив напруженість і стратегічні імплікації попередніх протистоянь. Він «підважив» не одну проблему, а цілий їх комплекс. Загальна стратегічна парадигма заторкнута у 2008 р. питань – структуризація пострадянського простору із врахуванням євроатлантичних інтересів України, глобальна ідентифікація пострадянських держав. Події у Грузії стали приводом для трансляції простого, але змістовного месиджу: «Україна існує і має свої інтереси», «Україна має право на власне бачення». Критика позиції В. Ющенка у ході російсько-грузинського конфлікту була пов'язана із засудженням його безкомпромісності, готовності до розриву з Росією, а підтримка – з розумінням його логіки, прямоти і визначеності стосовно стратегічних цілей: «Ющенко сподівався, що своїм підкреслено гострим осудом Москви він поліпшить шанси своєї країни на вступ до ЄС і НАТО» [8].

Концептуально-мовний репертуар інформаційних воєн в українсько-російських конфліктах 2000–2008 рр. ґрунтується на принципі концентрації емотивних елементів та максимальних контрастах позицій:

а) активізація елементів образу війни 1) на рівні метафоричному («нова газова атака Кремля»), 2) у модусі гіпотез, моделей: «А якщо завтра – війна?» [10]; «Раз плюнути! Ракетні війська Росії можуть знищити інфраструктуру всіх обласних центрів України за одну добу» [11]; 3) у модусі передба-

чень чи реальних очікувань: «Україну попереджають про можливість повторення грузинського сценарію» [23]; «Американський дипломат: «Росія напала на Грузію – наступною буде Україна» [1]. Засоби масової інформації зазвичай посилюють прогностичні модуси, і звичка згущувати фарби при коментуванні рівня загроз зростає пропорційно до сенсаційного спрямування медіа, але, з іншого боку, суспільство має бути вдячним своїй публічній сфері за пильність у моніторингу безпеки і репрезентацію широкого спектра поглядів, включно із найбільш екстремними;

б) концептуалізація військового Ми – Вони становища на глобальних рівнях. У час розгортання «газового конфлікту» 2006 р. Юрій Оробець, член паливно-енергетичного комітету парламенту, коментував економічні протистояння як вираз набагато більш глобальних рівнів протиборства: «Це геополітичний конфлікт між Україною і Росією та початок нового стратегічного наступу Російської імперії на цілу Європу. (...) Ширший результат: всі європейці мають усвідомити свою залежність від російських енергоносіїв, відчутти свою уразливість до волюнтаристських заходів Москви...» (Експрес, 5-12.01.06);

в) виписування Вони – образу на основі пейоративних ідеологічних кліше: «імперська політика Москви», «намагання повернути Україну в статус керованої через посередників васальної території Кремля», «волюнтаристські заходи», «імперіалістична політика колишньої союзної домінанти»;

г) ланцюгова реакція перегляду договорів та відповідні дискурси історичних поррахунків. Коли у 2006 р. віцепрем'єр міністр та міністр оборони Росії Сергій Іванов заявив, що Росія може переглянути договір 1954 р., за яким Україна рішенням Микити Хрущова одержала Крим, тема дістала симетрич-

ний екстремний розворот в українських медіа: «Зрештою, якщо ставитися до цього серйозно, то чому переглядати саме умови 1954 р., а не таємний пакт Молотова – Рібентропа, який фактично визначив територіальні межі сучасної Європи, один із поділів Речі Посполитої чи, наприклад, вдатися в історію ще глибше та не переглянути давні межі Київської Русі? Звучить цілком абсурдно? Однак події останніх днів засвідчили, що часом зовсім абсурдні слова з Кремля можна почути на рівні серйозних заяв...» (*Поступ, 5–11.01.06, Дзвінка Джміль, Росія погрожує забрати Крим*);

г) стратегії інформаційного протистояння на рівні *знищення чужих і утвердження власних символів* репрезентовані багатьма емоційними, красномовними епізодами. У лютому 2006 р., після того як українська сторона оголосила маяки на Кримському півострові власністю України, представники молодіжних організацій встановили українські прапори на маяках. У відповідь російські морські піхотинці, які перебували на кримському маяку «Херсонеський», зірвали і пошматували український прапор [20]; липень 2008 р. – акти вандалізму в Севастополі: представники проросійських організацій зірвали і скинули в море меморіальну дошку, встановлену на честь 90-річчя підняття українського прапора на кораблях Чорноморського флоту (подія сталася в часи УНР);

д) громадянські акції і спонтанні вирази *публічної мобілізації*: у 2006-му поширювались есемески «*Пам'ятай про Тузлу, газ, терор НКВС...*» із зазначенням штрих-коду російських товарів 46; «Пора» проводила пікети «*Не купуй російських товарів!*» та ініціювала акцію «*Маяки Путіну*»; деякі радіостанції у своїх програмах закликали українців не купувати російську горілку, шоколад, ікру тощо. У серпні 2008 р. мобілізація пропорційно до зрослої

політичної напруги конфлікту набула яскраво вираженого воєнізованого характеру і засвідчила небезпечну межу, до якої у цей час наблизилось російсько-українське протистояння. Демонстрацію готовності до фізичної особистої участі у конфлікті виявили проросійські організації – рада отаманів Криму оголосила про збір добровольців для допомоги Північній Осетії; симетричну акцію набору волонтерів провели українські організації, які підтримували Грузію у боротьбі з Росією.

Українсько-російські інформаційні кампанії парадоксальним чином підсилюють і ефекти поляризації, і процеси консолідації сходу і заходу України та груп еліт. Події російсько-грузинської війни стали однією із площин з'ясування стосунків між пропрезидентськими силами і позицією БЮТ: утримування від радикалізму коштувало групі підтримки Ю. Тимошенко гострих звинувачень з боку НУ-НС. Стриману позицію Юлії Тимошенко зовсім не обов'язково було перетворювати у мішень безпеляційної критики, її можна було розглядати як внутрішню «прагматичну» альтернативу радикально-символічній позиції Ющенка. За глибинним змістом так воно і є, але на ідеологічній поверхні, у кращих традиціях української драма-політики, різниця тактичних позиціювань спричинила емоційну війну заяв між представниками різних гілок української влади, від яких помаранчеві симпатички традиційно очікували любові і взаєморозуміння. Амбіції сторін – вражені, внутрішні і зовнішні оглядачі – шоковані, але у такий спосіб розгортається далеко не беззмістовний сюжет: дистанціювання лідерки БЮТу від думки Президента допомагає їй здобувати бали у східноукраїнського електорату. На сайтах побільшало відгуків, які свідчили про вдоволення позицією Ю. Тимошенко з боку тих громадян, які

традиційно невдоволені «націоналізмом» і радикальною прозахідністю Ющенка. Час розплати настав: Ющенко, зобов'язаний Юлії значною часткою електоральної підтримки на президентських виборах 2004 р., допомагає їй розширювати електоральну базу напередодні виборів 2009 р.

З іншого боку, у позиції «східняків» було би надто банально бачити лише безумовний рефлекс схвалення, підтримки політиків неконфліктної стосовно Росії лінії. Паралельно до поляризаційних процесів і на противагу їм, інформаційні війни з Росією підвищують рівень внутрішньої єдності суспільства, сприяють примиренню на лінії громадянської війни ідентифікацій. Вперше цей феномен стирання, ослаблення дихотомії «сходу – заходу» у ситуації зовнішніх загроз із подивом зауважили газетярі під час конфлікту навколо Тузли: «І в комуністів, і в донеччан миттєво прокинулася національна свідомість» [23]. Підставою для таких висновків, можливо занадто оптимістичних, стали коментарі російськомовних «східняків», які завзято полемізували з великодержавно-шовіністично налаштованими опонентами на форумах російських газет при обговоренні статей про Тузлу.

І рівень інтернетизації, і рівень емоційної заангажованості українців під час російсько-грузинської війни виявився на порядок вищим, аніж у 2003 р., і численні «національно свідомі» представники російськомовного сектора українського громадянства радикально дистанціювали себе від проросійських інтерпретацій та ідентифікацій: «*Регулярна армія Росії перебуває на території чужої країни і бомбардує її міста. Які ще можуть бути сумніви з приводу того, хто не має рації (кто не прав)?*», «*Мені, росіянину (русскому), який мешкає в Україні, дуже не хочеться, щоб мене захищали росіяни*

(россияне). Україна – моя країна. Я в ній живу і почуваю себе комфортно. Дякую, дорогі росіяни. Не треба!» [5]. Інтернет-комунікація у дедалі ширших масштабах стає полем битви політичних позицій, і ця ознака українсько-російських інформаційних воєн збігається із вектором ідеологічної трансформації на глобальному рівні. Євгеній Морозов описує баталії у віртуальному просторі, пов'язані із захистом індивідуальних уявлень про національну гідність та геополітичну ідентичність, у термінах «цифрового націоналізму». На його думку, для російського інтернет-воїнства коментарі з приводу російсько-грузинської війни – це інформаційна війна із західними медіа загалом [21].

З якими результатами виходила Україна із кожної ситуації інформаційного протистояння, вирішення конфліктних питань у режимі ідеологічної безкомпромісності? Очевидно, що сурми не трубили, переможні марші не звучали на честь українських перемог. Навпаки, про який би епізод інформаційних воєн між Україною і Росією не йшлося – чи то Тузла – 2003, чи то газова війна – 2005–2006 рр., чи підтримка Грузії – 2008, українські медіа констатували поразку української сторони у цих війнах. Який же тоді сенс мали викиди і спалахи емоцій, які супроводжували конфліктні стани, величезні масиви інформації, що сформувалися і зависли в галактиці Інтернет під час цих подій?

Якщо вести підрахунок не за шкалою співвідношення вражених чи задоволених амбіцій, а у контексті процесів увізнення ідентичності, то можна побачити пошуковий, експериментальний, еволюційний процес узгодження ідеальних проектів ідентичності з реальними політичними кроками. З боку держави – структурно-інституційне завершення процесів державотворення, з боку суспільства – посилення особистої психо-

логічної причетності громадян до проекту «Україна». У серії інформаційних війн є такі епізоди, які попри зовнішню екстремність, демонструють новий, вищий етап врегулювання проблем порівняно з попередніми періодами. Якщо у 1993 р. Верховна Рада Росії ухвалювала рішення щодо «російського статусу» Севастополя, то початок офіційних переговорів про виведення ЧФ Росії, нехай і супроводжуваний війною офіційних заяв та медіа-дискурсів, видається суттєвим кроком вперед.

Навіть поза фактом втрачених чи не здобутих перемог, сам процес тривання конфліктів – на протипагу їх уникання будь-яким коштом – виконує позитивні функції стримування та протипагу. Інформаційні війни перманентно демонстрували *готовність української сторони до опору і висловлення незалежної позиції*, сприяли опануванню логіки реальної паритетності. Психологічна рівність в українсько-російських стосунках фундаментально порушена, і полягає це у тому, що явищам рівноцінним, рівнозначущим за природою надають різної ваги. До прикладу, український родовід російського громадянина – це його глибоко приватна скромна справа, натомість російські корені та ідентичність українського громадянина – це глобальна, надзвичайної політичної ваги проблема, вмонтована у мотивації російської присутності і російських інтересів в Україні. Російські керівники не минають нагоди дати Україні відчуття свою позицію об'єкта маніпуляцій (на протипагу суб'єктові політики), чию долю вирішують залаштунково. На зустрічі Ради Росія – НАТО 4 квітня 2008 р. Путін у розмові із Джорджем Бушем не-

офіційно, але однозначно дав зрозуміти, що у разі вступу до НАТО Україна може втратити цілісність [8]. Сенс інформаційних війн для України у такій ситуації – сигналізувати світові і народові про первинність власних інтересів. Війни у такій ситуації просто *не може не бути*. Але вона **може залишатися військовою позицій**.

Гострі інформаційні протистояння природно супроводжують процеси «цивілізованого розлучення». Кожен етап дистанціювання членів колишньої родини – поділ спільного майна (кордони і ЧФ), доля «спільних дітей», а особливо перспективи майбутніх союзів – здатні загострювати афекти від реєстру звичайних сімейних чвар до емоцій холодної війни. То про яку, здавалося б, цивілізованість ідеться? Відносна цивілізованість і відносні функціональні позитиви формату інформаційних війн полягають у тому, що, якими б брутальними не виглядали окремі епізоди пропагандистських атак, методи чорного піару та інформаційні диверсії у «тилу» супротивника, та все ж вельми втішним фактом є те, що інформаційні війни фактично слугують психологічним механізмом каналізації екстрем і у своєрідний спосіб стримують використання набагато менш цивілізованих форм протистояння – справжньої війни, фізичного насильства. Інформаційні стосунки між Україною і Росією мали екстремні емоційні форми, та все ж завжди існувала перспектива примирення і пошук орієнтації на медіативні розв'язки добре визрілих конфліктів, які зав'язувалися протягом десятиліть і століть нерівноправного співіснування і асиметричної комунікації.

Література:

1. Американський дипломат: «Россия напала на Грузию – следующей будет Украина»
<http://censor.net.ua/go/offer--ResourceID--92122>
2. *Березовець Тарас*. Інформаційні війни в політиці
http://www.polittech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=455&Itemid=36
3. *Величенко Стефан*. Російська інформаційна війна проти перспективи членства України в ЄУ
<http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=837&PHPSESSID=f3fdal13a440b8f48142c1610b183f5c1>
4. Вооруженные силы РФ будут уничтожать все цели на море и воздухе близ побережья Абхазии
<http://korrespondent.net/russia/550530>
5. В России уже заявили о готовности защищать «своих граждан» в Крыму
<http://ru.proua.com/news/2008/08/28/160521.html>
6. *Ганус Андрій, Стецишин Олег*. Як виграти у Росії? Експрес, 5–12 січня 2006 р.
7. *Джміль Дзвінка*. Росія погрожує забрати Крим. Поступ, 5–11 січня 2006 р.
8. Европейские СМИ: Россия подпитывает политический кризис в Украине
<http://korrespondent.net/ukraine/politics/579018>
9. *Касьяненко Микита*. Маяки конфліктів. День, 17 січня 2006 р.
10. *Куцій Ольга*. А якщо завтра – війна? Експрес, 14–28 серпня 2008 р.
11. *Коваленко Ірина, Куцій Ольга*. Раз плюнути! Ракетні війська Росії можуть знищити інфраструктуру всіх обласних центрів України за одну добу. Експрес, 14–21 серпня 2008 р.
12. КПУ, ПСПУ і «Руський блок» зірвали головну частину навчань «Сі-Бриз»
<http://5.ua/newsline/232/0/52407/>
13. *Леонтєва Лідія*. Інформаційна війна: Україна–Росія – може, вистачить поразок?
<http://www.ji-magazine.lviv.ua/position/2000/leontjeva-iv.htm>
14. *Morozov Eugeny*. Russia/ Georgia: War of the Web
<http://www.opendemocracy.net/russia/article/russia-georgia-war-of-the-web>
15. Москва назвала «форсированную украинизацию» нарушением прав граждан
<http://news.bigmir.net/article/ukraine/35805/>
16. Позиція Луганської організації ВО «Свобода» щодо втручання Російської Федерації у грузино-осетинський конфлікт
<http://narodna.pravda.com.ua/politics/489c20e405ea6/>
17. Почепцов Г. Информация & дезинформация. К., 2001.
18. Расширение НАТО за счет Украины и Грузии вынудит Москву принять меры военного характера
<http://news.bigmir.net/article/world/28033/>
19. Росіяни пошматували український прапор! Зробили це російські морські піхотинці, які перебувають на кримському маяку «Херсонський». Експрес, 16–23 лютого 2006 р.
20. РФ назвала Грузию виртуальным проектом США
<http://www.utro.ua/news/2008/08/13/93547.shtml>
21. Совет атаманов Крыма объявил сбор добровольцев для помощи Южной Осетии
http://www.unews.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=94987&Itemid=19
22. Тимошенко ответила на слова Путина о том, что «Украина – не государство»
<http://pravda.com.ua/ru/news/2008/4/9/74299.htm>
23. *Тишкун Ю., Поліщук В.* Тузла: останні метри миру, Поступ, 23–29 жовтня 2003 р.
24. *Тишкун Ю., Поліщук В.* Затишшя перед бурею: російські медіа про конфлікт у Керченській протоці, Поступ, 23–29 жовтня 2003 р.
25. Україну попереджають про можливість повторення грузинського сценарію
<http://www.pravda.com.ua/news/2008/8/11/79789.htm>

Маніпулятивні технології: порівняльний аналіз парламентських виборів 2007 р. в Україні і Росії

Олена Яцунська

Recently, the problem of mass media influence on individual and mass consciousness, political and ideological sphere, as well as human psychic, is gaining greater importance. Development of information technologies provides for increasing opportunities of influencing and manipulating the human consciousness. As a result, now we may not only state the occurrence of «dirty» methods of presidential or parliamentary campaigns (as it was back in mid 1990s), but also analyze their application and neutralization possibilities.

Останнім часом проблема впливу ЗМІ на індивідуальну та масову свідомість, на політико-ідеологічну сферу та психіку людини набуває все більшого значення. З розвитком інформаційних технологій зросли можливості впливу на свідомість людини та маніпулювання нею. Отже, сьогодні ми вже не тільки констатуємо наявність «брудних» методів ведення президентських або парламентських кампаній (як колись, у середині 1990-х рр.), але і аналізуємо можливості їх застосування/нейтралізації.

Досліджуючи різні форми і методи сучасного маніпулювання, американський політолог Р. Гудін виокремлює дві головні його моделі – психологічну і раціональну [1]. Суть психологічної моделі полягає у виборі найбільш відповідних стимулів для приведення в дію саме тих психологічних механізмів, які здатні викликати бажану для маніпулятора реакцію. При такому підході людина розглядається як простий механізм, що діє за принципом стимул –

реакції [1, с. 25–27]. Навпаки, у раціональній моделі маніпулювання здійснюється за допомогою обману і віроломства [1, с. 43].

Вивчаючи виборчі кампанії, західні дослідники Д. Вестен і Т. Брадер також дійшли висновку: сучасні технології впливу на свідомість та поведінку виборців, як правило, застосовуються в політичній рекламі та апелюють до таких людських емоцій як «надія» і «страх» [2, 3].

Існує цілий арсенал засобів впливу на емоції. Так, в результаті аналізу багатьох виборчих кампаній ученими з Університету Флориди (University of Florida, Gainesville) були розроблені кілька таких систем, серед яких Міжнародна система візуального впливу на емоції (International Affective Picture System (IAPS) [4] та Міжнародна система цифрового аудіального впливу на емоції (International Affective Digitized Sounds (IADS) [5].

Говорячи про візуальний вплив, група американських вчених (П. Ленг,

М. Бредлі, Б. Катберт) дійшли висновку, що за допомогою тієї чи іншої «картинки», що використовується в політичній рекламі, можна досягти певного результату. Так, рух танків, «ядерний гриб», бійки, вищир собаки або вовка ніяк не можуть викликати позитивних емоцій у глядачів. Тоді як зображення сім'ї (мати з дитиною, батьки з дітьми, бабусі – дідусі з онуками), дітей, що граються, усміхнених людей активно використовується політтехнологами в роликах, що апелюють до нації [4, 5].

Особливий вплив на виборців, на думку Т. Брадера, має колір: певні кольори можуть викликати певні емоції. Наприклад, чорно-біле відео в 10 раз більше викликає страх або роздратування, ніж захоплення або гордість. Темрява (неясність зображення), сутінки або сірий колір викликають ті ж емоції, що і чорно-білий відеоряд [3, с. 25–28].

Досвід останніх виборчих кампаній також показав, що особливо на появу емоцій впливає музика. Причому впливає вона на підсвідомості, і саме тоді, коли ми розглядаємо «картинку» або слухаємо виступ кандидата чи його довірених осіб. Як правило, сентиментальна, патріотична музика впливає на появу таких емоцій, як натхнення або гордість. У свою чергу, якщо політтехнологи хочуть викликати страх або гнів у електорату, вони прагнуть мінімально використовувати музичний супровід в своїх «продуктах». Однією з причин, що пояснює цей феномен, вважає Т. Брадер, є те, що політтехнологи хочуть зосередити увагу глядачів більше на звукових ефектах. Так, 12% політичної реклами, що викликає негативні емоції, окрім музики та інформації, містять звуки (крик людей, вигуки натовпу, звуки сирени, вибухів, стрілянини тощо) [3, с. 78].

Значний вплив на електорат має закадровий голос і його інтонації. Причому

тембр, тон і темп мови ведучого, мелодика його голосу, паузи, що робляться ним, за спостереженням дослідників, викликають більше емоцій, ніж сенс вимовленого. Так, для того, щоб сформулювати у глядачів/радіослухачів позитивний образ того або іншого кандидата, політичної сили, диктор використовує вищі тони, змінює частоту і глибину дихання. В той же час, вимовляючи негативну інформацію, він знижує тон голосу, змінює тембр, уповільнює швидкість вимовлення. Люди можуть явно і не вловити ці зміни, але вони вплинуть на них, підсилюючи сенс інформації, яку сприймають [6].

На жаль, на пострадянському просторі вивченню маніпулятивних технологій і особливо їх впливу на емоції виборців приділяється недостатня увага, хоча фактичного матеріалу для аналізу більше ніж достатньо. Так, аналіз дострокових виборів до Верховної Ради (30 вересня 2007 р.) та виборів до Державної Думи Російської Федерації (2 грудня 2007 р.) дає змогу дійти висновку, що всі політичні сили, які брали участь у виборчих перегонках, намагалися впливати на свідомість електорату та його поведінку. Але найбільше ці технології використовувалися фаворитами виборчих перегонів і насамперед пропрезидентськими політичними силами: в Україні – «Нашою Україною – Народною Самообороною» («НУ – НС»), в Росії – «Єдиною Росією» («ЄР»).

Розглянемо маніпулятивні технології більш детально на прикладі цих суб'єктів виборчого процесу, проаналізувавши їх телевізійну політичну рекламу.

Як відомо, виборчі кампанії як «НУ–НС», так і «ЄР» пройшли під патронатом В. Ющенка та В. Путіна відповідно. Але, якщо дії українського Президента повсякчас критикували опозиційні до нього сили, які не раз подавали на нього позови до суду та Національної

Ради з питань телебачення і радіомовлення, то в Російській Федерації, з одного боку, згідно з нововведеним законом про вибори депутатів Держдуми, допускається участь посадових осіб, які є позапартійними, у виборчій кампанії. З другого – заборонено критикувати опонентів, використовувати інформацію, що може сприяти створенню негативного ставлення виборців до тієї чи іншої політичної сили [7]. Отже, позапартійний В. Путін не тільки брав активну участь у виборчих перегонах, але і став головним героєм політичної реклами єдиносів.

Спільним для українських та російських пропрезидентських політичних сил є також і те, що в основу їх виборчих кампаній були покладені основні меседжі глав держав: в Україні – «Ми відмінимо депутатську недоторканність!» та «Закон один для всіх!», в Росії – «План Путіна – перемога Росії!»

Експерти вважають, що використання цих ідей в передвиборчій риторичі автоматично ставить політичну силу на бік всього народу, тому що ці теми самі по собі є політично безбарвними. Отже, за умови доброго обігравання цих ідей вони можуть принести значні електоральні дивіденди.

Першим рекламним роликом «НУ-НС», що підтримував ідеї Президента, став спот Юрія Луценка «Правда переможе!»: *«Здавалося, зло непереможне. Воно захоплювало позицію за позицією. Зрада і корупція стали ознакою часу. В цей вирішальний момент ми проїхали всю країну і відродили віру людей у власні сили... Президент відчув підтримку народу і розпустив Верховну Зраду. Ми примусили політиків об'єднатися, щоб крок за кроком створювати нову Україну. Настав час змін. Правда переможе! Юрій Луценко»* [8].

Проте перевага в рекламі похмурих тонів, драматичної, напруженої музики,

образів лідерів цього блоку, відсутність чітких меседжів і, нарешті, перегукування «Правда переможе!» з тимошенківським слоганом «Справедливість перемогла» навряд чи змогли привабити виборців, викликавши у них позитивні емоції як щодо президентських ініціатив, так і до цієї політичної сили.

Цю помилку політтехнологи спробували виправити в наступному ролику, використавши сценарій «проблема – рішення». Основний акцент в ньому робився на позиціонуванні Президента та «НУ-НС» як основних політичних сил, які можуть вирішити таку важливу проблему, як скасування депутатської недоторканності. Для досягнення ефекту психологічної дії в рекламі був використаний такий зв'язок: *Політики ставлять себе вище за своїх громадян* – (проблема існує: чорно-білі тони, тривожна музика) – *Президент Ющенко закликає скасувати депутатську недоторканність* (спосіб вирішення: яскраві тони, надихаюча музика) – «Наша Україна» вже відмовилася від депутатської недоторканності (вирішення проблеми і одержуваний ефект: яскраві тони, надихаюча музика) – *Якщо так само чинить решта політичних сил, Верховна Рада працюватиме на український народ, а не обслуговуватиме інтереси кланів* (створення впевненості в аудиторії) [9]. Проте як показали дослідження Школи політичної аналітики, на початку липня 2007 р. гасло про скасування депутатської недоторканності мало цікавило виборців і було віднесене ними у другу двадцятку питань, що хвилюють населення [10].

Швидше за все ці чинники вплинули на розкручування наприкінці липня 2007 р. «НУ-НС» ще одного меседжу – «Закон один для всіх!» Вперше він з'явився в рекламному ролику, в якому представники першої десятки виборчого списку пропрезидентського блоку доб-

ровільно відмовляються від політичного імунітету і доводять до глядачів основну ідею – ніхто не повинен стояти над законом, він повинен бути один для всіх. Причому, на відміну від попередніх спотів цієї політичної сили, цей ролик був спрямований виключно на формування позитивних емоцій у електорату: у ньому не критикувалися опоненти, образи лідерів блоку були чіткими, в кліпі також використовувалися яскраві тони і урочиста, надихаюча музика [11].

На відміну від своїх українських «колег», партія «Єдина Росія» почала свій наступ на електорат з позитиву: патріотична музика, голос чоловіка-диктора, яскраві тони, зображення усміхнених людей, відомих діячів науки, культури, мистецтва, радісних спортсменів, працюючі заводи й фабрики, злітаючі вгору ракети та парад військових літаків-винищувачів над Червоною площею у Москві повинні були спрямувати телеглядачів у світле майбутнє. Не повинен був залишити байдужими й імідж В. Путіна, який з'являвся на екрані майже кожні 5 секунд: завдяки саме цій людині Росія процвітає та буде процвітати, якщо до влади прийде партія, яку він очолює: *«Сьогодні ми добиваємося успіхів в політиці, економіці, мистецтві, науці, спорті. Нам є чим гордитися! Нас поважають, нас визнають! Ми – громадяни великої країни, і попереду в нас великі перемоги! План Путіна – перемога Росії!»* [12].

Спільним для пропрезидентських партій України та РФ можна вважати й те, що вони намагалися мобілізувати своїх уболівальників за рахунок апеляції в своїй політичній рекламі до відчуття патріотизму і гордості за свою країну. Для цього в Україні в одному з кліпів, який з'явився на телеекранах наприкінці серпня 2007 р., використовувалися ключові фрази «ми – український народ» або «я гордий тим, що я –

українець», а також за рахунок змінних один за одним кадрів, що зображували різні категорії населення і статево-вікові групи, створювався образ українського народу. Саме з ним, за задумом політехнологів, повинні були ідентифікувати себе глядачі після перегляду цього споту [13]. Такий прийом в політичній рекламі називають методом спорідненості. В Росії ці емоції спін-доктори намагалися досягнути, звертаючись до базових соціально-політичних символів масової свідомості: триколірної стрічки, що в'ється на фоні Кремля, золотих ланів, доменних печей та інших патетичних картин, які не тільки добре знайомі аудиторії, але і добре нею сприймаються: *«Чому ми віримо в стабільний розвиток Росії? Тому що сьогодні Росія – економіка, що зростає, та нові технології. Це – високий міжнародний авторитет Росії та порядок у країні. Це – пріоритетні національні проекти та сучасний військово-промисловий комплекс. Тому що сьогодні наш лідер веде Росію до нових перемог. Ми робимо одну спільну справу! Єдина Росія! Віримо в Росію – віримо у себе!»* [12].

До відмінностей між «НУ–НС» та «ЄР» можна віднести таке.

В Україні у своїй передвиборчій кампанії пропрезидентський блок партій також намагався вплинути на емоції виборців за допомогою соціальних стереотипів – спрощених образів, стандартизованих уявлень про навколишній світ, «картинок в наших головах». Так, на початку вересня 2007 р. в телефілімі з'явилися рекламні ролики цього блоку, в яких були використані сюжети про «маленького українця» [14] і «депутата без привілеїв» [15]. В основу їх були покладені стереотипи про «красиве життя» з його неодмінними атрибутами: дорогими машинами, сигарами, пачками американських доларів, новомодними курортами, джакузі. «Господарями»

цього «життя» виступали депутати і бізнесмени. Все це протиставлялося життю простих людей, середньостатистичного, так званого маленького українця, якого можна під час виборів купити, умовно кажучи, за 5 копійок. За рахунок такого контрасту «картинок» політехнологам «НУ–НС» вдалося не тільки створити яскраві образи, що запам'ятовуються, викликати негативні емоції, але й закріпити в свідомості електорату слоган своєї кампанії про те, що закон повинен бути один для всіх.

Ще одним прийомом «НУ–НС» стало використання в рекламі порівняння. Особливою ознакою такого прийому, на думку американських дослідників К. Джонсон-Карті та Дж. Копленда, є те, що в роликах, які його використовують, не згадується ім'я опонента. На нього не навішуються «ярлики», немає про нього негативної інформації. Однак, знайомлячись з такими спотами, виборець цілком самостійно починає виробляти негативне ставлення до цього кандидата або політичної сили. Іншими словами, порівняння, що мається на увазі, спрямоване на формування порівняльних асоціацій, і, як наслідок, – на формування негативного ставлення [16].

На дострокових парламентських виборах ця технологія була покладена в основу політичного ролика, який умовно можна назвати «Породілля в селі». Його метою було формування порівняльних асоціацій і як наслідок цього – формування негативного ставлення до «влади заможних», що асоціюються в багатьох українців з Партією регіонів: *«Десятки тисяч сіл по всій Україні не мають жодного автомобіля швидкої допомоги. Це небезпечно. Це несправедливо. Ми скоротимо парк розкішних урядових і депутатських авто. І забезпечимо кожному селу машину швидкої допомоги. Це захист. Це справедли-*

вість. Час змін настав. Наша Україна – Народна Самооборона. Закон один для всіх!» [17].

І, нарешті, на завершальному етапі кампанії ще одним технологічним прийомом «НУ–НС» стало використання Президента В. Ющенка як головного героя політичної реклами: *«Я закликаю всі об'єднання, всі національно-демократичні сили. Ми винесли уроки з минулого. Уряд Віктора Януковича і більшість Верховної Ради здійснили замах на Конституцію України, на вашу свободу, на нашу безпеку. Я розпустив Верховну Раду і призначив нові вибори. В Україні буде новий демократичний уряд, який принесе зміни в життя людей, а не політиків. Я вітаю і ціную спільні дії «Нашої України» і блоку Юлії Тимошенко. Я глибоко вірю в молодшу команду на чолі з Юрієм Луценком. Вони в Парламенті скасують депутатську недоторканність і візьмуть корупцію за горло. Я прошу вас на виборах підтримати блок «Наша Україна – Народна Самооборона». Слава вам! Слава Україні!»* [18].

На думку експертів, через образ глави держави, який апелює до таких базових цінностей як «непохитний захист нації» і гарантії «закону і порядку», пропрезидентський блок спробував зіграти на побоюваннях виборців щодо політичної стабільності в країні у разі приходу до влади їхніх опонентів.

На відміну від України, в Росії дуже популярною маніпулятивною технологією були так звані *підтримуючі міфи* [19], за допомогою яких електорат намагалися переконати у тому, що голосувати потрібно за «братів-близнюків»: В. Путіна та очолювану ним «Єдину Росію». Умовно політичну рекламу цього типу можна поділити на три види: простий народ про Путіна; селебритиз про Путіна; політики про Путіна.

Політична реклама під умовною назвою «простий народ про Путіна» повинна була донести до електорату незалежну думку людей. На думку психологів, такі свідчення викликають більше довіри через свою схожість на нас з вами: головне, щоб герой був привабливим і типовим. Крім цього, фахівці вважають, що для підсилення довіри до реклами та представлення різних аргументів «за» або «проти» тієї чи іншої політичної сили, необхідно використовувати так званий кумулятивний захід (захід накопичення свідчень) – свідчення кількох людей, що «підкуповують» своєю удаваною відвертістю та неупередженістю [20]. Отже, основними героями відеороликів такого типу стали металург, електромонтер, шахтар, водій трамваю та вчитель, які розповідали з екрану телевізорів дуже схожу історію: на початку 90-х років люди жили дуже погано – вони не мали роботи, грошей, їжі, не мали віри у завтрашньому дні. Нині ситуація в Росії, завдяки В. Путіну, налагоджується, з'явилася стабільність, життя змінюється на краще. Через це усі герої спотів збираються 2 грудня прийти на вибори та проголосувати за Путіна та «Єдину Росію» [12]. Слід також зазначити: фахівці вважають, що зображення у політичній рекламі народу через працю має чітко виражену маніпулятивну орієнтацію. За цим стоїть ідея жорстко стратифікованого суспільства: «люди» працюють, кожний знаходиться на своєму місці, а політики турбуються, захищають народні інтереси, приймають правильні закони. В цілому, це досить архаїчна модель для соціуму, який перебуває у процесі «навздогінної» модернізації, але при цьому вона на собі несе відбиток сучасності та культури, інформаційного суспільства [21].

Не обійшлося на думських виборах і без залучення селебритиз – відомих акторів, режисерів, рестораторів, спорт-

сменів та ін. (Ф. Бондарчук, П. Толстой, С. Журова, А. Новиков, М. Михалков, О. Пушкіна) [12]. Як і в попередніх роликах, вони скаржилися на жахливі 90-ті роки та закликали голосувати за Путіна та єдиноросів. Креативом у цьому блоці реклами можна вважати споти, в яких брали участь популярна співачка А. Пугачова та видатний режисер О. Табаков. Реклама з участю цих людей була побудована у формі рекомендацій. На думку багатьох політтехнологів, такий тип реклами має більший вплив на виборців, ніж який-небудь інший: ми схильні довіряти такій людині й чим більше позитивних асоціацій пов'язуємо з нею, тим більше переносимо свої почуття, які відчуваємо до неї на те, про що вона говорить у своєму рекламному зверненні [22]. Очевидно, саме цього добивалися спін-доктори «Єдиної Росії», коли запускали цю політичну рекламу в ефір: *«Я давно знаю Володимира Путіна. Знаю його як розумну людину, у якої слова з ділом не розходяться і не розходяться. Раз він казав, що не піде на третій термін, отже, не піде! Тому я не хочу брати участь у цьому всесвітньому плачі: «Путін, залишайся! Путін, залишайся!» Я піду і проголосую за «Єдину Росію», за його партію, а це означає – за нього! Отже, я бажаю, щоб ви зробили те ж саме! Назавжди ваша, Алла Пугачова»* [12].

І, нарешті, до спотів, що підтримували єдиноросів, можна віднести політичну рекламу, головними героями якої стали відомі російські політики (А. Тулеев, С. Шойгу, В. Матвієнко). На думку політичних психологів, використання «авторитетів» у рекламних роликах приводить до їх кращого сприйняття, тому що на них певною мірою «переноситься» позитивний імідж джерела висловлювань, в той час як самі висловлювання наділяються більшою довірою [23]. У цьому випадку надто показовим є відео-

ролик з губернатором північної столиці В. Матвієнко у головній ролі: «Не так давно був час, коли С.-Петербург занепадав. Петербуржці говорили: «Ми втрачаємо своє місто!» І тільки завдяки Президенту Путіну місто відчуло новий подих. Вперше за багато років почалося його повне відродження. Місто повірило у свої сили. На очах, погляньте самі, воно перетворюється на доглянутий, комфортний, відкритий світу та новим ідеям, сильний Петербург. З Путіним нам вдається те, що інші вважають неможливим. Ось чому 2 грудня я буду голосувати за Путіна» [12].

Підводячи підсумки, зазначимо: на парламентських виборах в Україні та Росії в 2007 р. «Наша Україна – Народна Самооборона» та «Єдина Росія», у своїй телевізійній політичній рекламі намагалися вплинути на виборців за допомогою різних маніпулятивних технологій.

Як в Україні, так і в Росії особливий вплив на виборчий процес мали президенти цих країн: вони були не тільки головними креаторами основних меседжів «НУ–НС» та «ЄР» та агітаторами на користь цих сил, а й героями спотів. До

спільних рис можна віднести й апелювання пропрезидентських сил у відеороликах до почуття патріотизму і гордості за свою країну. Також на український та російський електорат намагалися вплинути за рахунок соціально-політичних стереотипів, прямих та непрямих асоціацій, підтримуючих міфів.

У своїй політичній рекламі обидва суб'єкти виборчих перегонів не нехтували й аудіовізуальними маніпулятивними технологіями. Так, для створення позитивного емоційного фону лунала урочиста, піднесена або спокійна музика і використовувалися яскраві тони. Навпаки, для нагнітання негативних емоцій застосовувалася драматична, напружена музика і чорно-білий відеоряд. Для поліпшення ефекту дії на свідомість електорату спін-доктори цих політичних сил акцентували увагу в рекламі не тільки за допомогою промови основних меседжів диктором, але й виокремлення їх іншим кольором і шрифтом у субтитрах.

Отже, можемо констатувати використання на виборах 2007 р. пропрезидентськими силами в Україні та Росії психологічної та раціональної моделей маніпулювання виборцями.

Література

1. Goodin, Robert (1980). *Manipulatory Politics*. New Haven: Yale University Press. – 250 p.
2. Westen, Drew (2007). *The Political Brain: The Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation*. New York: PublicAffairs. – 457 p.
3. Brader, Ted, (2006). *Campaign for Hearts and Mind. How Emotional Appeals in Political Ads Work*. Chicago: University of Chicago – 280 p.
4. Lang, P.J., Bradley, M.M., Cutler, B.N. (2005). *International Affective Picture System (IAPS): Affective Ratings of Pictures and Instruction Manual*. Technical Report A-6. Gainesville, FL: The Center for Research in Psychophysiology, University of Florida. – 5 p.
5. Bradley, M. M., Lang, P. J. (1999). *International Affective Digitized Sounds (IADS): Stimuli, Instruction Manual and Affective Ratings (Tech. Rep. No. B-2)*. Gainesville, FL: The Center for Research in Psychophysiology, University of Florida. – 7 p.
6. Сороченко В. Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама // PSYLIVE.ru. психология жизни. – 2007. – 6 ноября: <http://psylive.ru/>
7. Путин возглавит список «Единой России» // Российская газета. (Центральный выпуск). – №4481 – 2007. – 2 октября: <http://www.rg.ru/2007/10/02/putin-edinros.html>

8. Політична реклама Ю.Луценка «Правда переможе!»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/56273.html>
9. Політична реклама «НУ–НС» «Працювати на український народ, а не обслуговувати інтереси кланів»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/56698.html>
10. Прес-конференція «Парламентські вибори-2007 в Україні: кого і чому обирають виборці?» // Фонд Демократичні ініціативи. – 2007. – 19 липня: <http://www.dif.org.ua/ua/activity/286/pr190707.vis>
11. Політична реклама «НУ–НС» «Лідери пропрезидентського блоку добровільно відмовляються від депутатської недоторканості»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/57833.html>
12. Выборы – выборы. Кандидаты // Sostav.ru. – 2007. – 30 ноября: <http://www.sostav.ru/news/2007/11/30/big/>
13. Політична реклама «НУ–НС» «Ніхто не повинен стояти над законом»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/59681.html>
14. Політична реклама «НУ–НС» «Про маленького українця»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/60797.html>
15. Політична реклама «НУ–НС» «Про депутата без привілеїв»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/60797.html>
16. *Jonson-Cartee, K.S., Copeland, G.A.* (1996). *Manipulation of the American Voter. Political Campaign Commercials.* Praeger Westport, Connecticut, London: Series in Political Communication. – 202 p.
17. Політична реклама «НУ–НС» «Породілля в селі»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/62694.html>
18. Політична реклама «НУ–НС» «Президент В. Ющенко закликає голосувати за демократичні сили»: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/63216.html>
19. *Nimmo, D., Combs, J.* (1980). *Subliminal politics: Myth and mythmakers in America.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. – 256 p.
20. *Дмитриева Л.М.* Приемы убеждения и аргументации в рекламе // Elitarium. Центр дистанционного образования: http://www.elitarium.ru/2008/01/10/priemy_ubezhdenija_argumentacii_reklama.html
21. Образ народа в политической рекламе // Sostav.ru. – 2003. – 12 марта: <http://www.sostav.ru/articles/2003/12/03/mark031203-3>
22. *Щирков Ю.Э.* Практические направления социально-психологических работ в области рекламы // Введение в практическую социальную психологию: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Ю.М.Жукова, Л.А.Петровской, О.В.Соловьевой. – М.: Наука, 1994. – 328 с.
23. Методы воздействия в рекламе // OutSight.ru – Взгляд на рекламу: <http://outsight.ru/130.html>

Євразія: міф чи політична стратегія? Суперечки про євразійство в сучасній українській суспільній думці¹

Віктор Шнірельман

Transitional historic epochs always make people reassess their place in the world. In such critical periods public attention focuses on the notions of «people» and «nation», their territorial limits and peculiarities of historic development, «distinctive» culture, and «spirituality». Yet, in recent decades these notions were reconsidered by the international community that tends to focus on ethnic minorities and attribute the terms of «people» and «culture» to them rather than to «nation». Thus, a single meta-narrative related to nation was shifted to periphery or was replaced by competing micro-ideologies. Alternatively, such a meta-narrative may be formally preserved, but attributed to different groups and acquire a new meaning, such as the concept of Eurasia and the ideology of eurasianism.

Перехідні історичні епохи – їх називають ще «бурхливими», «тривожними» – завжди змушують людей переосмислювати своє місце у світі. Саме в ці періоди актуалізуються такі поняття як «народ», «нація», пекучий інтерес викликають їхні територіальні межі й особливості їхнього історичного шляху, суспільна думка звертається до образу «самобутньої культури», і ведуться невтомні пошуки «духовності». Тим часом в останні десятиліття всі ці поняття були переосмислені у зв'язку з ростом симпатій міжнародного співтовариства до етнічних меншостей. Якщо колись терміни «народ» і «культура» асоціювалися переважно з «націями» і їх «домінуючою культурою», то тепер ці поняття цілком і повністю адресуються етнічним меншинам. Відповідно єдиний метанаратив, пов'язаний з націями, або пішов у минуле, або втратив своє

провідне місце й зсунувся на периферію. Сьогодні його місце дуже часто оспорується мікроідеологіями, що суперничають одна з одною. Однак існує й інший варіант, коли колишній метанаратив формально зберігається, але фактично привласнюється різними групами, що ведуть боротьбу за наділення його своїми власними смислами. Завдяки чому знайомий за видимістю дискурс знаходить зовсім нове значення.

Яскравим прикладом цього служить концепт Євразії і обслуговуюча його ідеологія євразійства. Протягом останніх п'ятнадцяти – двадцяти років з'явилася безліч різноманітних трактувань євразійства, створених ідеологами, що виступали від імені суверенних націй, великих етнокультурних рухів або окремих етнічних груп. На перший погляд це викликає подив, тому що класичне євразійство, створене російськими емігрантами, було відкинуто майже

всіма політичними активістами неросійського походження, що розглядали його як «новий російський імперіалізм»². Однак, якщо мати на увазі тектонічні зрушення, що відбулися в ліберальному мисленні з переходом від модерну до постмодерну, то ситуація стає більш зрозумілою. Мова йде про ослаблення національних держав і втрату ними свого колишнього авторитету, про паралельне посилення транснаціональних спільнот, про гігантське зростання найрізноманітніших діаспор і про активізацію етнічних меншин, що відкидають дискримінацію й вимагають рівноправності. Всі ці процеси супроводжуються посиленням ролі культурних меж (культурної ідентичності) і політизацією культури.

Саме тут виявляється корисною побудова євразійців, які робили спроби по-своєму інтерпретувати культуру як міцну основу для політичного суверенітету. Нагадаю, що російське євразійство 1920-х рр. прагнуло врятувати державну єдність шляхом отождолення «культури» з політикою. Воно створювало міф про те, що культурна єдність нібито неодмінно обумовлює єдність політичних поглядів і устремлінь. Мало того, євразійську культурну єдність пропонувалося розуміти як цілу ієрархію супідрядних етнічних культур, що нагадує російську матрешку. При цьому така єдність мала очевидне «російське обличчя» і зв'язувалася з православ'ям. Євразія уявлялася «особливим культурним світом», що створювало основи також і для зовнішньої політики, що виходить із конфронтації між різними такого роду світами³. В 1930-х рр. цей підхід викликав різке неприйняття емігрантів неросійського походження, що вбачали в євразійстві «шовінізм» і «імперіалізм». Адже воно намагалося перепинити їм шлях до формування своєї бажаної «національної держави».

Тому їхнє ставлення до євразійства могло бути тільки негативним. І це було характерно насамперед для діячів української еміграції.

Однак у 1990-х рр. пострадянські націоналізми знову повернулися до євразійського дискурсу. У новій обстановці ставлення чималої частини етнонаціоналістів до євразійської доктрини радикально змінилося. З'ясувалося, що вона піддається реінтерпретації і здатна настільки ж ефективно обслуговувати деякі інтереси неросійських етнонаціоналізмів, як і російського. Справді, майже будь-яка сучасна держава намагається легітимізувати себе певною лінгво-культурною єдністю. Подекуди це робиться для подолання трибалізму, подекуди – для блокування відцентрових тенденцій та ірредентизму, а подекуди – для попередження руйнівних соціальних конфліктів. І це найбільше стосується нових держав, що сформувалися з уламків колишніх імперій. Тому там докладаються особливі зусилля для створення міфу про таку єдність, і євразійська доктрина дає багату поживу для цього. Крім того, вона містить і привабливий геополітичний вимір, що привертає політиків, бізнесменів і військових.

Все це привело до того, що у своєму ставленні до євразійства сучасна українська інтелектуальна еліта розділилася. Одна група українських інтелектуалів (демократи й ліберали), як і раніше, всіляко відкидала євразійство як далеку ідеологію, прагнучи зберегти Україну в рамках російської гегемонії, тоді як інші, представлені прагматиками, консерваторами й ультра націоналістами, намагалися приборкати євразійство й поставити його собі на службу.

Відразу ж після створення незалежної України постало питання про її взаємини з пострадянською Росією, чого вимагала як складна тривожна геополітична обстановка, обтяжена взаєм-

ними територіальними претензіями, так і формування нової ідентичності. Саме в цьому контексті в Україні й почалося обговорення євразійської концепції у відповідь на зростання популярності євразійства в Росії.

У 1992 р. українські ліберали розгорнули кампанію проти євразійства на сторінках газети «Літературна Україна». Якщо євразійці наголошували на найтісніших і нерозривних культурних та історичних зв'язках росіян з українцями, то для авторів матеріалів у газеті «Літературна Україна» це було зовсім не очевидно. Вони без жалю залишали Євразію росіянам, а Україну ототожнювали з Європою. По-перше, вони бачили в євразійстві великодержавну й імперську ідею, покликану «мирно й толерантно» висловити свій розпач у зв'язку з розпадом Російської імперії й створити ідеологічні основи для її відновлення⁴. На противагу старим і новим євразійцям вони наполягали на тому, що Російська імперія будувалася на крові й жорстокості, що вона не «розширювалася в межах природних кордонів», не захищала народи, а підкорювала й експлуатувала їх. Вони доводили, що ніякої «рівноправності народів» у Росії ніколи не було, а ідеологема «збирання земель» була спритним обманом. Розвінчуючи популярний у російських націоналістів міф про те, що в Росії за всю її історію не зникла жодна етнічна група, вони наводили численні приклади протилежного.

По-друге, вони наполягали на чи не споконвічній орієнтації України на Європу. Щодо цього, спираючись на концепцію М. Грушевського, вони спиралися на метод історизму й по-своєму використовували відомості про розкол Русі в період монгольської навали. Якщо євразійці й, слідом за ними Гумільов, викривали Данила Галицького, який нібито «продав» Галицько-Волинські

землі папській курії, і прославляли Олександра Невського, що зумів шляхом компромісу налагодити дружні стосунки з Ордою, то українським лібералам все це бачилося в іншому світлі. Для них Данило Галицький своїми діями зберіг, принаймні, частину українських земель в орбіті європейського впливу, тоді як правителі Володимиро-Суздальської Русі успадкували від Орди авторитарний устрій державної влади. Звідси схильність Росії до автаркії, тоталітаризму, гіперетатизму, підпорядкування економіки неекономічним чинникам, ідеократії й розчиненню індивіда в колективі. Крім того, володимиро-суздальські, а потім і московські князі сприяли активним шлюбом росіян з татарами й масовим запозиченням елементів східної культури, що нібито ще більше віддалило тих від слов'янства.

По-третє, нагадуючи ідею Трубецького про «українізацію» Росії в XVII ст., деякі автори доводили, що в Росії був шанс повернутися в лоно Заходу, але вона ним не скористалася. Нарешті, по четверте, будуючи демократичну державу, українські ліберали наголошували, що євразійство було геополітичною доктриною, заснованою на ірраціональних ідеях і далекою від ідеалів демократії. Вони чутливо зауважували підміну понять, що її робили євразійці: «місцерозвиток» замість «імперіалізм», «суперетнос» замість «імперський конгломерат народів», або «радянський народ». Все це змушувало українських лібералів відкидати євразійську ідею як «великодержавну фантазмагорію», «апологетику російського імперіалізму й колоніалізму», як теоретичне виправдання імперії й «потенціал для неоімперських панросійських або тюрко-слов'янських посткомуністичних проєктів». Зі свого боку вони бачили в розпаді СРСР довгоочікуване «звільнення народів»⁵. Вони жадали стати «європейськими націями з

місцевим корінням на своїй власній землі»⁶.

Тому деяким з них більше імпував проект «Центральної Європи», сконструйований у 1920-х рр. німецькими авторами. Незважаючи на те, що створений у період імпералістичної війни проект містив в імпліцитній формі претензії на гегемонію кайзерівської Німеччини в Східній Європі, український автор волів цього не помічати. Зате він наголошував на прагненні німців представити народи Східної Європи гомогенною «центральноевропейською» спільнотою, що жила в «однотипному соціо-культурному ландшафті» і «комплементарною» німцям. Крім того, німці наголошували на захисті цієї спільності від «російської агресії» і пропонували створити федеративну державу, яка згладила б конфлікти між слов'янськими й німецькими інтересами. Українському автору здавалося, що із здобуттям Україною незалежності настав час для повернення до ідеї її союзу з державами Центральної Європи, а для цього їй слід визнати свою європейську ідентичність і наголошувати на європейських основах своєї політичної й соціальної культури. Ніякій «тюрко-слов'янській ідеї» тут місця не було⁷. У пошуках ідейної опори прихильники цієї концепції апелювали навіть до спадщини «інтегрального націоналіста» Д. Донцова, далекого від лібералізму⁸. Цікаво, що ця концепція, подібно євразійській, апелювала до культурних аргументів, але цього разу українська культура виявлялася «комплементарною» не російській, а німецькій.

Тим часом, реальна політична ситуація була багато складнішою: поділ країни на русофонські й українофонські регіони⁹, а також наявність активної кримсько-татарської громади за економічної слабкості молодій Україні й нерозв'язаності ряду гострих територіальних проблем із сусідніми держа-

вами змушували українських політиків лавірувати між Заходом і Сходом. Каменем спотикання став Крим, де, з одного боку, жила більша російськомовна громада й у Севастополі розташовувалася військово-морська база Росії, а з іншого, швидко росло кримсько-татарське населення, що вимагало привілеїв, як, по-перше, корінний народ, а по-друге, народ, що переніс всі жахи радянської депортації й дискримінації. Розуміючи вибухонебезпечний характер такого роду проблем, деякі українські автори закликали вести обережну гнучку політику й уникати конфронтації з Росією, балансуєчи між Заходом і Сходом¹⁰. Наприклад, пропонувалося «кооперуватися із СНД і одночасно інтегруватися в Європу»¹¹. Тому, всупереч деяким західним аналітикам¹², заперечення ідеї Євразії було властиве далеко не всій українській еліті. Навпаки, перед лицем несподіваних гострих політичних проблем деякі спробували її українізувати.

Справді, ідея західництва набувала свого крайнього вигляду в проектах «галицького автономізму»¹³, що виглядав небезпечно. Одночасно татари в особі голови Центру культури тюркських народів України Р. Масаутова нагадували про те, що її південні райони були тісно пов'язані з історією їхніх предків. Мало того, посилаючись на підроблений «булгарський літопис» «Джагфар тарихи»¹⁴, Масаутов доводив, що степова Україна була «колискою тюркомовних племен» і що не тільки левову частку культури українці успадкували від тюрків, але що навіть Київ був нібито заснований древніми тюрками як столиця Великої Болгарії¹⁵. Якщо слідом за Грушевським українські автори з гордістю наголошували на своїх козацьких коренях, то Масаутов наполягав на тому, що першими козаками були тюркомовні половці, що поклонялися богові Тенгрі. Свій екскурс в історію України він закінчував

твердженням про те, що українці нібито вели свою генеалогію від давніх тюрків, які говорили по-слав'янськи. Тому культурні аргументи уявлялися йому більш переконливими, ніж політичні.

Хоч як би сприймати романтичні погляди Масаутова на роль давніх тюрків в історії України, вони показали, що, якщо Україна прагне стати демократичною державою, вона повинна відмовитися від українського етноцентризму й більш уважно поставитися до інтересів етнічних меншин. Тим часом українські радикали зробили прямо протилежний висновок. З початку 1990-х рр. надзвичайну активність виявив київський філолог В. Довгич, який зробив спробу наділити українців великим історичним міфом, що очищує минуле України від «іногородців»¹⁶. Убачаючи в рухах меншин зазіхання на цілісність української державності, він указував на небезпеку поглядів Масаутова для сучасної України¹⁷. Відкидаючи тюркський і російський історичні міфи, Довгич цілеспрямовано створював величну будівлю українського міфу. При цьому він з користю для себе опирався на етногенетичний підхід Гумільова, намагаючись «коригувати» погляди того на етногенез росіян. Довгич доводив, що «московський (російський) етнос» склався лише 600–700 років тому, а в ХХ ст. потрапив у фазу зламу й у цей час стоїть перед загрозою зникнення. Зате, на думку Довгича, українці, на відміну від росіян, виявилися більш давнім етносом (1,5 тис. років), що підійшов до нового інкубаційного періоду, і має стати «могутнім цивілізованим народом». Нібито ця «страшна правда» і не хотів бачити Гумільов¹⁸. Будучи затятим прихильником української незалежності, Довгич всіма силами намагався забезпечити Україні престижне місце у світі й представляє її важливим світовим центром, а не окраїною Заходу або Євразії¹⁹.

В Україні сила євразійської ідеології була дуже швидко усвідомлена місцевими націонал-патріотами. Одним з перших відповідь росіянам неоевразійцям дав Роман Коваль, голова радикального націоналістичного руху «Державна самостійність України» і засновник газети «Незборима нація». У своєму програмному виступі перед українськими націоналістами він по суті відтворював багато що з положень, які колись висувалися російськими євразійцями: державність, пріоритет нації над особистістю, союз держави з церквою, ідеократія. Він говорив і про соборність, але для нього вона означала не «культурну симфонію», про яку писали євразійці, а об'єднання всіх українських етнічних територій (у тому числі тих, що входили в Російську Федерацію) під егідою єдиної Української держави. Не було в нього й мови про рівноправний розвиток різних культур. Навпаки, він стояв за прийняття строгого імміграційного закону для припинення безконтрольної міграції в Україну й був категорично проти утворення якої-небудь російської автономії в Криму. Західна орієнтація йому також була далека. Він ставав в опозицію до США й заявляв також, що Україна не зацікавлена в інтеграції Європи. Втім, російське євразійство, що виступало проти «атлантизму», його також не влаштовувало, тому що не готове надати Україні більш почесне місце, ніж «периферія». У новій Україні він бачив особливий політико-економічний центр, що проводить свою активну політику, і мріяв про те, що до неї потягнуться країни Прибалтики, Східної Європи, Закавказзя й навіть Туреччина. Цей «східноєвропейський союз» під егідою України ставав у його мріях основою для виникнення осі Київ – Стамбул – Токіо, у чому він бачив «українську версію євразійства». Подібно неоевразійцю Дугіну, Коваль вірив, що вона є «супро-

тивник і ненависть до нього були потужними чинниками інтеграції», але, на відміну від Дугіна, у такому супротивнику він бачив не «атлантичну цивілізацію», а Росію. У той же час заради встановлення дружніх відносин з тюрксько-мусульманським світом він готовий був надати кримським татарам національно-територіальну автономію в Криму²⁰.

Ще далі йшли ультрарадикальні ідеологи УНА-УНСО, що називали євразійство ідеєю, більш підходящою Україні, ніж Росії. Починаючи з географічного обґрунтування цієї ідеї (море й суша, степ і ліс), вони робили ще більший акцент на історичному міфі про предків, який виводив українців із трипільської культури, що робила їх мало не засновниками шумерської цивілізації й ототожнювала їх з арійцями²¹. У перспективі їм бачилася Велика Євразія від Ірландії до Сахаліна, причому вони включали туди навіть Індію з Африкою. Духовну основу цієї цивілізації вони, всупереч російським євразійцям, бачили в неоязичництві й окультизмі, що було, безумовно, пов'язане з арійською ідеєю, далекою для євразійців. Це «велике євразійство» вони протиставляли як «містечковому євразійству» ослабленої Росії, замкненому в рамках СНД, так і євразійству Гумільова, що нагадувало їм панмонголізм. Росії вони радили «досягати ідентичності й створювати Велику Росію під духовно-політичним протекторатом Києва». Своїм же завданням УНА-УНСО називала створення Української цивілізації й формування «нового типу людей»²². У результаті на парламентських виборах березня 1998 р. праві виступали з гаслом «Україна повинна стати могутньою консолідуючою силою на грані трьох світів – Європи, Азії й мусульманського Сходу»²³.

Однак «Українську цивілізацію» лідерам УНА-УНСО створити не вдало-

ся, і, не бажаючи бути маргіналами, вони зайнялися пошуком нової ніші. Згодом їм стало ясно, що «атлантична цивілізація» їм ненависна багато більше, ніж Росія. Тому після помаранчевої революції кінця 2004 р. колишній ідеолог УНА-УНСО, а нині лідер всеукраїнської партії «Братство» Д. Корчинський примкнув до неоевразійського руху А. Дугіна. Виступаючи 21 вересня 2005 р. на мітингу Євразійського союзу молоді, що проходив на Слов'янській площі в Москві з нагоди 625-ої річниці битви на Куликовому полі, він закликав до нещадної війни проти атлантичної цивілізації й заявив, що війна ця близька, як ніколи²⁴. Тим самим, за своїми геополітичними поглядами Корчинський зближився з позицією українських комуністів і соціалістів, що наполягають на слов'янському союзі для успішної боротьби із загрозами з Заходу й з Півдня. Ця ідеологія представлена дивним синтезом євразійських і панславистських ідей²⁵, хоча класичне євразійство свідомо протиставляло себе панславізму.

У недовгий період дружби з Дугіним Корчинський навіть виступив одним з наставників пропрезидентського молодіжного руху «Наші»²⁶. Однак відносно Дугіна як з офіційною, так і з неофіційною Україною явно не склалися. У червні 2006 р. йому на п'ять років був заборонений в'їзд у країну. А після того, як 12 жовтня 2007 р. три члени Євразійського союзу молоді навмисно опоганили українські національні символи на горі Говерла в Івано-Франківській області, українські націоналісти на чолі з Корчинським розірвали відносини з росіянами неоевразійцями.

У середині 1990-х рр., коли українське суспільство обговорювало ймовірність розпаду України на дві частини, євразійська ідея зацікавила не тільки маргінальних політиків та ідеологів, а й оточення президента Л. Кучми, включа-

ючи його самого. Так, у 1994 р. у своїй інаугураційній промові Кучма заявив, що «історично Україна є частиною євразійського економічного й культурного простору». Однак, зустрівши різку відповідь українофонів, він більше відкрито не повертався до цієї ідеї²⁷. Тим часом її намагалися використовувати його радник Д. Видрін і голова адміністрації Д. Табачник. У євразійському проєкті вони однозначно вбачали вираження російської імперськості, що претендувало на панування Росії в СНД. У той же час вони прекрасно розуміли, що наявна економічна кон'юнктура (транспортування російських нафти й газу через територію України в Європу) не дає можливості Україні зробити рішучий вибір між Європою й Росією, що по суті справи вона здатна поставити Україну перед загрозою її державної єдності. Тому, не бажаючи бути «задвірками Європи», вони пропонували Україні свідомо відігравати роль повнокровної євразійської держави, що сприяє нормальним безконфліктним взаєминам між Росією і Європою. Ідеї «Євразії», пов'язаної з Росією, вони протиставляли проєкт «євразійського поясу», або коридора, у якому в кожній з основних країн співдружності (України, Казахстану, Азербайджану, Білорусі) була суто своя власна роль. При цьому особливого значення вони надавали осі Україна – Казахстан, але ключове місце центра цього поясу приділялося Україні. Передбачалося, що така схема здатна попередити наростання імперських амбіцій у Росії й позбавити її лідерства в СНД²⁸.

Водночас такі «євразійські» плани зустрічали невдоволення українських лібералів і демократів, що підозрювали в них поступку «російському імперіалізму» і, як ми вже бачили, однозначно зв'язували майбутнє України з Європою. В ізоляціоністській політиці Росії й СНД вони бачили гальмо для інте-

грації в Європу й хотіли вирвати Україну із цих пут. Але й вони розуміли, що Україна з ряду об'єктивних причин залежить від Росії й не може вільно реалізувати європейську альтернативу. Тому радили Україні поступово звільнитися від цієї залежності й прагнути відігравати самостійну посередницьку роль між Заходом і Сходом³⁰. У цьому плані перспективним бачилося уявлення про українську культуру як синтез польської, російської і української духовності, як синтез західного й східного християнства, і навіть ще ширше – як синтез монотеїстичних релігій з індоєвропейськими язичеськими віруваннями. Все це нібито давало змогу Україні бути мостом між Західною Європою й Росією³¹. У свою чергу автори концепції «євразійського поясу» доводили, що євразійство піддається інтерпретації й що їхній проєкт не має нічого спільного з імперською євразійською ідеєю російських ідеологів, починаючи від Данилевського й Леонтьєва й кінчаючи Гумільовим³². Таке українізоване євразійство знаходило відгук у населення сходу й півдня України, не готового розривати свої сформовані зв'язки з Росією³³.

В Україні цей підхід знайшов історіософське обґрунтування в роботах київського філософа Ю. Павленка, який вважає, що ефективний розвиток України можливий лише з урахуванням її культурних («цивілізаційних») традицій. Будучи прихильником модного цивілізаційного підходу, породженого євразійством, Павленко вважає, що в Україні немає культурних підстав для ідентифікації себе із Заходом і Європою, для яких він свідомо використовує євразійський термін «романо-німецький». Він заперечує поняття «євразійської» або «радянської» цивілізації за формальною ознакою – адже вони не були зв'язані єдиною релігією. Зате йому більше імponує поняття «православ-

но-слов'янської цивілізації», що виникла на основі Київської Русі. Щоб підняти престиж українців, автор наголошує, що чимало вихідців з української знаті ввійшли до складу російського правлячого класу, і називає Російську імперію не «російською», а «імперією східно-слов'янських православних народів», або «православно-слов'янською цивілізацією». Відроджуючи ідеї Трубецького, він доводить, що своєю культурною основою вона набагато більше була зобов'язана українському впливу, ніж московсько-російській традиції, законсервованій маргіналізованим старообрядництвом. Все це приводить його до висновку про те, що Україна не просто належить до «західно-православної субцивілізації, православно-східнослов'янської цивілізації макрохристиянського цивілізаційного світу», а що вона служить «основою цієї субцивілізації». Тим самим Україна набуває символічного престижу – адже вона є не етнічною спільнотою і не державою, а «субцивілізацією». У той же час визначаються і її осяяні століттями цивілізаційні орієнтири – не з «атлантичною», а з «православно-східнослов'янською цивілізацією». Адже – і тут він повторює відоме євразійське заклинання, – «ми для Заходу ніколи не будемо автентично «своїми». Однак це не означає ізоляцію від Заходу, і автор відразу додає, що Україна здатна цілком органічно сприймати й адаптувати євро-атлантичні досягнення. Крім того, зберігаючи улюблену євразійську ідею, він підкреслює проміжне геополітичне положення України між різними світами – Заходом і Сходом (мусульманським світом)³⁴. Це дає йому можливість підводити історіософську й культурологічну підставу під ідею трансєвразійського транспортного коридору («новий Великий шовковий шлях»), про яку писали Видрін і Табачник. Цікаво, що, розглядаючи імперію Романових як

«слов'яно-тюркський світ»³⁵, Павленко не поширює це поняття на Україну. Що ж стосується пострадянського простору, то він розглядає його не як Євразію, а як «перехідну синкретичну зону взаємопроникних периферій відповідних цивілізаційних світів»³⁶.

Ця концепція, що створювала солідний псевдонауковий фундамент для політики раннього Кучми, була переглянута під час його другого президентського строку, коли його радником став директор Національного інституту стратегічних досліджень А. Гальчинський, прихильник європейської орієнтації, який наголошував, що Україна й Росія були різними цивілізаціями³⁷. Певну роль у такій переорієнтації, безумовно, відіграла американська дипломатія. Про це свідчить те, що, підписавши в липні 1997 р. договір про партнерство з НАТО, уже в жовтні Україна стала одним з ініціаторів створення регіонального об'єднання Грузії, України, Азербайджану, Молдови й Узбекистану (ГУУАМ), що поставило своєю метою зниження залежності від російських енергоресурсів. Однак економічна слабкість і залежність від російського бізнесу, а також зросла ефективність російської дипломатії не дали змоги планам повністю реалізуватися³⁸.

Євразійський шлях, що веде до зростання авторитаризму й ізоляціонізму, був, безумовно, відкинутий новим, орієнтованим на Захід урядом В. Ющенка, що прийшов до влади на початку 2005 р.³⁹ Здавалося, у нову епоху євразійський дискурс в Україні маргіналізується, хоча й буде мати деяку популярність серед русофонів. Однак політичні баталії літа 2006 р. і наступні події, які показали, що розкол країни далеко ще не переборений, залишають відкритим питання про долю євразійства в Україні. Після підписання на початку серпня 2006 р. «Універсалу націо-

нальної єдності» і призначення прем'єр-міністром країни лідера «Партії регіонів» В. Януковича, що поставив своєю метою об'єднання України, у євразійського дискурсу з'явилися нові перспективи⁴⁰. Тоді самим безкомпромісним супротивником входження України в Європу й настільки ж завзятою прихильницею проросійської орієнтації виявила себе як опозиціонер уряду лідер прогресивної соціалістичної партії України Н. Вітренко. Це знайшло свій вияв, зокрема, у тому, що, поряд з Д. Корчинським, вона тоді ввійшла у Вищу Раду Міжнародного євразійського руху, створеного А. Дугінім⁴¹.

Сьогодні роль чинників, що розколюють Україну за лінгво-культурними ознаками, не тільки не знижується, але навпаки посилюється. Це – проблема вступу України в НАТО й доля Севастополя, розкол православної церкви в Україні, оцінка голодомору і дій українських націоналістів у роки Другої світової війни, статус російської мови та ін. Але всупереч алармістським прогнозуванням ряду російських політологів радикальний політичний розкол на Захід і Схід Україні, схоже, не загрожує.

Іншими словами, до початку ХХІ століття в Україні сформувалися чотири різних ставлення до євразійства: демократи його, безумовно, відкидали як «імперську ідеологію», націонал-радикали створювали свою версію євразійства саме на основі українізованої «імперської ідеології», а центристи-прагматики використовували помірну українізовану версію євразійства, що бачила саме Україну мостом між Заходом і Сходом. Нарешті, на початку 2000-х років перевага в націонал-радикалів антизахідницьких настроїв і слабкість їхньої соціальної бази в Україні зненацька змусили їх зблизитися, з одного боку, з місцевими соціалістами, а з іншого, – з росіянами неоевразійцями, хо-

ча, як ми бачили, цей союз виявився німецьким.

Євразійський дискурс в Україні дає можливість виявити важливі нюанси образу Євразії, що виглядає не настільки цілісним і однозначним, як це уявляли собі євразійці 1920-х рр. Як мені вже доводилося відзначати, цей образ із самого початку відрізнявся багатозначністю й був доступний інтерпретації й реінтерпретації. У Євразії можна було бачити або унікальний географічний простір (Савицький), або особливий культурний ареал (Трубецької), або регіон, приречений на «православізацію» (Карсавін), або соціальну спільноту із єдиною історичною долею (Вернадський). Можна було обмежитися аналізом цих особливостей, а можна було покласти їх в основу нової «євразійської» ідентичності, надаючи їй політичного значення, – останнє й становило саму суть євразійської ідеї. Фактично євразійство було свідомою спробою вироблення наукової основи для «хорошого», або «справжнього націоналізму»; євразійці це чітко усвідомлювали й відкрито визнавали⁴².

Тим часом, створений євразійцями цілісний образ Євразії з її інтегрованою культурою означав у перекладенні на політичну мову щось досить знайоме колишнім радянським людям, – повна єдність народу («соборність»), «однорідність» («ідеократія») і однопартійну політичну систему на чолі з харизматичним лідером; іншими словами, влада еліти («правлячого відбору»), або номенклатури. Не випадково євразійці з непідробленим інтересом стежили за розвитком фашистської Італії з її корпоративним ладом, – авторитаризм їм явно був до душі, тоді як з ліберальною демократією їм було не по дорозі. От чому шанувальники євразійства перебувають переважно серед консерваторів, культурних фундаменталістів, а також

правих і лівих радикалів, тоді як ліберали й демократи, як правило, виявляються його супротивниками. І все-таки було б невірно зводити весь євразійський дискурс до однієї лише цієї опозиції. Адже, як ми вже відзначали вище, євразійство багатоліке й піддається інтерпретації й реінтерпретації. Деякі автори знаходять для себе вигідним наголошувати на якомусь-небудь одному з його образів, відкидаючи або ігноруючи все інше, що й призводить до формування різних варіантів євразійства⁴³. Наприклад, багатьох спокушає апеляція євразійства до якогось проміжного стану («між Європою й Азією»), що відкриває можливість маневру у світі, що швидко змінюється. Перевага такого стану очевидна.

По-перше, це дає право представити свою країну сполучною ланкою між «цивілізаціями» і континентами, що у свою чергу дає можливість претендувати на місце посередника як у політичному, так і в економічному й культурному плані. Таке місце здається багатообіцяючим і престижним як політикам, так і громадськості. Наприклад, новий імідж Британії, створений на замовлення кабінету Тоні Блера в 1997 р., включав розуміння Британії як мосту між Європою й Америкою⁴⁴. По-друге, тим самим можна претендувати на місце якогось унікального центру, що синтезує культурні імпульси, які надходять звідусіль, до якого нібито через це природно тягнуться різні народи й культури. По-третє, це допомагає повною мірою використовувати культурну символіку для вирішення деяких внутрішньополітичних проблем у тому випадку, якщо країні або регіону загрожує розкол через неміцний міжетнічний баланс. Саме останнє настільки ж актуально для України, наскільки для Казахстану або Татарстану, де ідеологія євразійства має певну популярність. Іншими словами, як це не парадоксально, сьогодні

євразійство здається привабливим не тільки російському імперському націоналізму, а й деяким іншим моделям націоналізму, у тому числі антиросійським. Ось чому поряд з російським євразійством, сьогодні можна зустріти інші його моделі, як-от українську, казахстанську, тюркську та інші⁴⁵. Євразійцям 1920-х рр. все це могло б здатися безглуздом, однак життя показує, що завдяки витонченості людського розуму ті самі політичні концепції можуть реінтерпретуватися настільки, що ведуть чи не до прямо протилежних результатів. Отже, іноді важливими є не самі ідеї і концепції, а те, хто, як і з якою метою ними користується.

Маючи справу з євразійством і його різновидами, варто чітко усвідомлювати, що в пошуках політичних дивідендів вони свідомо апелюють до культури й прагнуть ігнорувати соціальні чинники. У цьому контексті культурна єдність бачиться панацеєю від усіх соціальних бід, включаючи розкол між багатством і бідністю, суперництво між групами з різними інтересами й розбіжності устремлень різних регіонів. Адже віра в культурну єдність, на думку прихильників такого підходу, автоматично пом'якшує можливі конфлікти і обумовлює взаємне тяжіння й прагнення полюбовно вирішити всі проблеми, що виникають. Це, зрозуміло, чергова утопія, адже, як відомо, найжаркіші баталії виникають через поділ спільної спадщини. Це стосується водночас і культурно-історичної спадщини, цінність якої визначається її здатністю постачати суспільство важливими символами єдності⁴⁶. А образ культурної єдності видається привабливим і становить невід'ємну частину багатьох націоналістичних проєктів, бо він дає змогу лідерів видавати свою волю або волю вузької корпоративної групи за волю всього народу, об'єднаного «єдиною культурою», що нібито й

обумовлює єдність інтересів. Така риторика штучно підмінює політику культурною, політичний інтерес – культурними цінностями, а політичну спільність – «локальною цивілізацією».

Однак розглянуті матеріали роблять досить сумнівними твердження прихильників модного «цивілізаційно-

го підходу» про якісь нетлінні цінності, що лежать в основі окремих «цивілізацій». Адже те, як уявляють образ України ті або інші політичні сили, визначається зовсім не якимись там глибинними культурними цінностями, а цілком конкретними політичними цілями й інтересами.

Література і примітки

¹ Інший варіант цієї ст. був опублікований у зб.: І.А. Снежкова, Л.В. Остапенко (ред.). Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия. М.: РУДН, 2007. – С. 8–42.

² Шнирельман В.А. Русские, нерусские и евразийский федерализм: евразийцы и их оппоненты в 1920-е годы // Славяноведение, 2002, № 4.

³ Шнирельман В.А. Евразийская идея и теория культуры // Этнографическое обозрение, 1996, № 4.

⁴ Левандовський В. Євразійство // Політологічні читання, 1992. – № 2. – С. 287–292.

⁵ Волинський В. Тисячолітня держава, або ідея-фікс колишнього президента колишнього СРСР // Літературна Україна, 1 січня 1992; Гончар О., Драч І., Лубківський Р., Павличко Д., Щербак Ю. На захист істини // Літературна Україна, 13 лютого 1992; Шпиталь І. Кого і як «присовокупляти» // Літературна Україна, 27 лютого 1992; Тризнів М. Україна і Росія: шляхи і долі // Літературна Україна, 11 червня 1992; Гордасевич Г. Історія в дзеркалі поезії // Літературна Україна, 25 червня 1992; Кочубей Ю. Що таке «євразійство» // Літературна Україна, 7 травня 1992; Левандовський В. Вказ. пр.; Скочиляс Л. Імперська політика Росії в СНД // Генеза, 1995. – № 1. – С. 200–205. На орієнтації України на Європу наполягав і американський політолог українського походження Тарас Кузьо. Див.: Кузьо Т. Європа чи Євразія? Стратегія для України // Розбудова держави, 1996, № 6. – С. 14–16, № 7. – С. 15–19; Kuzio T. Ukraine: State and nation building.

London and New York: Routledge, 1998. P. 132.

⁶ Кочубей Ю. Зазн. пр.

⁷ Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка, 1994. – № 3. – С. 58–68. Див. також: Wilson A. The Ukrainians. Unexpected nation. New Haven: Yale Nota Bene, 2002. – P. 285–286.

⁸ Приступа В. Сучасні іпостасі українського політичного націоналізму // Генеза, 1994. – № 2. – С. 187.

⁹ В кінці 1997 р. 55,9% населення України вважали себе українцями, а 26,7% мали російську чи подвійну україно-російську самосвідомість. При цьому немало українців говорили тільки російською чи однаково володіли обома мовами. Русофони концентрувались у східних, південних, південно-східних і північно-східних областях. Близько половини населення Києва говорили в 2000 р. тільки російською. Див.: Белецький М.І., Толтыго А.К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис, 1998, № 4. С. 76; Майборода А. Этнополитическая сфера в Украине // В. Смирнов и др. (ред.). Политические и экономические преобразования в России и Украине. М.: Три квадрата, 2003. С. 307. Табл. 1. См. также: Wilson A. Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities // Nations and nationalism, 2002, vol. 8, no. 1. P. 32–33; Shulman S. The cultural foundations of Ukrainian national identity // Ethnic and racial studies, 1999, vol. 22, no. 6. – P. 1011–1036.

¹⁰ Гарань О., Коваль Я., Шевчук А. Україна та Крим у російських геополітичних

концепціях // Політична думка, 1994. – № 3. – С. 93–97.

¹¹ Wilson A. The Ukrainians. Unexpected nation. P. 290.

¹² Див., напр.: Wolczuk K. History, Europe and the «national idea»: the «official» narrative of national identity in Ukraine // Nationalities Papers, 2000, vol. 28, no. 4. P. 684–685.

¹³ Wilson A. Elements of a theory... P. 43–44; idem. On Galician 'autonomism' // B. Törnquist-Plewa (ed.). History, language and society in the borderlands of Europe, p. 161–184. Malmö: Sekel, 2006.

¹⁴ Про це див.: Прицак О. А може, болгаро-татарський Оссіан? // Східний світ, 1993. – № 2; Schamiloglu U. We are not Tatars! The invention of a Bulgar identity // L. Karoly, N.E. Kincses (szrk.). Néptörténet – Nyelvtörténet. Szeged, 2001. P. 143–145.

¹⁵ Масаутов Р. О слові «Україна» і не тільки // Вечерний Київ, 7 июля 1992.

¹⁶ Про це див.: Shnirelman V.A. The Myth of the Khazars, 1970s – 1990s. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, Hebrew University, 2002. – P. 155–156.

¹⁷ Довгич В. Вперед, до Європи 1913-го? чи 913-го? // Русь Київська, 1994. – № 1. – С. 2.

¹⁸ Довгич В. Гумільов проти Гумільова // Розбудова Держави, 1992. – № 2. – С. 55–57.

¹⁹ Довгич В. Україна – окраїна Росії? // Дзвін, 1992. – № 7–8.

²⁰ Коваль Р. Проблеми державності України // Державність, 1992. – № 2 (5). С. 33–38; он же. Современная геополитическая доктрина // Вечерний Киев, 12 ноября 1992. С. 2.

²¹ Про цей міф див.: Шнірельман В.А. «Внуки Дажьбога»: идейные и историографические основы украинского неоязычества // Б. Н. Флоря (ред.). Украина и Белоруссия: история и культура. Ежегодник 2005/2006. М.: Индик, 2008. – С. 210–252.

²² Халецький О. Євразійство як здійснення української ідеї // Націоналіст (Львів), 1994. – № 1. – С. 19–20. Див.

також: Корчинський Д. Викликаю огонь на себе! Київ: б. и., 1998.

²³ Евзеров Р.Я. Украина: с Россией вместе или врозь. М.: Весь мир. – 2000. – С. 85–86.

²⁴ Мы пришли, чтобы править // Евразия. Информационно-аналитический портал (<http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2673>).

²⁵ Wilson A. The Ukrainians. Unexpected nation. P. 309–310.

²⁶ Верховский А., Кожевникова Г. Основные тенденции в развитии национал-радикального движения и государственного противодействия ему в 2005 году // Башинова Ю., Таубина Н. (сост.). Мониторинг дискриминации и национал-экстремизма в России. М.: Фонд «За гражданское общество», 2006. – С. 20.

²⁷ Wilson A. Elements of a theory... P. 38.

²⁸ Видрін Д.Г., Табачник Д.В. Україна на порозі ХХІ століття (політичний аспект). К.: Либідь, 1995. – С. 126–138. Див. також: Білорус О., Горелов М. Національна «мрія» й історичний шанс // Віче, 1995. – № 5.

²⁹ Такі настрої були не чужі й керівництву країни, і в 1995 р. Україна вступила в Раду Європи. А влітку 2003 р. Україна стала учасником антиіракської коаліції. Тоді ж вона відмовилася від пропозиції про створення єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю і Казахстаном.

³⁰ Дергачев А. Украина в современных геополитических преобразованиях // Полис, 1998, № 3. – С. 124–132; Парахонський Б.О. Південно-східний вектор // Політика і час, 1998, № 3. – С. 3–6. Цікаво, що згадана книга Видріна і Табачника була вилучена з продажу, перш ніж вона змогла широко розійтись. Див.: Wolczuk K. History, Europe and the «national idea»: the «official» narrative of national identity in Ukraine // Nationalities Papers, 2000, vol. 28, no. 4. – P. 685.

³¹ Кішно О. Доля української культури в європейському і світовому контексті // Генеза, 1995. – № 1. – С. 71–72.

³² Видрін Д.Г., Табачник Д.В. Україна на порозі ХХІ століття. С. 126–138.

³³ *Белецкий М.И., Толтыго А.К.* Вказ. пр.; *Евзеров Р.* «Евроазиатская идея» в независимых государствах // Свободная мысль, 1993. – № 14. – С. 44–45; *Wilson A.* Ukrainian nationalism in the 1990s. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 192. *Арель Д.* Украина выбирает запад, но без востока // Pro et Contra, 2005. – № 1. – С. 39–51.

³⁴ *Павленко Ю.В.* Україна у світовому цивілізаційному процесі // Вісник Національної Академії Наук України, 2002. – № 3. – С. 18–26. *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Киев: Феникс, 2002 (особенно с. 641–651).

³⁵ *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. С. 647.

³⁶ Там же, с. 648.

³⁷ *Журженко Т.Ю.* Евразийцы без энтузиазма, европейцы без приглашения: дилеммы украинской геополитической идентичности // Политическая наука, 2006. – № 2. – С. 20.

³⁸ Там же, с. 25–27. Пізніше Узбекистан вийшов з цього альянсу.

³⁹ *Миллер А.* Много испорчено, но не все потеряно // Pro et Contra, 2005. – № 1. – С. 33.

⁴⁰ Про схильність Януковича до ідеї «східнослов'янської цивілізації» див.: *Журженко Т. Ю.* Вказ. пр. С. 17.

⁴¹ *Umland A.* Vitrenko's fascist friend. The Strange Alliance between Ukrainian «Progressive Socialism» and Russian «Neo-Eurasianism» (<http://www.unian.net/eng->

[/news/news-152563.html](http://news/news-152563.html)). Про політичну позицію Вітренко див.: *Кацман В., Чирва В.* Наталья Витренко: «Мне звонил Ющенко и просил убрать людей с Крещатика» // Известия, 17 октября 2006 (<http://www.izvestia.ru/world/article3097614/>)

⁴² *Шнирельман В.А.* Интеллектуальные лабиринты. М.: Academia, 2004. – С. 6–7.

⁴³ *Шнирельман В.А.* Цивилизационный подход как национальная идея // Тишков В. А., Шнирельман В. А. (ред.). Национализм в мировой истории. М.: Наука, 2007.

⁴⁴ The Economist, August 23, 1997.

⁴⁵ *Laruelle M.* Le néo- Eurasisme russe. L'empire après l'empire? // Cahiers du monde russe, janvier-mars, 2001; *Шнирельман В.А.* Альтернативное евразийство. Доклад на Международной конференции «Между этносом и Евразией: идеи и влияние Л. Н. Гумилева», организованной Институтом истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова, РАН, Москва, 27 июня 2005.

⁴⁶ Про прикл див.: *Shnirelman V.* Who gets the past? Competition for ancestors among non-Russian intellectuals in Russia. Washington D. C., Baltimore & London: Woodrow Wilson Center Press and Johns Hopkins University Press, 1996; *Шнирельман В.А.* Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. М.: ИКЦ Академкнига, 2003; он же. Быть аланами. Интеллектуалы и политика на Северном Кавказе в XX веке. М.: НЛО, 2006.

«Український акцент»
російського письменника
(роздуми про творчість
Валентина Катаєва)

Наталія Висоцька

The paper looks at the historically determined complexities in the relations between Ukrainian and Russian literatures with a special emphasis on the so-called South Russian or «Odessa» school in Russian fiction and poetry. One of its most talented representatives, Valentin Kataev, is in the focus of discussion. His «Ukrainian» short novel («I, a Son of the Working People...») is given special consideration from the perspective of its reliance upon Ukrainian folklore, cultural practices and language. It is argued that the text, ostensibly a period propaganda piece, may be interpreted in terms of mythopoetics as a nostalgic tribute to age-old Ukrainian folk rites that are ousted from existence by the 20th c. political rituals.

Проводити демаркаційні лінії в царині культури – справа невдячна. Для творчого начала не існує державних кордонів; воно з однаковою жадібністю живиться і «своїм», і «чужим», безпомилково обираючи серед розмаїття доступних опцій саме те, що якнайкраще згуртує його. Це особливо помітно в наш час, позначений тяжінням до все більшої гібридизації або «креолізації» культури у світі, який стрімко глобалізується. Проте кожна дія породжує протидію – і неминучий, здавалося б, процес зближення культур і цивілізацій прокладає собі шлях крізь шалений опір, що набуває різних форм: від мовної/культурної політики (скажімо, у Франції, яка відчайдушно намагається запобігти американізації) до терористичних актів. Незрідка ця діалектика зумовлена, як у

випадку України, об'єктивними історичними причинами, котрі впливають, серед іншого, і на розуміння нами внутрішніх пружин функціонування культури в цілому і красного письменства як її складової зокрема.

Питання встановлення межових стовпів між літературами російською та українською поставало і до набуття Україною незалежності, але багатомірове існування нашої країни у рамках інших державних утворень перешкоджало системному мисленню у цьому напрямі. Для Російської імперії Україна була Малоросією – «маленькою Росією», що не сміла претендувати на мовну/культурну/літературну автономію у будь-якому серйозному сенсі. Ситуація мало змінилася в імперії радянській – за винятком хіба що зверхньо-поблажливого ставлення до «національного за фор-

мою», тобто – на практиці – поверхово-етнографічного художнього самовиявлення. На відміну від своєї попередниці, радянська тоталітарна система наголошувала на пріоритеті ідеологічного над національним, водночас приховано порушуючи цей принцип через гру бінарними опозиціями: скажімо, М. Шолохов або О. Фадєєв йменувалися найчастіше просто «радянськими письменниками», без визначення «російські», тоді як О. Гончар або М. Стельмах поставали «українськими радянськими письменниками». У такий спосіб «російське» набувало статусу норми у семантичному полі «радянського», фактично дорівнювалося йому, а все «не-російське» як маркований член опозицій відсувалося на похідні, другорядні позиції.

У пострадянській Україні простежується певна динаміка у ставленні до російської літератури – якщо одразу після набуття незалежності відчувалося негативістське, подеколи агресивне відмежування від неї як закономірна реакція на комплекс «меншої сестри», то з плином часу і поступовим зростанням культурної «впевненості у собі» став можливим більш зважений підхід. А саме прийняття того неспростовного факту, що в силу геополітичного розташування України між Заходом і Сходом «східний» чинник мав на її культуру аж ніяк не менший вплив, ніж західний, не кажучи вже про потужне силове поле російської словесності – не лише класичної, а й «срібного віку», і пізнішої, – що притягувало до себе не тільки нас, найближчих сусідів, а й митців з найвіддаленіших світових ареалів. І ще один істотний момент: за понад півтора десятиліття підросло, подорослішало покоління українських літераторів, які вже, слава Богу, не страждають від комплексу меншовартості, а відтак здатні ставитися до російського письменства так само, як і до будь-якого іншо-

го, без політичного надриву – книжки читаємо, у класиків вчимося, що нам підходить – беремо, з сучасниками спілкуємося на форумах і конференціях. Отже, сьогодні в Україні пишуться й захищаються сотні дисертацій з історії російської літератури, причому вельми поширені дослідження на тему, яку можна визначити за формулою «Відомий російський письменник (Пушкін, Чехов, Бунін – підставляйте далі) і Україна». І тут виникає дещо інший поворот теми – незаперечний зворотний зв'язок між культурами України й Росії, відчутна присутність українського компонента у творчості тих самих Пушкіна і Чехова, Буніна і Купріна, десятків інших письменників у різному ступені та у розмаїтих формах.

Одним з найвиразніших проявів такої присутності є, безумовно, «одеський текст» російської літератури, зокрема, його варіанти початку ХХ ст. У своїй автобіографічній повісті «Час великих сподівань» К. Паустовський, який сам був одним з творців цього тексту, згадує слова І. Бабеля, ймовірно, найвідомішого його творця, про те, що в Одесі «будуть свої Мопасани. Тому що в нас багато моря, сонця, гарних жінок, і багато поживи для роздумів. Мопасанів я вам гарантую» [7, с. 305]. І хоча важко стверджувати, наскільки обгрунтовано була аналогія з творчістю французького класика (щодо написаного самим Бабелем, вона, безперечно, виправдана), очевидно, що чи то через названі причини, чи то через історичні обставини, чи то через те й друге разом у першій третині минулого століття Одеса справді стала однією з літературних столиць країни, яка переживала кардинальні тектонічні зрушення. Поети і прозаїки, місцеві й приїжджі, Бабель і Паустовський, Багрицький і Катаєв, Кірсанов і Олеша, майбутні Ільф і Петров та десятки інших, менш відомих імен вписували

місто біля Чорного моря до історії літератури, йдучи у цьому по стопах видатних попередників. Говорячи про цих письменників, інколи (подейкують, що з легкої руки В.Б. Шкловського) вживають термін «одеська» («південно-російська»; «південно-західна») школа. Кожний з них відповідно до свого обдаровання додавав якийсь новий штрих до напрочуд принадного літературного міфу Одеси, що сяяв усіма барвами веселки. Може, справді, щось таке особливо наснажливе було у повітрі Приморського бульвару і Молдаванки, Дерibasовської та Пересипу? (Принагідно зазначу, що перша зустріч з реальною Одесою у часи моєї юності обернулася для мене – можливо, і для когось ще – розчаруванням саме через надто романтизований образ міста, який постав у свідомості зі сторінок улюблених книг).

Фахівці, які займаються одеським хронопом у літературі, сходяться на думці, що одним з найталановитіших «портретистів» міста був В. Катаєв. Одеса – повноправна «героїня» його тетралогії «Хвилі Чорного моря»; її кольори, запахи і звуки раз у раз оживатимуть й у рядках його пізньої, багато в чому автобіографічної прози, створеної вже у річищі «мовизму». Варто наважитися відкрити мало не будь-який розділ визнаного шедевр письменника, повісті «Біліє парус одинокий», щоб переконатися у правоті Тетяни Тесс, яка пише: «Він приніс на сторінки книги засліплюючий, наче магній, блиск південного моря, гіркуватий, полинний запах степу, тінисту спеку одеських вулиць, галас її базарів, небагатий, привітний затишок Ближніх Мельниць...» [3, с.11]. Однак далі йтиметься не про багатонаціональний, полікультурний та різномовний одеський субстрат катаєвського письма, а про інший – сказати б, більш «український», з яскравіше вираженою національною специфікою. Перед цим, однак,

треба прояснити дещо у феномені самого автора.

Цей уродженець Одеси з українським корінням (мати, за сімейними переказами, походила зі старовинного козацького роду) – блискуча й суперечлива постать у російській літературі ХХ століття, один з тих митців, які всією творчою долею доводять істинність максими про художника як про «сина своєї доби». Не вдаючись до переказування ані життєвої, ані творчої біографії Катаєва, зазначу лише, що, судячи з фактів, свідчень, прямих і непрямих доказів, непересічний, свіжий талант чудово уживався в цій людині зі, скажімо, сумнівними моральними якостями, здатністю пристосовуватися до найнесприятливіших для творчості політико-суспільних обставин. Не можна заперечувати, що Катаєв вважався класиком радянської літератури, мав звання Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської і Сталінської премій, був автором офіційно канонізованих творів, зокрема на ленінську тематику. Отже, не випадково у працях навіть прихильних до свого «об'єкта» дослідників неодноразово виникає слово «цинізм», яке, мабуть, справді багато чого пояснює у шляху Катаєва. Думки сучасників про нього, в тому числі й досить відомих, полярно протилежні, що найрельєфніше виявилось після публікації 1978 р. мемуарного роману «Мій діамантовий вінець», де під прозорими псевдонімами-прізвиськами виведені видатні діячі російської літератури першої половини століття. Одними ця книжка була сприйнята як новаторська проза значного майстра, іншими – як «набір низькопробних пліток» (докладніше про цю полеміку див. [5]). Ці слова пишуться не без гіркоти – я з дитинства і по сю пору віддано люблю Катаєва-письменника. Але час вже визнати, що платонівська начебто нероздільна тріада краси, добра та істини давно

розщепилася, і що «геній і злочинство», на жаль, бувають цілком сумісні. Ну, може, не геній, але талант – це точно... А талант, повторюю, непідробний. Його унікальність полягає у граничній пластичності письма, яку уможливають мисливська прицільність авторського ока та вуха; надприродна чуттєва пам'ять; достеменно знання предмета; спостережливість до найменших деталей; неприйняття жодної приблизності. Катаєв не розповідає про життя, а показує його словами. Завдяки вербальній магії, якою сповна володіє автор, світ катаєвських текстів сприймається на смак, зір, слух, нюх та дотик – як чарівно зміщена, але від цього не менш справжня реальність. І доводиться визнати, що цей величезний талант упродовж значної частини часу, відведеного письменникові на землі, працював на ворожий людині режим...

Саме ці характерні маркери катаєвського письма – талант, що буквально фонтанує з кожного рядка, та ідеологічна заангажованість – визначають параметри його «української» повісті «Я, син трудового народу...» А зважаючи на час її написання та друку – 1936–1937 рр., – не важко здогадатися, що домінуватиме в ній другий з названих чинників, тим більше, що сам Катаєв дивився на написання цієї книжки як на виконання свого роду соціального замовлення [4, с. 519]. У центрі повісті – доля солдата, бомбардира-наводчика Семена Котко, що повертається з фронтів Першої світової війни у рідне село лише для того, щоб бути втягнутим у полум'я іншої, на цей раз громадянської війни. Понадзавдання – зобразити процес ідейного зрішання далекого від політики українського селянина, а також напередодні нової війни, неминучість якої стала на той момент очевидною, апелювати до патріотичних почуттів читачів. Невипадково закінчується повість офіційно-

сусальною сценою прийняття військової присяги на Червоній площі. Вочевидь, твору, написаному з подібними інтенціями, судилося б залишитися агіткою з короткою читацькою історією. Але тут втручається дар Божий – і написаний сімдесят років тому на злобу дня, просякнутий віджилою ідеологією твір й нині виблискує, як маленька художня перлинка. Компактна, щільно підігнана композиція, хвацька динамічність побудованої на контрастах дії, що не поступається крутим голівудським бойовикам (Катаєв того періоду – ще переконаний «сюжетник») у поєднанні зі щемким ліризмом оповідного голосу... А ще – крізь подієвий шар тексту, часом незалежно від авторської волі, починають проступати інші смисли, пов'язані, насамперед, зі щирим захопленням українською природою, культурою, мовою.

«Українська» забарвленість твору втілена не лише на фабульному, характерологічному, хронотопному, а й на інших рівнях тексту. Так, в основу нараці покладено лад усної народної оповіді з її епічним ритмом та характерним стилем, синтаксичними паралелізмами та сталими порівняннями. Водночас у повісті чітко прокреслений ліричний струмінь – його посилює введення текстів пісень (як правило, народних) мало не до кожного коротенького розділу. Підкреслюючи фольклорну природу наративу, його близькість до казково-легендарних історій про солдата-молодця, критики та катаєвознавці порівнюють його то з російським «сказом» (Б. Галанов), то з «народною баладою» (М. Ємельянов). Можливо, враховуючи національну специфіку оповіді, тут варто було б згадати й українську думу. Хоча б там як, мабуть, саме виразний музично-пісенний первень твору підказав композитору С. Прокоф'єву ідею створити оперу за мотивами повісті.

На рівні дискурсу притаманна авторіві віртуозність описів матеріального, речового, природного світу в даному разі спрямована на відтворення суто українського колориту. Як зримо й запашно, з яким задумливим милуванням описано сільську кімнату:

«Это была чистая, нежилая половина, со свежесмазаным глиняным полом, с ярко выбеленной печкой и припечкой, размалеванной цветами в горшках и птицами в коронах, как у павлинов. Вокруг бедной иконы киевского письма и по стенам висели на гвоздиках пучки и мешочки сухих, сильно пахучих трав и цветов: черноривцев, чебреца, васильков, тмина, полыни. На печи была навалена груда прошлогодних маковых головок. Тут же стояли две волнисто расписанные поливенные миски: одна с горкой голубого мака, другая – налитая до краев темным медом, в котором плавали крылышки пчел» [3, с. 540].

І зовсім інші чуттєві рецептори працюють, щоб передати враження від продукту, невід'ємного від образу України в масовій свідомості:

«От сала трудно было оторваться. Сало это специально хранилось для него с прошлой пасхи, когда в последний раз кололи кабанчика. Густо посыпанное крупной солью и завернутое в полотняную тряпку, оно было закопано глубоко в землю, и в таком виде могло лежать, не портясь, хоть три года. От долгого лежания в земле оно только становилось нежным, как масло.

Какое наслаждение было делить его толстый мраморный брус на тонкие ломти. Очищая походным ножиком землю и соль и срезая твердую кожу, желтоватую и полупрозрачную!» [3, с. 508].

Якщо у читача від цього опису не потекли слинки, значить, він нічого не тямить в літературі!

«Українську» лінію проведено і на рівні мови. Як слушно зауважує

М. Ємельянов, до тексту «вміло й тактовно введено розмовну стихію» [2, с. 69] україномовного села. «Романтична піднесеність і гумор народного мовлення» – погодимося з Б. Галановим – «багато в чому визначили образний лад книжки, забарвили її інтонаціями української мови, її музичністю, лірикою, іронією» [1, с. 87]. Хоча видавництво винайшло за потрібне надати переклади з української (текст пістрявіє просторіковими посиланнями, де пояснюються слова «тютюн», «ставок», «незачемний», «глечик», «позичити», «лядаший» тощо), їхнє значення цілком зрозуміло з контексту. Як результат – за допомогою майстерного вкраплення точно дібраних українських слів, конструкцій, ритміко-інтонаційного малюнку створюється оманливий зоровий і слуховий ефект – текст, написаний російською мовою, сприймається як органічно-український.

Такий прийом відсилає до творчої манери Гоголя, про що неодмінно згадують дослідники, нагадуючи, що «гоголь-янець» Катаєва називав ще М. Горький. Додамо, що у творі Катаєва є і пряма ремінісценція на гоголівського «Вія» (страшний сон героїні, дія якого відбувається у демонізованому церковному просторі).

Мені хотілося б, на додаток до вищезгаданих, вказати на ще один, глибинніший, рівень тексту, де, на мою думку, відбувається (можливо, несвідомо для автора) зіткнення між традиційним (в даному разі, українським) устроєм життя та тими політичними силами, які у ХХ ст. цей устрій цілеспрямовано руйнують. Отже, повість «Я, син трудового народу...» можна інтерпретувати в категоріях міфопоетики як текстуальний простір, на якому зустрічаються й зіштовхуються різні знакові-ритуальні системи. Поняття ритуалу, зазвичай, відсилає до архаїки, але при

цьому зберігає свою значущість і для сьогодення. Як відомо, після розвідок Дж. Фрейзера та Б. Маліновського утвердилося розуміння ритуалу як «дійового», «практичного» еквіваленту міфу, що мав прагматичну спрямованість – підтримувати космічний та соціальний порядок, гарантувати добробут племені та безперервність його культурної традиції. З точки зору міфологічного мислення, пояснює М. Еліаде, довготривалість дії можна забезпечити її сакралізацією, тобто оживленням первинного архетипу в ритуалі, під час якого «освячений простір збігається з центром світу», а «конкретний час... проектується у міфологічний» [9, с. 45]. Е. Мелетинський говорить про «заданість» та «визначеність» архаїчного світу парадигмами першочасу (Ur-Zeit), які уможливають його теперішнє функціонування, але потребують регулярної реaktуалізації своїх «життєдайних сил у магичних ритуалах» [6, с. 154].

Як довели політологи, соціологи, психологи, для того, щоб затишно і впевнено почуватися у незмірно ускладненому світі ХХ і ХХІ століття, нашому сучаснику, як і його прадавньому предку, теж конче потрібні індивідуальні та колективні міфи і ритуали. Це стосується, зокрема, національного самовизначення і самосприйняття. Однією з функцій міфу в націєтворенні та націєзбереженні М. Попович вважає те, що «через ритуали (передусім свята)» він поєднує «сучасність з вічним минулим», відтворюючи його знову і знову через мистецтво і ритуал» [8, с. 58]. Ритуал, таким чином, підтримує тяглість національної тожсамості, цементує зв'язки всередині спільноти. Тоталітарні режими, будь-яка державність взагалі чудово усвідомлюють важливість ритуалу для функціонування «нової суспільної єдності»; звідси їхнє прагнення до витіснення традиційних обрядів і свят новоутворення-

ми, помпезність і видовищність відповідних культурних практик.

Повертаючись до повісті Катаєва, зазначимо, що темпоритм її дії, якщо не брати до уваги ретроспектив, визначений рухом від одного народного обряду до іншого – йдеться, насамперед, про традиційний весільно-шлюбний цикл, відтворений зі знанням справи, гідним етнографом, та з любов'ю, притаманною поету. Це засвідчують і назви розділів – від «Вечірки» до «Сватів», далі до «Заручин», «Змовин» і «Розглядів», аж до кульмінаційного «Вінчання». Крім цього, у тексті неодноразово наголошується на значенні звичаю, традиції як головної сили, що разом з природою керує життям селян. Не просто описується поведінка, визначена традицією (скажімо, те, що мати й син вклоняються одне одному після обіду), а й окремо наголошується на ролі звичаю як соціального важеля життєустрою. Щодо семантичного пласта, пов'язаного зі шлюбом, який займає чимало текстового простору, то він виконує декілька функцій. По-перше, його роль значна у сюжетотворенні – адже долі антагоністів зв'язуються у тугий вузол саме сімейно-шлюбними стосунками. Хід через обряди уможливує і гру з читачем. У читацькому горизонті сподівань «Вінчання» мало б бути логічним завершенням попередніх стадій розпочатого раніше процесу, але ці очікування обманюються: насправді цей епізод містить чергову сюжетну перипетію – героїню примушують вінчатися зовсім не з тим, з ким вона заручилася, і тільки ефектна з'ява «справжнього» нареченого у церкві в останній момент запобігає цьому. По-друге, є в цих докладних, з усіма деталями описах й суто естетичне захоплення красою українського ритуалу. І, нарешті, на мою думку, підтекст їх утворює сум за неквапливим, розміреним, гармонійним щодо природних ритмів способом життя, що невідворотно

йде у минуле. Адже ці природньо-соціальні ритуали безжалісно порушують ритуали політичні, часто антилюдяні та криваві. Під час змовин Любки й матроса до села вдираються німці – і характер суспільної події різко змінюється на протилежний: свято перетворюється на страту. Так само політичним видовищним ритуалом – військово-польовим судом – завершується для закоханих відчайдушна спроба втечі. Нарешті, виведений у фіналі повісті вже згадуваний парад військ, що проходять повз Мавзолей, – це також ритуал, але не національний, а державний, покликаний скріплювати людей в єдине ціле відчуттям належності саме до радянської

країни. Водночас, і весільні обряди, і публічну страту, і суд, і процедуру прийняття присяги об'єднує видовищна природа, питома вага якої у катаєвському тексті дає можливість говорити про нього як про своєрідний «парад атракціонів». Показуючи неминучість зміни одних «атракціонів» іншими, автор правдиво відтворює неблаганний хід історії, який виштовхує на узбіччя традиційну патріархальність буття. У такому контексті «ідеологічно витримана» повість Катаєва прочитується як поетичний реквієм за тією мальовничою Україною, яка так і не змогла подолати звивистих й небезпечних шляхів ХХ століття.

Література

1. *Галанов Б.* Валентин Катаев. Размышления о Мастере и диалоги с ним. М.: Худ. лит., 1989.
2. *Емельянов М.* От Одессы до Лозовой (Катаев и Украина) // Венки Валентину Катаеву. К 100-летию со дня рождения писателя. – Одесса: Астропринт, 1998. – С. 67–71.
3. *Катаев В.* Повести. – М., Детгиз, 1957.
4. *Катаев В.* Собр. соч. в 10-ти т., т. 10. – М., Худ. лит., 1986.
5. *Котова М., Лекманов О.* Плешивый щеголь (из комментария к памфлетному ме-

муарному роману В. Катаева «Алмазный мой венец») // Вопросы литературы. – Март-Апрель. – 2004. – С. 68–90.

6. *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976.

7. *Паустовский К.* Начало неведомого века. Время больших ожиданий. – К.: Дніпро, 1985.

8. *Попович М.* Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України // Дух і Літера. – 1998. – № 3–4. – С. 57–68.

9. *Элиаде М.* Космос и история. – М.: Прогресс, 1987.

Перехресні дороги російського і українсько- го донкіхотства

Олександр Пронкевич

The article presents a comparative study of Don Quixote myth in the Russian and the Ukrainian cultures. Both traditions stem from the German Romanticism that made Don Quixote a symbol of the utopian vision of the world. However, the nature of the quixotic utopia in the two cultures is different. In Russian tradition, Don Quixote exemplifies the messianic and the imperial approach, while in Ukraine, the character's name is a synonym of struggle for independence of the Ukrainian nation-state.

Дон Кіхот Ламанчський є одним із найчастіше відтворюваних культурних міфів доби модерності й постмодернізму. Його пригоди оживають як персоніфікація філософських проблем у Ф.В. Шеллінга, Г.В.Ф. Гегеля, А. Шопенгауера, М. де Унамуно, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Фуко та ін. У жодній публікації не вистачить місця, аби згадати всі «літературні версії» Дон Кіхотів. Постаць Рицаря Сумного Образу та його джури Санчо Панси тиражується у вигляді пам'ятників, на монетах, іграшках, одязі, їжі, у творах класичної і популярної музики [1]. Існує «Велика Сервантесівська енциклопедія» (координатор проекту – Карлос Алвар) [2]. Це десять великих книг по тисячі сторінок у кожній, що розкривають різноманітні способи і форми, у яких персонажі знаменитого роману побутують у культурах різних країн світу. В Університеті А&М (Техас) під керівництвом Едуардо Урбіно завершується створення електронної бібліотеки ілюстрацій до безсмертної книги. Іспанський дослідник Рафаель де Еспанья склав каталог кіновтілень Дон Кіхота, який міс-

тить опис понад двохсот стрічок, знятих за твором Сервантеса [3]. Така велика популярність Дон Кіхота у сучасному світі визначає той факт, що цей образ, а також і сам роман постійно перебувають у центрі дослідницької уваги.

Проте, незважаючи на величезну кількість наукових робіт [див. бібліографію 4, 5, 6, 7, 8], ця тема залишається ще далеко не вичерпаною, адже життєва логіка розкриває у ній нові неочікувані ракурси. Саме таким ракурсом є тема нашої публікації, яка має на меті розглянути російське і українське донкіхотство у порівняльному аспекті. Обидва різновиди світового донкіхотства, взяті окремо, вивчені вже достатньо глибоко (російське більше [9, 10, 11, 12, 13], українське менше [14, 15, 16, 17, 18]), проте дослідники не порівнювали міфи про Дон Кіхота, створені в Росії й Україні – двох сусідніх слов'янських державах. Тепер, за умов складного діалогу між метрополією і колишньою колонією, зіставлення російського Дон Кіхота з українським виглядає не тільки доречним, а й принципово важливим, адже донкіхот-

ство в культурах обох країн вже давно стало національним явищем, а ім'я Сервантесівського героя слугує для означення тих цивілізаційних виборів, з якими стикаються Україна і Росія.

Розпочнемо з того, що об'єднує обидва варіанти донкіхотства. Найважливішим тут уявляється та обставина, що і російський, і український Дон Кіхоти є продуктом романтичної або постромантичної яви, яку в позитивному або негативному сенсі цікавила проблема «священного безумства» героя-самітника, здатного вийти на двобій з ворогом, що перемагає його кількісно, і кинути виклик панівним тенденціям доби. Росія і Україна протягом тривалого часу становили (а багато в чому становлять і зараз) культурні простори, маргіналізовані відносно західних інтелектуальних і естетичних мейнстрімів, адже тут розвинені форми реалістичного й позитивістсько-натуралістичного мистецтва, поширені у західних країнах у ХІХ ст., були запроваджені з затримкою і не були прийняті до кінця. Відрізаність Радянського Союзу від світу (від модернізму, авангардизму і постмодернізму ХХ ст.) тільки зміцнювала дух консервованості культурного життя Номо Sovieticus. За таких умов обидві національні традиції виявилися сприятливим ґрунтом для появи героїчно-профетичного донкіхотства месіанського типу, квінтесенцію якого становить утопізм.

Різноманітні прояви утопізму можна знайти у таких відомих російських письменників, мислителів, митців, інтелектуалів різних поколінь і політичних спрямувань, як І. Тургенєв, Ф. Достоевський, В. Соловйов, К. Леонтьєв, М. Бердяєв, А. Луначарський, Г. Козинцев, А. Сахаров та ін. У російській традиції також актуалізовані антиутопічні елементи, закладені в романі Сервантеса. Зокрема, А. Платонов у своєму романі «Чевенгур» розкриває ті небезпеки, які

містить у собі фанатична донкіхотська віра, різновидом якої є більшовизм, що пропонує людству жахливий проект сучасного і майбутнього. В. Багно пояснює появу утопічного варіанту донкіхотства в Росії загальною схильністю російської культури до глобальних месіанських візій: «Хочемо ми цього чи не хочемо, ми повинні визнати схильність російської свідомості до утопій: доктрина «Москва – третій Рим», ідеї слов'янофілів, радянська ідеологічна пропаганда з усіма її офіційними гаслами («Наздогнати і перегнати Америку!», «Нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!»). Санкт-Петербург – місто-утопія – стає колицкою утопічної більшовицької революції, яка спричинила стільки трагічних наслідків для народу» [12: 30].

Цілком месіансько-утопічною є свідомість і українських Дон Кіхотів. Миколу Хвильового, який сам себе називає Доном Квізадо, надихає утопічна візія «азіатського ренесансу» – програма глобального оновлення, яке має принести світу Україна, поєднавши творчі енергії Сходу з найкращими здобутками культури Заходу. Його ідеї розвиває у своїй есеїстиці МУРівської доби Юрій Шерех (Шевельов), який стверджує, що Україна повинна усвідомити свою прикордонну сутність, оголосити себе столицею світу і подати решті країн приклад відкритості: «Не провінція, а світ: Україна і світ. Не Європа чи Азія, але і Європа, і Азія. Отже, ще раз: Україна в світі. Не острів серед суходолів – припонтійських і тучних, але що з того, – а осередок двох материків» [19: 594]. Ретроспективну утопію «духу нашої давнини» – ідеал добірної козацької меншини – повинен втілювати в життя Дон Кіхот, створений Д. Донцовим. На Дон Кіхота мають рівнятися нові героїчні українські еліти, протиставлені пристосуванству Санчо Панси, який уособлює zdegradovanih і

просякнута «духом маси» ліво-ліберальних керманічів. Клінічний розтин «малахіанського утопізму», який спричиняється організаційною безпорадністю, браком тверезості й поверховістю думки, небажанням дивитися реальності у вічі, пропонує у своїй п'єсі М. Куліш. За висловом Юрія Шереха, створений М. Кулішем образ Народного Малахія – «блискуче схоплений в українських національних особливостях тип безгрунтового мрійника, хуторського Дон-Кіхота...» [19: 429]. Утопічними є візії Дон Кіхота, які ми знаходимо у Є. Сверстюка: «Він (Дон Кіхот – О.П.) мав високі уявлення про людину, творив з неї ідеал і вигадував її, як Дульсінею Тобоську й високу лицарську любов до неї» [20: 597]. «Лицар Смутної Подоби, шляхетний гідальго Дон Кіхот з Ляманчі, начитавшись давніх лицарських романів, витворює навколо себе малий світ своїх уявлень і живе за своїми лицарськими законами в цьому вигаданому світі. Закони ці несполучні з упертими законами життя» [21: 599]. Можна навести чимало прикладів проявів утопічної свідомості в інших представників українського донкіхотства ХХ ст., зокрема у перекладача роману «Дон Кіхот» М. Лукаша. Його погляди на переклад, як і всю його перекладацьку практику загалом, можна схарактеризувати як своєрідну мовно-лінгвістичну утопію, відповідно до якої він «українізує» перекладені твори, намагаючись у такий спосіб розбудувати «соборну українську мову». Риси донкіхотського утопізму виразно проявляються в інших «шістдесятників» – Л. Костенко й Дзюби, у трагічній долі В. Стуса, у словах і діях цілих поколінь українських діячів історії, політики, культури.

Проте утопізм у російському й українському донкіхотстві проявляється по-різному, оскільки донкіхотство в обох культурах виконує різні функції.

Як доводить В. Багно у статті «Російське донкіхотство як феномен культури», наслідування Дон Кіхоту як модель життя охоплює в Росії доволі широкий спектр суспільних і художніх практик і не завжди дорівнює утопізму, а також, як зазначалося вище, перетворюється на антиутопію. Крім того, російське утопічне донкіхотство набуває загальнолюдських, глобальних, навіть абстрактних рис – у ньому надзвичайно впливова філософсько-християнська течія [так звані «Дон Кіхоти християнства» (князь Мишкін Ф. Достоевського, Савелій Туберозов М. Лескова, російські філософи В. Соловйов, К. Леонтьєв, М. Бердяєв)]. Водночас у багатьох із згаданих представників російського донкіхотства можна помітити тяжіння до месіанства, яке є невід'ємною складовою імперської свідомості. В цьому сенсі показовими є дві версії донкіхотства, які мають виняткове значення для всієї російської культури новітнього часу і які ми знаходимо у відомій промові І. Тургенєва «Гамлет і Дон Кіхот» і в «Щоденнику письменника» Ф. Достоевського.

Відштовхнувшись від конкретно-історичної практики російської революційної боротьби, І. Тургенєв відхиляється від безпосереднього контексту настільки далеко, що Дон Кіхот і Гамлет виростають до уособлення двох типів людини, двох видів реакції на світ, двох протилежних ставлень до ідеалу. Перший тип – донкіхотський – базується на волі й вірі, протиставлених здоровому глузду. Дон Кіхот у І. Тургенєва – кумедний ентузіаст, який попри всі свої безглузді витівки рухає світ вперед і за яким слідує народ, репрезентований Санчо Пансою. Утопізм Дон Кіхота служить людству і вдосконалює світ. Гамлет натомість людина сумніву, скепсису й егоїзму. Його гострий аналітичний розум розкладає віру і вбиває дію. Отже, Дон Кіхот у трак-

туванні І. Тургенєва – водночас і російський, і всесвітній тип.

Філософське трактування образу Дон Кіхота підхоплює Ф. Достоевський, але перетворює його на утопію «вселюдськості», реалізація якої покликана об'єднати російських інтелігентів, розколотих на два табори західників і слов'янофілів, а разом і весь російський народ заради витворення життєздатного російського суспільства і обґрунтування месіанської ролі Росії: «Стародавній і легендарний рицар вірив, що перед ним впадуть всі перешкоди, всі привиди і чудовиська, і що він переможе все і всіх і всього досягне, якщо збереже свою обітницю «справедливості, цнотливості і злиднів». Ви скажете, що це все легенди і пісні, яким може вірити лише Дон Кіхот, і що зовсім інші закони справжнього життя нації <...> Насправді чому ви вірите? Ви вірите (і я разом з вами) у вселюдськість, тобто в те, що впадуть коли-небудь перед світлом розуму і свідомості природні перешкоди і забобони, які розділяють спілкування націй егоїзмом національних вимог, і що тільки тоді народи заживуть єдиним духом і ладом, мов брати, розумно і любовно прагнучи спільної гармонії. Що ж, панове, може бути вище і святіше цієї віри вашої? І головне, що віри цієї ви більше ніде у світі не знайдете, у жодного, наприклад, народу у Європі, де особистості націй надзвичайно різко окреслені, де, якщо є ця віра, то лише у вигляді споглядальної свідомості, припустимо палкої і полум'яної, але не більше, ніж кабінетної. А у вас, панове, тобто не те, що у вас, а у нас у всіх, росіян, – ця віра є віра загальна, жива, найголовніша; всі у нас цьому вірять і свідомо і просто, і в інтелігентному світі і живим чуттям у простому народі, якому і релігія його наказує цьому самому вірити. Так, панове, ви думали, що лише тільки ви «вселюди» з усієї інте-

лігенції російської, а решта слов'янофіли і націоналісти? Отже, ні: слов'янофіли ж і націоналісти вірять точнісінько в те саме, що й ви, тільки дужче від вашого» [22: 19–20].

У наведеній цитаті можна побачити, як донкіхотство стає частиною риторики «вселюдськості», яка у свою чергу перетворюється на месіанське ствердження винятковості Росії, адже донкіхотство Ф. Достоевського має неприховане антинаціоналістичне спрямування, тому що однією з головних проблем у спілкуванні націй письменник оголошує «перешкоди» і «забобони», зведені «егоїзмом національних вимог». Протидією цьому егоїзму є оновлена, об'єднана донкіхотівською вірою Росія, тому що тільки вона може протистояти, мов останній острів живої віри, «споглядальній» і «кабінетній» Європі. Таким чином, за словами про «вселюдськість» прочитується віра у месіанське призначення Росії – принцип, який, зазнаючи ідеологічних перевтілень, буде ще не один раз використаний для модернізації ідеалу Російської імперії.

Український донкіхотівський утопізм, на відміну від російського, завжди національно, навіть націоналістично забарвлений, звужений до конкретно-національної проблематики. О. Романишин під українським донкіхотством розумів безупинну і безнадійну боротьбу за ідеали українства: «...тільки донкіхотські типи були достатньо сильними або достатньо безумними, аби кинути виклик «санчопансівській реальності» та відродити те, що, здавалось, зникло навіки – ідеал українства» [18: 59]. Тісний зв'язок донкіхотства з долею українства влучно підмітив відомий російський письменник М. Лесков, який також свого часу долучився до донкіхотівської теми: «Можна тільки дивуватися, з якою життєвою силою і подібністю до оригіналу донкіхотські типи

відроджуються в Україні. Рохальський нагадує Кармелюка, Кармелюк нагадує Тришку і так далі... А народ розказує історії про їхні подвиги, вславляючи їх у своїх піснях і рабських плачах під сумні мелодії бандури...» [18: 60] (чи не є означення українського фольклору як вираження рабської психології виявом зверхності імперського Дон Кіхота у стосунках з Дон Кіхотом колонізованим?). На «націоналістичне забарвлення» українського донкіхотства вказує, зокрема, список імен українських діячів історії й культури, складений О. Романишиним: Іван Мазепа, Устим Кармелюк, Тришка, Рохальський, Українець, Григорій Сковорода, Дмитро Донцов, Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Євген Сверстюк, Василь Симоненко, Іван Дзюба, Валентин Мороз та ін. Чимало осіб, перелічених у цьому списку, нині входять до канону національних героїв, який використовується для легітимації української нації-держави.

Український донкіхотський утопізм, будучи за своєю суттю націоналістичним, набуває антиімперських ознак. Він закликає на боротьбу з тими імперіями (підкреслимо, що не з народами, що населяють ці імперії, і не з культурами цих народів, а швидше з бюрократіями метрополій з їхніми руйнівними мовнокультурними політиками асиміляції), які становлять загрозу існуванню української нації-держави. Один з найвідоміших виявів такої позиції – донкіхотство Миколи Хвильового, який висунув гасло «Геть від Москви!». Чимало антиімперських донкіхотських рис вгадується у програмі «розрадяннення» Юрія Шереха. Відверто антиімперським (антиросійським, антипольським, пізніше антинімецьким) є донкіхотський утопізм Д. Донцова і Є. Сверстюка. Ось як останній вписує трагічні події Другої світової війни в Україні в донкіхотський міф: «На Волині під синьожовтими пра-

порами, потай від окупантів, гуртуються сільські юнаки й дівчата. Вони не мають військового вишколу. У них немає зброї, крім покинутих советами гвинтівок і кулеметів. Вони оголошують незалежними від окупантів цілі райони. На них кидають каральні загони, танки й літаки. Палають села. А війна триває: незалежна Україна в крові, димах і пожежах, не здається. Діти пишуть на стінах хат великими літерами «СМЕРТЬ ГІТЛЕРУ І СТАЛІНУ». Розважливі батьки й діди докоряють своїм синам: «Дурні ви зі своїми ржавими гвинтівками й гранатами. Нині цілий світ тремтить перед тим Гітлером і Сталіном, а ви хочете воювати проти них обидвох разом».

І то правда, що цілий світ тремтить і дістає допомогу провіантом і зброєю від альянтів. А «дурні», озброєні трофейними автоматами і вже гарматами, витримували війну і проти брунатних, і проти червоних «визволителів» десятком років. Вони рясно клали голови в цій війні, зазнавали поразки, знову вставали і падали, але кожним вставанням творили легенду нескорености. Вони животворили народний дух боротьби за правду – проти сил зла. Їхні імена осміяно й заставовано, їхні тіла в безіменних могилах, але їхня легенда – вічна! Хтось назве цю легенду національно-героїчною, а хтось – донкіхотською» [21: 598].

Національну заангажованість українських Дон Кіхотів переконливо розкриває порівняльне вивчення культурного несвідомого обох країн. Серед глибинних причин популярності донкіхотства в Росії В. Багно, зокрема, вказує, посилаючись на Ю. Айхенвальда, на роль стратотерпництва в російському духовному житті [10: 219]. В. Багно також зауважує: «Очевидно, не останню роль відіграла і та обставина, що сутність російської культури, на мій погляд, склали ті самі чотири міфи, що покладені в основу міфу про Дон Кіхота. Міфи про

бунтівника, самозванця, мандрівника і зайвої людини так, як вони проявилися в російській історії й відобразилися в російській культурі, здатні сказати якщо не все, то багато чого про російську національну вдачу і долі Росії» [10: 219].

Уважний погляд може помітити вказані міфи і в образах українських Дон Кіхотів. Українська культурна історія знає чимало стратотерпців, особливо тих, хто був знищений своїми ж заради України. Серед історичних діячів, згаданих О. Романишиним, є чимало бунтівників, мандрівників і зайвих людей. Народного Малахія М. Куліша можна назвати і бунтівником, і самозванцем, і мандрівником, і навіть зайвою людиною. Бунтівним духом овіяні трагічні Дон Кіхоти Миколи Хвильового. Ця схожість російського і українського донкіхотства на глибинно-міфологічному рівні може пояснюватися цілою низкою причин: 1) вселюдським характером самих згаданих міфів, адже вони становлять універсальні схеми організації досвіду; 2) генетичною близькістю російської і української культур, тим більше, що концепція українського донкіхотства безпосередньо абсорбує в себе ідеї і І. Тургенева (див. примітки до есе Д. Донцова «Санчо Панса в літературі і життю»), і Ф. Достоєвського, і багатьох інших російських мислителів.

Проте за очевидної зовнішньої схожості, названі міфи мають в українських Дон Кіхотів суто українське наповнення. Зокрема, блукання Народного Малахія продовжують традицію блукань Г. Сковороди, а бунт Б'янки з повісті Миколи Хвильового «Сентиментальна історія» – це насамперед розрив із хутором, з цілим комплексом уявлень про світовий лад, який значною частиною українства ще й досі оголошується справжньою ознакою української національної ідентичності. Крім того, до набору міфів, на яких, за В. Багно, створюється

образ російського Дон Кіхота, в українській культурі додається ще один – міф ідеального рицаря, який виступає на захист своєї дами (у даному разі України).

Рицарська риторика пронизує образ Дон Кіхота у «вістниківців», зокрема у Д. Донцова. Недосконалим, але шанованим рицарем, який поки ще «не дотягує» до норми героїчності, постає Кіхана у Ю. Яновського. Рицарських якостей шукає в своїх коханцях Б'янка і, не знайшовши їх, віддається радянському бюрократу. Ідеальним рицарем змальовує Дон Кіхота Є. Сверстюк. В образі Ламанчського ідальго, стверджує письменник, Сервантес, справжній аристократ духу, якому «з малку височіли на обрії три зорі: Військо, Церква і Море» [21: 601], закодував найкращі риси шляхетності, притаманні рицарству. Взірцевим рицарем змальовує Є. Сверстюк образ закатованого в таборах В. Стуса. В українській культурі відроджується первинна рицарська сутність Дон Кіхота, адже він, хоч і спародійований, але справжній мандрівний рицар. Таке відновлення серйозного, антипародійного прочитання тексту Сервантесівського роману, коли Дон Кіхот постає святим ідеальним рицарем, цілком зрозуміла за умов тих трагічних воєн за Незалежність, які Україна вела і програвала протягом ХХ ст. Крім того, поява рицарського міфу в українському донкіхотстві, на наш погляд, виконує компенсаторну функцію, оскільки відображає меланхолію, спричинену сумом за досконаліми елітами, які повинні повести за собою маси, аби перетворити їх на українську націю-державу, але такі еліти в Україні поки що так і не з'явилися.

На завершення нам хотілось би узагальнити картину діалогу російського і українського донкіхотства протягом останнього століття. В історії російського донкіхотства В. Багно виділяє три ета-

пи: 1) месіансько-революційний, який охоплює третю третину ХІХ ст. і триває до тридцятих років ХХ ст. (репрезентантами такого типу донкіхотства є І. Тургенєв, Ф. Достоевський, а також революційні Дон Кіхоти разом із так званими Дон Кіхотами християнства; 2) Дон Кіхоти антирадянського спротиву [(А. Платонов з його романом «Чевенгур», М. Булгаков із п'єсою «Дон Кіхот», дисидентський рух і борці з режимом (зокрема, А. Сахаров)]; 3) сучасний пострадянський Дон Кіхот, який є реакцією на розпад Радянської імперії: породжене протестом проти дикунського капіталізму, сучасне російське донкіхотство культивує або ностальгію за СРСР або повертається до християнсько-імперської моделі.

На першому етапі принцип співіснування російського і українського донкіхотства можна схарактеризувати як притягування-відштовхування: українське донкіхотство генетично походить з того ж ідеологічно-естетичного джерела – воно, як і російське, веде свій родовід від німецьких романтиків. Саме від них українське донкіхотство успадковує месіансько-утопічну свідомість, але на відміну від російської культури асимілює не абстрактно-філософську, а національну складову романтичної уяви. Кульмінацією цього процесу є двадцять – перша половина тридцятих років ХХ ст., коли українське донкіхотство чітко артикулює свій антиімперський пафос. На другому етапі розгортання донкіхотського міфу, незважаючи на різницю завдань, російське і українське донкіхотство постають не тільки як опоненти, а й як союзники у боротьбі проти радянського тоталітаризму, адже представники і того, й іншого типу донкіхотства, будучи громадянами однієї країни, опиняються в тих самих в'язницях. Нарешті на сучасному етапі і в

Росії, і в Україні донкіхотство втягується в процеси активного формування етнонаціональних міфологій, покликаних легітимувати новоутворені держави, що виникли на теренах колишнього СРСР. І тут донкіхотський міф ніби повертається до вже відомих моделей (чи то комуністичних, чи то християнсько-месіанських, чи то націоналістичних), намагаючись пристосувати їх до нових культурних умов.

Отже, порівняльний аналіз російського і українського донкіхотства доводить складну, суперечливу й діалогічну динаміку взаємодії російського та українського міфів про Дон Кіхота. Російський та український типи донкіхотства виявляються такими, що мають генетично споріднений і водночас відмінний ідеологічний характер. Основу обох типів донкіхотства становить успадкований від романтизму утопічний світогляд, який у кожній культурі набуває іншого смислового наповнення. Якщо російське донкіхотство здебільшого має риси філософичності, вселюдськості, месіанства і водночас імперськості, то українські Дон Кіхоти залишаються в колі проблем національного самовизначення. Ця специфічна риса спричиняє трансформацію архетипно-міфологічної основи українського донкіхотства в бік насичення донкіхотського міфу національною українською образністю. Другим виявом «українізації» донкіхотського міфу є посилення в ньому лицарської риторики. Пояснення націоналістично-звуженого тлумачення донкіхотського утопізму в українській культурі слід шукати в тому, що всі спроби розбудувати гідний людського життя проект української нації-держави, попри набуття Незалежності, зазнали краху, а сама Україна поки ще залишається на рівні утопічної мрії, реалізація якої потребує нового покоління Дон Кіхотів.

Література

1. <http://www.donquijote.org/vmuseum/>.
2. *Álvar C.* (coord.). *Gran enciclopedia cervantina*. – Alcalá de Henares, Madrid: Centro de estudios cervantinos, Editorial Castalia. – 2005–2006.
3. *España R. de.* *De La Mancha a la pantalla*. – Barcelona: Universitat de Barcelona, 2007.
4. *Сервантесовские чтения*. – Л.: Наука, 1985.
5. *Allen John J. y Finch Patricia S.* *Don Quijote en el arte y el pensamiento de Occidente*, Madrid, Cátedra, 1995.
6. *Armero Á.* *Visiones del Quijote*. Sevilla, Renacimiento, 2005.
7. *Montero Diaz S.* *Cervantes, compañero eterno*. Madrid, Editorial Aramo, 1957, P. 23–78.
8. *Don Quijote alrededor del mundo*. Barcelona, Instituto Cervantes en colaboración con Galaxia Guttenberg/Circulo, 2005.
9. *Багно В.* *Дорогами Дон Кихота*. – М.: Книга, 1988.
10. *Багно В.* *Русское донкихотство как феномен культуры // Вожди умов и моды. Чужое имя как наследуемая модель жизни*. – СПб.: Наука, 2003. – С. 217–233.
11. *Bagno V.* *El Quijote vivido por los rusos*. – Madrid: CSIC, 1995.
12. *Bagno V.* *El utopismo como base de la mentalidad quiijotesca, y del quiijotismo mundial // АИИ. Actas XII (1995)*. – P. 28–32.
13. *Hacker G.* *Rosinantes Wege nach Russland*. Koln, Verlag Johannes Lang, 1995.
14. *Пронкевич О.* *Іспанська література першої половини ХХ ст. у пошуках національної ідентичності (Український погляд) // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. – 2003. – № 1. – С. 63–71.
15. *Пронкевич О.* *Дон Кіхот і націотворення // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. – 2006. – № 3. – С. 73–86.
16. *Pronkevych O.* *Sancho Panza y la crisis de las élites ucranianas // Mundo eslavo*. – Universidad de Granada – 2005. – №.4 – P. 179–186.
17. *Pronkevych O.* *La Ucrania quiijotesca // Nueva revista de política, cultura y arte*. – 2008. – № 118. – P. 165–170.
18. *Romanyshyn O.* *Don Quixote in Ukrainian Literature: A Bibliographical and Thematic Review // Studia Ucrainica*. – 1986. – Vol. 3. – P. 59–76.
19. *Шерех Ю.* *Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи*. – Т. 1. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 594.
20. *Сверстюк Є.* *Вибитий з сідла. // Сверстюк Є. На святі надій. Есеї, літературно-критичні статті*. – К.: Наша віра, 1999. – С. 594–597.
21. *Сверстюк Є.* *Наш гість жаданий – Дон Кіхот // Сверстюк Є. На святі надій. Есеї, літературно-критичні статті*. – К.: Наша віра, 1999. – С. 598–607.
22. *Достоевский Ф.М.* *Полн. собр. соч.: В 30 т.* – Л., 1983. – Т. 25. – С. 19–20.

Наші автори

Лазоренко Олена,

доктор філософських наук, професор, незалежний дослідник, випускниця програми Інституту Кеннана

Фісанов Володимир,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Беліцер Наталя,

Інститут демократії імені Пилипа Орлика, випускниця програми Інституту Кеннана

Степаненко Віктор,

кандидат філософських наук, в.о. завідувача відділу Інституту соціології НАН України, випускник програми Інституту Кеннана

Фісун Олександр,

доктор політичних наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету ім. Василя Каразіна, випускник програми Інституту Кеннана

Федуняк Сергій,

доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, випускник програми JFDP (ACCELS)

Макаричев Андрій,

доктор політичних наук, професор політології і міжнародних відносин Нижегородського лінгвістичного університету, випускник програми Інституту Кеннана

Потехін Олександр,

доктор історичних наук, радник першого класу, випускник програми Інституту Кеннана

Носова Ольга,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії Харківського національного університету внутрішніх справ, випускниця програми Інституту Кеннана

Калох Володимир,

доктор технічних наук, професор з місцевого самоврядування, завідувач лабораторії Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій, випускник програми Інституту Кеннана

Гриценко Андрій,

доктор економічних наук, професор, аналітик-консультант Ради Національного банку України, зав. відділом економічної теорії Інституту економіки і прогнозування НАН України

Паїн Еміль,

доктор політичних наук, професор, науковий керівник Московського Проекту Інституту Кеннана, випускник програми Інституту Кеннана

Павлюк Людмила,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови ЗМІ факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, випускниця програми Інституту Кеннана

Яцунська Олена,

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова, випускниця програми Інституту Кеннана

Шнірельман Віктор,

доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту етнології і антропології РАН, випускник програми Інституту Кеннана

Висоцька Наталя,

доктор філологічних наук, професор Київського національного лінгвістичного університету, випускниця програми ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Пронкевич Олександр,

кандидат філологічних наук, декан факультету іноземних мов Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, випускник програми ім. Фулбрайта

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01010, Київ, вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37 або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера:
Місто як чинник демократичного розвитку України

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 лютого 2010 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим таким проблемам:

- демократизація місцевого самоврядування;
- місто – поліетнічне і полікультурне середовище;
- місто і міграція;
- регіональні особливості міського самоврядування.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Україна і Росія: політичні, економічні
і культурні аспекти взаємодії
Випуск 8

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37
Київ, 01010, Україна
тел/факс (044) 288-9532
тел (044) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 15.07.2009 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 17,25. Обл.-вид. 16,8 арк.
Наклад 500 прим. Зам. № **8-0573**

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2